

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ХАЛДАЙ ІЛІЯ ВІТАЛІЙОВИЧ

УДК 347.426.6.

**ДИСЕРТАЦІЯ
СТЯГНЕННЯ ЗБИТКІВ ЗА НЕВИКОНАННЯ ЧИ НЕНАЛЕЖНЕ
ВИКОНАННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ
УКРАЇНИ**

Спеціальність 081 – Право
Галузь знань 08 – Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ І.В. Халдай

Науковий керівник:
доктор юридичних наук, професор
Сафончик Оксана Іванівна

Одеса – 2026

АНОТАЦІЯ

Халдай І.В. Стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право (галузь знань 08 – Право). – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2026.

Дисертація є першим у вітчизняній науці цивільного права спеціальним комплексним дослідженням теоретичних та практичних аспектів стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань за законодавством України.

У дисертації визначено методологію дослідження та здійснено огляд літератури за темою дисертаційного дослідження. Розглянуто становлення та розвиток законодавства щодо стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань, в тому числі з урахуванням рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України та воєнного стану. Акцентовано увагу на актуальності теми дослідження, що обумовлено тим, що питання стягнення збитків безпосередньо пов'язане із захистом суб'єктивних цивільних прав та законних інтересів учасників цивільного обороту. При цьому судова практика свідчить про значну кількість спорів, пов'язаних із визначенням складу, розміру та доказування збитків, що вказує на наявність як доктринальних, так і правозастосовних проблем у цій сфері. В дисертаційному дослідженні також визначено місце відшкодування збитків у системі заходів відповідальності за порушення зобов'язання

У дисертаційному дослідженні надана загальна характеристика збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань за законодавством України. Визначено склад правопорушення у договірних зобов'язаннях, а також визначено поняття та правову природу збитків у

цивільному праві України. Розглянуто невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань як підставу стягнення збитків, а також проблемні аспекти обмеження та звільнення від відповідальності за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань.

У дисертаційному дослідженні проаналізовані питання щодо розміру, способів та особливостей стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань за законодавством України. Охарактеризовано методику визначення розміру збитків, теоретичні та практичні аспекти доказування збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань, а також особливості стягнення збитків у окремих видах договорів.

У дисертації запропоновано комплексний підхід до методики визначення розміру збитків у договірних зобов'язаннях, який поєднує положення національного цивільного законодавства, практику Верховного Суду, європейські принципи договірної права та стандарти оцінки збитків, що застосовуються у механізмах міжнародної компенсації шкоди, спричиненої збройною агресією. Обґрунтовано доцільність використання європейських принципів передбачуваності збитків та обов'язку мінімізації шкоди при визначенні розміру упущеної вигоди у договірних правовідносинах в умовах воєнного стану.

В дисертаційному дослідженні обґрунтовано комплексний підхід до розуміння відшкодування збитків як універсальної майнової санкції, що виходить за межі традиційного поділу на договірну та деліктну відповідальність і функціонує як самостійний інструмент цивільно-правового захисту, спрямований на відновлення порушеного майнового стану потерпілої сторони незалежно від природи первісного правопорушення.

Обґрунтовано системне розуміння відшкодування збитків як центрального елемента механізму цивільно-правового захисту, що функціонує не ізольовано, а у взаємозв'язку з іншими правовими

наслідками порушення зобов'язання (неустойкою, примусовим виконанням, зміною чи припиненням договору), формуючи цілісну модель договірної відповідальності.

Запропоновано класифікацію способів розрахунку збитків, яка включає: 1) традиційні (конкретний та абстрактний методи); 2) економічно-аналітичні (економічне моделювання, дисконтовані грошові потоки); 3) часові (ретроспективні та перспективні методи оцінки); 5) нормативно-умовні (заздалегідь оцінені збитки, договірні формули розрахунку); 6) адаптивні (методи, що враховують вплив воєнного стану та кризових явищ).

У дисертації запропоновано наступну класифікація збитків у договірних зобов'язаннях: 1) за характером втрат: а) прямі (витрати на усунення недоліків, придбання замінного товару); б) непрямі (втрата ділової репутації, зниження обсягів діяльності у виняткових випадках); 2) а способом обчислення: а) фактично понесені (документально підтверджені витрати); б) розрахункові (упущена вигода, що визначається аналітичним шляхом); 3) за групою договірних зобов'язань: а) з передачі майна у власність (споживчі, комерційні, якість, кількість, асортимент тощо); б) з передачею майна у тимчасове користування (пошкодження майна, втрата доходу тощо); в) у підрядних зобов'язаннях (дефекти, строки тощо); г) у зобов'язаннях з надання послуг (якість послуг, строки тощо); д) у кредитно-фінансових зобов'язаннях (строки тощо); е) зобов'язання в сфері передачі результатів інтелектуальної, творчої діяльності тощо; 4) за джерелом виникнення: а) договірні; б) позадоговірні (деліктні); 5) за ступенем доведеності: а) очевидні (підтверджені первинними документами); б) ймовірні (потребують економічного та правового обґрунтування).

Виокремлено наступні підходи до визначення категорії збитків: 1) класичний (деліктно-компенсаційний) – збитки як негативні майнові наслідки правопорушення; 2) економічний (ефективності) – збитки як

інструмент відновлення економічного балансу та стимулювання належного виконання; 3) ризико-орієнтований – відповідальність як розподіл ризиків між сторонами (характерний для споживчих відносин).

В дисертаційному дослідженні запропоновано встановити таку правову категорію, як презумпцію упущеної вигоди у разі отримання доходу порушником, та закріпити це положення у статті 22 ЦК України: «Якщо особа, яка порушила договірне зобов'язання, одержала дохід у зв'язку з таким порушенням, вважається, що потерпіла сторона зазнала упущеної вигоди у розмірі не меншому за такий дохід, якщо інше не доведено відповідачем».

Зроблено висновок про доцільність запровадження однакових умов та порядку стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договорів них зобов'язань. Зазначене обумовлено тим, що, наприклад, в договірних зобов'язаннях щодо перевезення вантажу передбачена обмежена відповідальність перевізника, яка означає, що у разі втрати, нестачі або пошкодження майна він відшкодовує збитки лише в розмірі фактичної вартості, якщо інше не встановлено законом або договором, що фактично виключає стягнення упущеної вигоди (недоотриманого доходу). У зв'язку з чим доцільно внести відповідні зміни та доповнення до частини другої статті 924 ЦК України шляхом зазначення, що еревізник відповідає за втрату, нестачу, псування або пошкодження прийнятих до перевезення вантажу, багажу, пошти на загальних підставах.

Запропоновано доповнити статтю 22 ЦК України новою частиною такого змісту: «У разі неможливості точного визначення розміру збитків, суд має право визначити їх розмір на підставі наданих доказів із урахуванням принципів розумності, справедливості та добросовісності, а також ринкових показників і звичайних умов цивільного обороту».

Акцентовано увагу на тому, що удосконалено поняття відшкодування збитків у договірних зобов'язаннях, які слід розглядати як передбачений цивільним законодавством спосіб захисту порушеного права кредитора, що

полягає у компенсації реальних збитків та упущеної вигоди, завданих невиконанням або неналежним виконанням договору, розмір яких визначається з урахуванням фактичних втрат, ринкових показників та принципів добросовісності, розумності і справедливості.

Удосконалено підхід до визначення упущеної вигоди, який враховує економічні показники діяльності суб'єкта господарювання, ринкову кон'юнктуру та принцип передбачуваності збитків в частині конкретизації таких випадків. Крім того, удосконалено підхід до визначення розміру збитків в частині визначення послідовної реалізації наступних етапів: встановлення факту порушення договірної зобов'язання, визначення складу збитків, встановлення причинно-наслідкового зв'язку, економічний розрахунок та документальне підтвердження збитків. В дисертаційному дослідженні удосконалено положення щодо правової природи цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань через уточнення її змісту як сукупності охоронних правовідносин, у межах яких поєднуються обов'язок правопорушника зазнати майнових втрат і суб'єктивне право потерпілої сторони на захист, реалізоване через механізм вимоги та державного примусу.

Дістало подальшого розвитку теза щодо функціонального призначення інституту відшкодування шкоди (втому числі, збитків), зокрема, обґрунтування його багатофункціонального характеру (компенсаційного, превентивного та регулятивного), а також ролі договірних механізмів у визначенні меж відповідальності, розподілі ризиків і забезпеченні ефективності цивільно-правового регулювання договірних відносин в умовах сучасної правової системи.

В дисертаційному дослідженні дістало подальшого розвитку положення щодо визначення складу збитків у договірних зобов'язаннях, з урахуванням сучасної судової практики Верховного Суду та європейських стандартів відшкодування шкоди в частині конкретизації таких випадків. Крім того, дістало подальшого розвитку положення щодо правової природи

та класифікації збитків, зокрема їх розмежування з категорією шкоди, а також концепція позитивного і негативного договірного інтересу як методологічної основи визначення обсягу відшкодування, що сприяє більш гнучкому та ефективному застосуванню цивільно-правових засобів захисту в сучасних договірних відносинах.

Встановлено, що інститут стягнення збитків за порушення договірних зобов'язань у цивільному праві України сформувався як складна, багаторівнева правова конструкція, яка еволюціонувала під впливом римської правової традиції, романо-германської доктрини та англо-американського підходу до регулювання договірної відповідальності. Зазначено, що відшкодування збитків за порушення договірних зобов'язань виступає ключовим та універсальним засобом цивільно-правової відповідальності, спрямованим на відновлення майнового становища потерпілої сторони шляхом компенсації як реальних збитків, так і упущеної вигоди. Сучасна модель відповідальності в цивільному праві України ґрунтується на поєднанні принципу повного відшкодування із диспозитивністю договірного регулювання та можливістю встановлення обмежень відповідальності, що забезпечує баланс інтересів сторін. Водночас реалізація права на відшкодування збитків значною мірою залежить від ефективності доказування їх наявності, розміру та причинного зв'язку з порушенням зобов'язання, що зумовлює практичну складність застосування відповідного інституту.

Окремої уваги потребує трансформація підходів до відповідальності в умовах воєнного стану. Зокрема, виникає необхідність переосмислення критеріїв вини та причинного зв'язку у випадках, коли шкода є наслідком складних багатофакторних обставин, пов'язаних із бойовими діями. Судова практика поступово формує підходи до розмежування відповідальності держави, третіх осіб та безпосередніх заподіювачів шкоди.

Акцентовано увагу на тому, що склад цивільного правопорушення є складною багаторівневою конструкцією, яка зазнає суттєвих змін під

впливом європейської інтеграції, судової практики та сучасних викликів, зокрема воєнного стану. Традиційна чотириелементна модель зберігає своє значення, однак її зміст наповнюється новими підходами, що відображають тенденцію до об'єктивізації відповідальності, розширення критеріїв протиправності та гнучкішого підходу до встановлення причинного зв'язку.

Зазначено, що склад цивільного правопорушення - це передбачена законом та сформована судовою практикою система взаємопов'язаних об'єктивних і суб'єктивних елементів (протиправності, шкоди, причинного зв'язку та вини або умов її заміщення), сукупність яких є необхідною і достатньою підставою для покладення цивільно-правової відповідальності з урахуванням принципів справедливості, розумності, добросовісності та сучасних соціально-правових умов, включаючи вплив європейської правової традиції та особливості правового режиму воєнного стану.

Зроблено висновок про доцільність закріплення положення про абстрактні збитки наступним чином: «Якщо зобов'язання не виконано або виконано неналежним чином, і для відповідних товарів, робіт або послуг існує ринкова ціна, збитки можуть визначатися як різниця між ціною договору та ринковою ціною незалежно від фактичного укладення замінного договору».

В дисертаційному дослідженні акцентовано увагу на доцільності уточнення стандарту доказування при визначенні розміру збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань, шляхом внесення змін та доповнень до статті 22 ЦК України наступного змісту: «Доведення розміру збитків здійснюється з урахуванням принципу достатньої вірогідності, якщо їх точний розмір не може бути встановлений з об'єктивних причин». В дисертації запропоновані підходи, спрямовані на подолання існуючих проблем доказування збитків, підвищення ефективності судового захисту та гармонізацію національного цивільного законодавства із європейськими стандартами приватного права.

В дисертаційному дослідженні удосконалено теоретичні підходи до визначення складу цивільного правопорушення («corpus delicti») шляхом уточнення співвідношення його об'єктивних і суб'єктивних елементів та обґрунтування можливості відступу від вимоги повного складу у випадках відповідальності незалежно від вини, що відображає посилення компенсаційної спрямованості цивільного права.

Запропоновано під збитками у договірних зобов'язаннях визначати виражене у грошовій формі зменшення майнової сфери кредитора, що виникло унаслідок невиконання або неналежного виконання зобов'язання боржником, включаючи як фактичні втрати, так і неодержані доходи, які з достатнім ступенем імовірності могли бути отримані за звичайних умов цивільних відносин, є передбачуваними для сторін на момент укладення договору та підлягають відшкодуванню за умови їх належного доказування.

Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення чинного цивільного законодавства України у сфері стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, учасники цивільних відносин, зобов'язання, договірні зобов'язання, сторони договору, договір, захист прав, правове регулювання, цивільно-правова відповідальність, збитки, шкода, боржник, війна, форс-мажор.

SUMMARY

Khaldai I. Recovery of Damages for Non-performance or Improper Performance of Contractual Obligations. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for obtaining the Doctor of Philosophy degree in specialty 081 – Law (field of knowledge 08 – Law). – National University «Odesa Law Academy», Odesa, 2026.

The dissertation is the first specialized comprehensive study in the domestic civil law science of the theoretical and practical aspects of recovering damages for non-performance or improper performance of contractual obligations under the legislation of Ukraine.

The dissertation defines the research methodology and provides a literature review on the topic of the dissertation research. It examines the formation and development of legislation regarding the recovery of damages for non-performance or improper performance of contractual obligations, including considering the recodification (updating) of the civil legislation of Ukraine and martial law. Attention is drawn to the relevance of the research topic, which is due to the fact that the issue of recovering damages is directly related to the protection of subjective civil rights and legitimate interests of participants in civil circulation. At the same time, judicial practice indicates a significant number of disputes related to determining the composition, amount, and proof of damages, indicating the presence of both doctrinal and law enforcement problems in this area. The dissertation research also determines the place of damages in the system of liability measures for breach of obligation.

The dissertation research provides a general description of damages for non-performance or improper performance of contractual obligations under the legislation of Ukraine. The elements of the offense in contractual obligations are defined, as well as the concept and legal nature of damages in the civil law of Ukraine. Non-performance or improper performance of contractual obligations as a ground for recovering damages, as well as problematic aspects of limitation and exemption from

liability for non-performance or improper performance of contractual obligations, are examined.

The dissertation research analyzes issues regarding the amount, methods, and specifics of recovering damages for non-performance or improper performance of contractual obligations under the legislation of Ukraine. The methodology for determining the amount of damages, theoretical and practical aspects of proving damages for non-performance or improper performance of contractual obligations, as well as the specifics of recovering damages in certain types of contracts, are characterized.

The dissertation proposes a comprehensive approach to the methodology for determining the amount of damages in contractual obligations, which combines the provisions of national civil legislation, the practice of the Supreme Court, European principles of contract law, and standards for assessing damages applied in mechanisms of international compensation for harm caused by armed aggression. The expediency of using the European principles of foreseeability of damages and the duty to mitigate harm when determining the amount of lost profits in contractual legal relations under martial law is substantiated.

The dissertation research substantiates a comprehensive approach to understanding damages as a universal property sanction that goes beyond the traditional division into contractual and tort liability and functions as an independent instrument of civil law protection aimed at restoring the violated property status of the injured party, regardless of the nature of the original violation.

A systemic understanding of damages as a central element of the civil law protection mechanism is substantiated, functioning not in isolation but in interconnection with other legal consequences of breach of obligation (penalty, compulsory performance, modification or termination of the contract), forming a holistic model of contractual liability.

A classification of methods for calculating damages is proposed, including: 1) traditional (concrete and abstract methods); 2) economic-analytical (economic modeling, discounted cash flows); 3) temporal (retrospective and prospective

assessment methods); 5) normative-conditional (liquidated damages, contractual calculation formulas); 6) adaptive (methods considering the impact of martial law and crisis phenomena).

The dissertation proposes the following classification of damages in contractual obligations: 1) by nature of losses: a) direct (costs of eliminating defects, purchasing replacement goods); b) indirect (loss of business reputation, decrease in activity volume in exceptional cases); 2) by method of calculation: a) actually incurred (documentarily confirmed expenses); b) estimated (lost profits determined analytically); 3) by group of contractual obligations: a) for transfer of property into ownership (consumer, commercial, quality, quantity, assortment, etc.); b) for transfer of property for temporary use (property damage, loss of income, etc.); c) in contractual obligations (defects, deadlines, etc.); d) in service obligations (quality of services, deadlines, etc.); e) in credit and financial obligations (deadlines, etc.); f) obligations in the sphere of transfer of results of intellectual, creative activity, etc.; 4) by source of origin: a) contractual; b) non-contractual (tort); 5) by degree of proof: a) obvious (confirmed by primary documents); b) probable (requiring economic and legal substantiation).

The following approaches to defining the category of damages are distinguished: 1) classical (tort-compensatory) – damages as negative property consequences of an offense; 2) economic (efficiency) – damages as an instrument for restoring economic balance and stimulating proper performance; 3) risk-oriented – liability as a distribution of risks between parties (characteristic of consumer relations).

The dissertation research proposes establishing such a legal category as the presumption of lost profits in the event of the violator receiving income, and to enshrine this provision in Article 22 of the Civil Code of Ukraine: "If the person who breached a contractual obligation received income in connection with such breach, it is considered that the injured party suffered lost profits in an amount not less than such income, unless otherwise proven by the defendant."

It is concluded that it is expedient to introduce uniform conditions and procedures for recovering damages for non-performance or improper performance of contractual obligations. This is due to the fact that, for example, in contractual

obligations for cargo transportation, the carrier's liability is limited, which means that in case of loss, shortage, or damage to property, the carrier compensates for damages only in the amount of the actual value, unless otherwise established by law or contract, which effectively excludes the recovery of lost profits (unreceived income). In this regard, it is appropriate to make relevant amendments and additions to Part 2 of Article 924 of the Civil Code of Ukraine by stating that the carrier is liable for loss, shortage, spoilage, or damage to cargo, luggage, mail accepted for transportation on general grounds.

It is proposed to supplement Article 22 of the Civil Code of Ukraine with a new part as follows: "If it is impossible to precisely determine the amount of damages, the court has the right to determine their amount based on the evidence provided, taking into account the principles of reasonableness, fairness, and good faith, as well as market indicators and ordinary conditions of civil circulation."

Attention is drawn to the fact that the concept of damages in contractual obligations has been improved; they should be considered as a method of protecting the creditor's violated right provided for by civil legislation, which consists of compensating for actual damages and lost profits caused by non-performance or improper performance of the contract, the amount of which is determined considering actual losses, market indicators, and the principles of good faith, reasonableness, and fairness.

The approach to determining lost profits has been improved, which considers the economic performance indicators of the business entity, market conditions, and the principle of foreseeability of damages in terms of specifying such cases. Furthermore, the approach to determining the amount of damages has been improved in terms of the consistent implementation of the following stages: establishing the fact of breach of a contractual obligation, determining the composition of damages, establishing a causal link, economic calculation, and documentary confirmation of damages. The dissertation research improves the provisions regarding the legal nature of civil liability for breach of contractual obligations by clarifying its content as a set of protective legal relations, within which the violator's obligation to suffer property losses and the injured party's

subjective right to protection, realized through the mechanism of claim and state coercion, are combined.

The thesis regarding the functional purpose of the institution of damages (including losses), in particular, the substantiation of its multifunctional nature (compensatory, preventive, and regulatory), as well as the role of contractual mechanisms in determining the limits of liability, risk distribution, and ensuring the effectiveness of civil law regulation of contractual relations in the modern legal system, has been further developed.

The dissertation research further develops the provisions regarding the determination of the composition of damages in contractual obligations, considering the modern judicial practice of the Supreme Court and European standards of compensation for harm in terms of specifying such cases. In addition, the provisions regarding the legal nature and classification of damages, in particular their distinction from the category of harm, as well as the concept of positive and negative contractual interest as a methodological basis for determining the scope of compensation, which contributes to a more flexible and effective application of civil law remedies in modern contractual relations, have been further developed.

It is established that the institution of recovering damages for breach of contractual obligations in the civil law of Ukraine has formed as a complex, multi-level legal construct that has evolved under the influence of the Roman legal tradition, Romano-Germanic doctrine, and the Anglo-American approach to regulating contractual liability. It is noted that compensation for damages for breach of contractual obligations acts as a key and universal means of civil liability aimed at restoring the property status of the injured party by compensating both actual damages and lost profits. The modern model of liability in the civil law of Ukraine is based on a combination of the principle of full compensation with the dispositivity of contractual regulation and the possibility of establishing liability limits, which ensures a balance of the parties' interests. At the same time, the realization of the right to compensation for damages largely depends on the effectiveness of proving their existence, amount, and

causal link with the breach of obligation, which determines the practical difficulty of applying the relevant institution.

The transformation of approaches to liability under martial law requires special attention. In particular, there is a need to rethink the criteria of fault and causation in cases where harm is the result of complex multifactorial circumstances related to hostilities. Judicial practice is gradually forming approaches to distinguishing between the liability of the state, third parties, and direct tortfeasors.

Attention is drawn to the fact that the composition of a civil offense is a complex multi-level structure that undergoes significant changes under the influence of European integration, judicial practice, and modern challenges, in particular martial law. The traditional four-element model retains its significance, but its content is filled with new approaches that reflect the tendency towards the objectification of liability, the expansion of unlawfulness criteria, and a more flexible approach to establishing causation.

It is noted that the composition of a civil offense is a system of interrelated objective and subjective elements (unlawfulness, harm, causation, and fault or conditions for its replacement) provided for by law and formed by judicial practice, the combination of which is a necessary and sufficient basis for imposing civil liability, considering the principles of fairness, reasonableness, good faith, and modern socio-legal conditions, including the influence of the European legal tradition and the specifics of the martial law legal regime.

It is concluded that it is expedient to establish the provision on abstract damages as follows: "If an obligation is not performed or is performed improperly, and a market price exists for the relevant goods, works, or services, damages may be determined as the difference between the contract price and the market price, regardless of the actual conclusion of a substitute contract."

The dissertation research emphasizes the expediency of clarifying the standard of proof when determining the amount of damages for non-performance or improper performance of contractual obligations by amending and supplementing Article 22 of the Civil Code of Ukraine as follows: "Proof of the amount of damages is carried out

taking into account the principle of sufficient probability, if their exact amount cannot be established for objective reasons." The dissertation proposes approaches aimed at overcoming existing problems of proving damages, increasing the effectiveness of judicial protection, and harmonizing national civil legislation with European private law standards.

The dissertation research improves theoretical approaches to determining the composition of a civil offense ("corpus delicti") by clarifying the relationship between its objective and subjective elements and substantiating the possibility of deviating from the requirement of a full composition in cases of liability regardless of fault, which reflects the strengthening of the compensatory orientation of civil law.

It is proposed to define damages in contractual obligations as a monetary expression of the reduction in the creditor's property sphere resulting from non-performance or improper performance of the obligation by the debtor, including both actual losses and lost income that, with a sufficient degree of probability, could have been received under ordinary conditions of civil relations, are foreseeable for the parties at the time of contract conclusion, and are subject to compensation provided they are properly proven.

Proposals for improving the current civil legislation of Ukraine in the sphere of recovering damages for non-performance or improper performance of contractual obligations are formulated.

Key words: civil law, civil legislation, participants in civil relations, obligations, contractual obligations, parties to the contract, contract, protection of rights, legal regulation, civil liability, damages, harm, debtor, war, force majeure.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Халдай І. В. Актуальні питання визначення поняття збитків за порушення договірних зобов'язань за законодавством України та окремих зарубіжних країн. *Право та державне управління*. 2025. № 3. С. 392-399. DOI: <https://doi.org/10.32782/pdu.2025.3.52>.

2. Халдай І. В. До питання визначення особливостей цивільно-правового захисту за завдання збитків у результаті невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язань. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 11. С. 507-510. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/110>.

3. Халдай І. В. Актуальні питання стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань за законодавством України. *Право і суспільство*. 2025. № 6. С. 827-833. URL: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.6.116>.

4. Халдай І. В. Вплив правових систем окремих зарубіжних країн на становлення законодавства України щодо стягнення збитків за порушення договірних зобов'язань. *Правові новели*. 2025. № 27. С. 364-373. DOI: <https://doi.org/10.32782/ln.2025.27.44>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Халдай І. В. Окремі питання визначення видів відповідальності за невиконання договірних зобов'язань. *Одеські грудневі цивілістичні читання: приватне право, як концепт в умовах війни: людський вимір*: матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 12 груд. 2024 р.). Одеса: Фенікс, 2025. С. 128-132. URL: <https://hdl.handle.net/11300/29348>.

6. Халдай І. В. Деякі питання правового регулювання відповідальності за невиконання зобов'язань зобов'язань за Цивільним та Господарським

кодексами України. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права*: матеріали X Міжнародної наук.-практ. конференції (м. Кременчук, 5-7 грудня 2024 р.). Львів–Торунь: Liha-Pres, 2024. С. 677-680.

7. Халдай І. В. Деякі питання стягнення збитків за невиконання договірних зобов'язань. *Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 трав. 2025 р.): у 2 т. (м. Одеса, 16 травня 2025 р.). Одеса: Фенікс, 2025. Т. 2. С. 127-130. URL: <https://hdl.handle.net/11300/29968>.

8. Халдай І. В. Особливості стягнення збитків за невиконання договірних зобов'язань в умовах воєнного стану. *Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни*: матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 3 груд. 2025 р.). Одеса: Фенікс, 2025. С. 227-230. URL: <https://doi.org/10.32837/11300.32206>.

9 Халдай І. В. До питання визначення особливостей відшкодування збитків, завданих неналежним виконанням договірних зобов'язань. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права*: матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конференції (м. Кременчук, 5 грудня 2025 р.). Львів–Торунь: Liha-Pres, 2025. С. 234-236.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ У ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ.....	17
1.1. Огляд літератури та вибір напрямів дослідження	17
1.2. Становлення та розвиток законодавства України щодо стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань	28
1.3. Місце відшкодування збитків у системі заходів відповідальності за порушення зобов'язання	50
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗБИТКІВ ЗА НЕВИКОНАННЯ ЧИ НЕНАЛЕЖНЕ ВИКОНАННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ.....	63
2.1. Склад цивільного правопорушення у договірних зобов'язаннях	63
2.2. Поняття та правова природа збитків у цивільному праві України	73
2.3. Невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань як підстава стягнення збитків.....	86
2.4. Обмеження та звільнення від відповідальності за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань	97
РОЗДІЛ 3. РОЗМІР, СПОСОБИ ТА ОСОБЛИВОСТІ СТЯГНЕННЯ ЗБИТКІВ ЗА НЕВИКОНАННЯ ЧИ НЕНАЛЕЖНЕ ВИКОНАННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У РІЗНИХ ВИДАХ ДОГОВОРІВ	113
3.1. Методика визначення розміру збитків.....	113
3.2. Теоретичні та практичні аспекти доказування збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань	139
3.3. Особливості стягнення збитків у окремих видах договорів.....	149
ВИСНОВКИ.....	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	172
ДОДАТКИ.....	197

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сучасний етап розвитку цивільного права характеризується посиленням ролі наукового пізнання як інструменту осмислення трансформацій приватноправових відносин у контексті глобалізації, цифровізації економіки та євроінтеграційних процесів. У цих умовах цивільно-правова відповідальність, зокрема договірна, постає одним із ключових інститутів, через який забезпечується ефективність правового регулювання майнового обороту, стабільність договірних зв'язків і баланс інтересів учасників приватноправових відносин.

Актуальність дослідження зумовлена також триваючими процесами рекодифікації цивільного законодавства України, спрямованими на оновлення та системну модернізацію положень цивільного права відповідно до сучасних європейських стандартів. У цьому контексті особливого значення набуває переосмислення підходів до підстав, умов та обсягу відшкодування збитків як універсального способу захисту прав кредитора у разі порушення договірних зобов'язань.

Зближення правових систем у сфері регулювання майнового обороту, що активно відбувається в межах європейського правового простору, насамперед стосується договірних відносин та засобів правового захисту у разі їх порушення. У праві Європейського Союзу простежується тенденція до уніфікації підходів до відповідальності за порушення договору, зокрема через закріплення принципу повного відшкодування збитків, передбачуваності шкоди, а також розвитку альтернативних засобів правового захисту.

Для України, яка послідовно реалізує курс на європейську інтеграцію та адаптацію законодавства до *acquis* ЄС, врахування цих підходів є не лише науково доцільним, а й практично необхідним. Водночас, рецепція європейського досвіду має здійснюватися не шляхом механічного запозичення, а через критичне осмислення та адаптацію до національних правових, економічних і соціальних реалій.

Сучасна цивілістична компаративістика розглядає порівняльно-правовий метод як один із базових інструментів дослідження, що дозволяє виявити ефективні моделі правового регулювання, оцінити їх функціональність та визначити можливості імплементації в національне право. Особливого значення це набуває в умовах рекодифікації, коли постає завдання формування внутрішньо узгодженої, логічно послідовної та ефективної системи норм про договірну відповідальність.

Практична значущість теми зумовлена тим, що питання стягнення збитків безпосередньо пов'язане із захистом суб'єктивних цивільних прав та законних інтересів учасників цивільного обороту. Судова практика свідчить про значну кількість спорів, пов'язаних із визначенням складу, розміру та доказування збитків, що вказує на наявність як доктринальних, так і правозастосовних проблем у цій сфері.

Динамічний розвиток договірних відносин, ускладнення їх структури, поява нових видів договорів (зокрема у сфері цифрової економіки), а також зростання ролі принципу свободи договору актуалізують проблему належного виконання зобов'язань і, відповідно, ефективних механізмів відповідальності за їх порушення. У цьому аспекті важливим є врахування економічного змісту договірних відносин, принципів добросовісності, розумності та справедливості, які дедалі більше впливають на формування сучасної моделі договірної відповідальності.

Виклики сьогодення додатково підвищують актуальність теми дослідження, особливо при запровадженні воєнного стану у зв'язку із повномасштабним вторгненням на територію України військ РФ, а також рекодифікацією (оновленням) цивільного законодавства України та реформуванням цивільного законодавства. Крім того, відсутність спеціальних комплексних досліджень, сучасний стан судової практики та неоднозначність у розумінні цивілістами загальних проблем щодо сутності та правової природи збитків за невиконання чи неналежне виконання

договірних зобов'язань – це те, чим і був обумовлений вибір теми дисертаційного дослідження.

Зважаючи на це, дослідження проблем стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань за законодавством України має велике теоретичне та практичне значення.

Мета та завдання дисертаційного дослідження. Метою дослідження є формування комплексної наукової уяви та характеристика законодавства щодо стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань, вирішення основних теоретичних та практичних проблем, що виникають у зв'язку зі стягненням збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань, а також вдосконалення чинного цивільного законодавства України у цій сфері.

З урахуванням зазначеної мети поставлено такі завдання дослідження:

- провести аналіз та огляд літератури за темою дослідження та обрати напрями дослідження;
- визначити особливості розвитку законодавства України щодо стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань;
- визначити місце стягнення збитків у системі заходів відповідальності за порушення зобов'язання;
- розкрити поняття та правову природу збитків у цивільному праві України;
- проаналізувати склад цивільного правопорушення у договірних зобов'язаннях;
- дослідити особливості обмеження та звільнення від відповідальності за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань ;
- розглянути невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань як підставу стягнення збитків;
- визначити розмір та способи стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань;

- проаналізувати особливості стягнення збитків у окремих видах договорів;

- сформулювати наукові висновки та пропозиції щодо удосконалення нормативно-правового регулювання стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань за законодавством України.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань за законодавством України.

Предметом дослідження є стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань за законодавством України.

Теоретичну основу дослідження становлять праці науковців у галузі цивільного права, порівняльного правознавства та права Європейського Союзу: М. С. Біленко, С.Б. Булеци, Р. М. Бутріменка, К. А. Важної, В. І. Васильківа, К. М. Воронова, Н.Ю. Голубевої, С. Д. Гринько, Р. В. Гринько, О. С. Гришко, І.В. Давидової, Л. Д. Донської, М. П. Дончика, А. І. Дришлюка, Л. О. Єсіпова, І. В. Зуб, Г. В. Іванця, І. С. Канзафарової, І.Р. Калаура, Б. П. Карнауха, І. Ф. Ковалю, А. О. Колодіна, Д. А. Краснікова, Т. Є. Крисань, В. А. Кройтора, К. М. Ловченка, А. І. Луцького, Я. І. Маркуса, Л. П. Мартинюка, В. І. Нагнибіда, Л. Г. Остапчука, Ю. В. Позднякова, І. В. Розізнаної, О. О. Рубана, О. Є. Харитонова, О.І. Харитонової, О. В. Церконої, А.Р. Чанишевої, О. М. Чебана, В. С. Щербана, А. В. Янчука та інших.

Однак, у юридичній літературі проблемні аспекти стягнення збитків за невиконання та неналежне виконання договірних зобов'язань не набули достатнього комплексного та систематичного опрацювання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження відповідає плану науково-дослідної роботи кафедри цивільного права «Проблеми реалізації і захисту цивільних прав та інтересів з погляду антропологічного підходу в цифрову еру» на 2021-2025 роки як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Правове та соціальне життя

України у людині центристському вимірі в цифрову еру» (державний реєстраційний номер 0122U000266) та плану науково-дослідної роботи кафедри цивільного права «Проблеми захисту прав приватної особи в умовах війни та відбудови країни» на 2026-2030 роки як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Соціально-політична стабільність в період воєнних та поствоєнних трансформацій: правові, економічні, гуманітарні, інноваційно-технічні можливості в цифрову еру» (державний реєстраційний номер 0126U000107).

Методи дослідження, які використовувалися під час здійснення дисертаційного дослідження, обрані відповідно до мети і завдань дослідження, з урахуванням його об'єкта та предмета.

Зокрема, застосовано загальнонаукові та спеціальні методи пізнання, які в сукупності були використанні для з'ясування сутності та особливостей стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань за законодавством України.

Під час дослідження використовувались наступні методи, такі як: діалектичний, методи аналізу та синтезу, формально-догматичний (юридико-технічний), історико-правовий, порівняльно-правовий, психолого-правовий, структурно-функціональний, метод системного аналізу судової (емпіричної) практики та інші.

Базовим є діалектичний метод, який дозволяє розглядати інститут договірної відповідальності у розвитку та взаємозв'язку з іншими правовими явищами. Водночас, діалектичний метод полягає у застосуванні принципів ретроспективного (історичного) аналізу, цілісного пізнання та принципу вибірконості. У дисертації проблематика інституту стягнення збитків за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань досліджується з позицій та на основі аналізу процесів взаємного переходу між абсолютними і відносними правовідносинами (розділ 1).

Особливе значення має порівняльно-правовий метод, який використовується для аналізу підходів до відшкодування збитків у праві

України та окремих країнах ЄС, а також для обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства в умовах рекодифікації цивільного законодавства України.

Використання методів дослідження, таких як логічний з одночасним використанням історичного, дозволить структуровано та систематизовано здійснити аналіз взаємозалежності змін, а також практичних результатів розвитку інституту стягнення збитків за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань в Україні з урахуванням досвіду країн ЄС в умовах рекодифікації цивільного законодавства (підрозділи 1.1, 1.2).

Проводячи відповідний аналіз у рамках дослідження, слід ґрунтуватись на визначенні послідовно-логічних процесів у галузі нормативно-правового регулювання цивільно-правової відповідальності, та стягнення збитків за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань за законодавством України та зарубіжних країн, з урахуванням сучасних викликів рекодифікації цивільного законодавства, воєнного стану, з відповідною інтерпретацією отриманих, за результатами дослідження, наукових висновків та результатів (розділи 2, 3). У зв'язку із зазначеним особливу увагу слід приділити дослідженню саме розвитку (досвіду, подій, фактів тощо), що надасть змогу, на підставі проведеного аналізу та дослідження, дійти до певних висновків щодо хронологічної послідовності розвитку інституту цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань, та стягнення збитків за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань (підрозділи 1.2, 1.3).

Порівняльно-правовий метод використаний для досягнення мети з'ясування моделі правового регулювання стягнення збитків за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань за законодавством України та країн ЄС, а також механізми здійснення захисту прав сторін договірних відносин, у різних галузях права (цивільне, договірне, тощо) та правових системах деяких зарубіжних країн (підрозділи 2.1, 2.3, 2.4, розділ 3).

Системно-структурний метод застосовувався при визначенні підстав виникнення, обмеження та звільнення від відповідальності за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань (розділ 2). Разом з тим, застосовуючи логіко-юридичний метод, дало можливість здійснити аналіз змісту норм чинного законодавства України та країн ЄС, які закріплюють порядок та правові наслідки стягнення збитків за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань, а також обмеження та звільнення від відповідальності за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань (розділи 2, 3).

Використовуючи метод теоретико-правового моделювання, було сформульовано відповідні пропозиції щодо вдосконалення цивільного законодавства стосовно стягнення збитків за невиконання та неналежне виконання договірних зобов'язань та захисту прав сторін договору і цивільно-правової відповідальності за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань. Об'єктивність висновків дисертаційного дослідження досягнута за рахунок застосування комплексного міжгалузевого підходу до вивчення правових явищ.

Таким чином, під час дослідження використанні зазначені вище методи дослідження дозволили дослідити інститут стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань за законодавством України всебічно, об'єктивно, цілісно і зробити узагальнюючі висновки.

Теоретичну основу дослідження складають наукові праці українських і зарубіжних учених із загальнотеоретичної юриспруденції, філософії, цивільного та права, інших галузей системи права України.

Нормативну основу дослідження становлять: Конституція України, Цивільний кодекс України (далі – ЦК України), Цивільний процесуальний кодекс України (далі – ЦПК України) та інші нормативно-правові акти України і деяких країн ЄС.

Емпіричну базу дослідження становлять рішення судів, розміщені в Єдиному реєстрі судових рішень по справах щодо стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань, ухвали та постанови Верховного Суду та рішення Європейського суду по правам людини.

Проведене дослідження ґрунтується на аналітичних та статистичних матеріалах, що стосуються договірних правовідносин, стягнення збитків за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань, з урахуванням специфіки цивільно-правової відповідальності, матеріалів судової практики.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що проведено перше у вітчизняній цивільно-правовій науці системне, комплексне дослідження стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань за законодавством України, на основі якого було обґрунтовано нові наукові положення та розроблено пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання у цій сфері з урахуванням позитивного досвіду зарубіжних країн.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження підтверджується наступними висновками, рекомендаціями і пропозиціями.

Вперше:

- запропоновано комплексний підхід до методики визначення розміру збитків у договірних зобов'язаннях, який поєднує положення національного цивільного законодавства, практику Верховного Суду, європейські принципи договірного права (PECL, DCFR) та стандарти оцінки збитків, що застосовуються у механізмах міжнародної компенсації шкоди, спричиненої збройною агресією;

- обґрунтовано доцільність використання європейських принципів передбачуваності збитків та обов'язку мінімізації шкоди при визначенні розміру упущеної вигоди у договірних правовідносинах в умовах воєнного стану;

- обґрунтовано комплексний підхід до розуміння відшкодування збитків як універсальної майнової санкції, що виходить за межі традиційного поділу на договірну та деліктну відповідальність і функціонує як самостійний інструмент цивільно-правового захисту, спрямований на відновлення порушеного майнового стану потерпілої сторони незалежно від природи первісного правопорушення;

- обґрунтовано системне розуміння відшкодування збитків як центрального елемента механізму цивільно-правового захисту, що функціонує не ізольовано, а у взаємозв'язку з іншими правовими наслідками порушення зобов'язання (неустойкою, примусовим виконанням, зміною чи припиненням договору), формуючи цілісну модель договірної відповідальності;

- запропоновано класифікацію способів розрахунку збитків, яка включає: 1) традиційні (конкретний та абстрактний методи); 2) економічно-аналітичні (економічне моделювання, дисконтовані грошові потоки); 3) часові (ретроспективні та перспективні методи оцінки); 5) нормативно-умовні (заздалегідь оцінені збитки, договірні формули розрахунку); 6) адаптивні (методи, що враховують вплив воєнного стану та кризових явищ);

- запропоновано наступну класифікація збитків у договірних зобов'язаннях: 1) за характером втрат: а) прямі (витрати на усунення недоліків, придбання замінного товару); б) непрямі (втрата ділової репутації, зниження обсягів діяльності у виняткових випадках); 2) а способом обчислення: а) фактично понесені (документально підтверджені витрати); б) розрахункові (упущена вигода, що визначається аналітичним шляхом); 3) за групою договірних зобов'язань: а) з передачі майна у власність (споживчі, комерційні, якість, кількість, асортимент тощо); б) з передачею майна у тимчасове користування (пошкодження майна, втрата доходу тощо); в) у підрядних зобов'язаннях (дефекти, строки тощо); г) у зобов'язаннях з надання послуг (якість послуг, строки тощо); д) у кредитно-фінансових зобов'язаннях (строки тощо); е) зобов'язання в сфері передачі результатів

інтелектуальної, творчої діяльності тощо; 4) за джерелом виникнення: а) договірні; б) позадоговірні (деліктні); 5) за ступенем доведеності: а) очевидні (підтверджені первинними документами); б) ймовірні (потребують економічного та правового обґрунтування);

- виокремлено наступні підходи до визначення категорії збитків: 1) класичний (деліктно-компенсаційний) – збитки як негативні майнові наслідки правопорушення; 2) економічний (ефективності) – збитки як інструмент відновлення економічного балансу та стимулювання належного виконання; 3) ризико-орієнтований – відповідальність як розподіл ризиків між сторонами (характерний для споживчих відносин);

- запропоновано встановити таку правову категорію, як презумпцію упущеної вигоди у разі отримання доходу порушником, та закріпити це положення у статтю 22 ЦК України: «Якщо особа, яка порушила договірне зобов'язання, одержала дохід у зв'язку з таким порушенням, вважається, що потерпіла сторона зазнала упущеної вигоди у розмірі не меншому за такий дохід, якщо інше не доведено відповідачем»;

- зроблено висновок про доцільність запровадження однакових умов та порядку стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договорів них зобов'язань. Зазначене обумовлено тим, що, наприклад, в договірних зобов'язаннях щодо перевезення вантажу передбачена обмежена відповідальність перевізника, яка означає, що у разі втрати, нестачі або пошкодження майна він відшкодовує збитки лише в розмірі фактичної вартості, якщо інше не встановлено законом або договором, що фактично виключає стягнення упущеної вигоди (недоотриманого доходу). У зв'язку з чим доцільно внести відповідні зміни та доповнення до частини другої статті 924 ЦК України шляхом зазначення, що перевізник відповідає за втрату, нестачу, псування або пошкодження прийнятих до перевезення вантажу, багажу, пошти на загальних підставах;

- запропоновано доповнити статтю 22 ЦК України новою частиною такого змісту: «У разі неможливості точного визначення розміру збитків, суд

має право визначити їх розмір на підставі наданих доказів із урахуванням принципів розумності, справедливості та добросовісності, а також ринкових показників і звичайних умов цивільного обороту»;

удосконалено:

- поняття відшкодування збитків у договірних зобов'язаннях, які слід розглядати як передбачений цивільним законодавством спосіб захисту порушеного права кредитора, що полягає у компенсації реальних збитків та упущеної вигоди, завданих невиконанням або неналежним виконанням договору, розмір яких визначається з урахуванням фактичних втрат, ринкових показників та принципів добросовісності, розумності і справедливості;

- підхід до визначення упущеної вигоди, який враховує економічні показники діяльності суб'єкта господарювання, ринкову кон'юнктуру та принцип передбачуваності збитків в частині конкретизації таких випадків;

- підхід до визначення розміру збитків в частині визначення послідовної реалізації наступних етапів: встановлення факту порушення договірної зобов'язання, визначення складу збитків, встановлення причинно-наслідкового зв'язку, економічний розрахунок та документальне підтвердження збитків;

- положення щодо правової природи цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань через уточнення її змісту як сукупності охоронних правовідносин, у межах яких поєднуються обов'язок правопорушника зазнати майнових втрат і суб'єктивне право потерпілої сторони на захист, реалізоване через механізм вимоги та державного примусу;

дістало подальшого розвитку:

- теза щодо функціонального призначення інституту відшкодування шкоди (втому числі, збитків), зокрема, обґрунтування його багатофункціонального характеру (компенсаційного, превентивного та регулятивного), а також ролі договірних механізмів у визначенні меж

відповідальності, розподілі ризиків і забезпеченні ефективності цивільно-правового регулювання договірних відносин в умовах сучасної правової системи;

- положення щодо визначення складу збитків у договірних зобов'язаннях, з урахуванням сучасної судової практики Верховного Суду та європейських стандартів відшкодування шкоди в частині конкретизації таких випадків;

- положення щодо правової природи та класифікації збитків, зокрема їх розмежування з категорією шкоди, а також концепція позитивного і негативного договірної інтересу як методологічної основи визначення обсягу відшкодування, що сприяє більш гнучкому та ефективному застосуванню цивільно-правових засобів захисту в сучасних договірних відносинах.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що висновки і пропозиції, сформульовані в дисертації, можуть бути використані в:

науково-дослідній діяльності – для подальшої розробки теоретичних і практичних проблем стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань. Певні результати дослідження здобудуть можливість стати підґрунтям для подальшого вдосконалення концепції захисту цивільних прав при невиконанні чи неналежному виконанні договірних зобов'язань у сучасних умовах. При цьому, сформульовані в дослідженні висновки розширюють теоретичні уявлення про нормативно-правове регулювання поняття збитків та підстави їх стягнення, обмеження та звільнення від цивільно-правової відповідальності за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань, а також розмір та особливості стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань у різних видах договорів у сучасних умовах;

правотворчій діяльності – для вдосконалення чинного цивільного законодавства щодо стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань. При цьому результати проведеного дослідження можуть бути використані при розробці законів і підзаконних актів у даній сфері, можуть бути враховані і використані практичні положення щодо вдосконалення відносин у сфері стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань;

правозастосовній діяльності – для вдосконалення практики застосування актів чинного цивільного законодавства України стосовно стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань (Акт впровадження Київського районного суду м. Одеси від 25.05.2026р., Акт впровадження Одеського міжрегіонального управління Міністерства юстиції України від 20.05.2026 р.);

навчальному процесі - при викладанні навчальних дисциплін «Цивільне право», «Захист цивільних прав», «Сучасні проблеми цивільного права», а також при підготовці підручників, навчальних посібників, навчально-методичних посібників, практикумів, тематики кваліфікаційних робіт із зазначених дисциплін (Акт впровадження Національного університету «Одеська юридична академія» від 19.05.2026 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійною завершеною науковою роботою, що закладає основи теоретичного осмислення інституту стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань у сучасному цивільному праві України, що розширює і поглиблює розуміння особливостей стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань, включає у вітчизняну правову науку нові підходи до визначення поняття та правової природи категорії збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань, методики розрахунку збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань тощо. Сформульовані у роботі положення та теоретичні розробки ґрунтуються на особистому досвіді автора

та аналізі наукової вітчизняної та зарубіжної літератури, а також судової практики з питань стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань за законодавством України.

Апробація результатів дослідження. Дисертацію підготовлено та обговорено на кафедрі приватного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Основні положення дисертації доповідалися на: X Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права» (м. Кременчук, 5-7 грудня 2024 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Одеські грудневі цивілістичні читання: приватне право, як концепт в умовах війни: людський вимір» (м. Одеса, 12 груд. 2024 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час» (м. Одеса, 16 трав. 2025 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни» (м. Одеса, 3 груд. 2025 р.), XI Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права» (м. Кременчук, 5 грудня 2025 р.).

Публікації. Основні теоретичні і практичні висновки, положення та пропозиції дисертаційного дослідження викладені у 4 статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях та 5 тезах доповідей на наукових та науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації визначається метою дослідження. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, які містять десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (що складається із 229 найменувань) та двох додатків. Загальний обсяг дисертації становить 207 сторінок, з яких основний текст – 171 сторінка, список використаних джерел розміщено на 25 сторінках, додатки – на 11 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ У ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ

1.1. Огляд літератури та вибір напрямів дослідження

Інститут цивільної відповідальності належить до найбільш значущих у системі приватного права. Стабільність цивільних правовідносин забезпечується належним виконанням їх учасниками своїх обов'язків і реалізацією суб'єктивних прав [190, с. 96-98]. Відхилення у поведінці учасників приватноправових відносин порушує структуру правових зв'язків, що, своєю чергою, негативно впливає на функціонування громадянського суспільства.

З огляду на це, питання правового регулювання цивільної відповідальності за порушення зобов'язань традиційно посідають важливе місце у законодавстві України. В умовах рекодифікації цивільного законодавства та втрати чинності ГК України відбувається послідовна уніфікація приватноправового регулювання, що передбачає концентрацію відповідних норм у ЦК України та спеціальних законах [24, с. 376-380; 27].

У ЦК України питання відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язань врегульовані системно, зокрема у положеннях глави 51, що встановлюють загальні засади відповідальності, а також деталізуються у нормах, присвячених окремим видам договірних і недоговірних зобов'язань [195, с. 674-690]. Такий підхід відповідає сучасній концепції єдності приватного права та забезпечує узгодженість правового регулювання.

Раніше паралельне існування норм ГК України, які регулювали відповідальність у сфері господарювання, призводило до дублювання положень цивільного законодавства та формування нормативних колізій. Значна частина приписів цього кодексу фактично відтворювала положення цивільного законодавства без належної адаптації, що негативно впливало на

цілісність правової системи [42, с. 26-30].

В умовах сучасної рекодифікації відмовлено від концепції автономного господарсько-правового регулювання як окремої системи норм. Натомість утверджується підхід, за яким усі майнові та пов'язані з ними немайнові відносини, у тому числі у сфері підприємницької діяльності, регулюються єдиними нормами приватного права. Це дозволяє усунути суперечності та забезпечити єдність судової практики.

Зокрема, питання прострочення боржника та кредитора, раніше дубльовані у різних кодексах, нині врегульовуються виключно положеннями Цивільний кодекс України, що забезпечує їх системне та послідовне застосування.

Аналогічно, інститут неустойки отримує цілісне регулювання у цивільному законодавстві. Відповідно до положень ЦК України, неустойка охоплює штраф і пеню та може виражатися як у грошовій формі, так і у формі іншого майна. Такий підхід є більш гнучким і відповідає принципу свободи договору, що є одним із ключових у сучасному приватному праві [190, с. 52-54].

На відміну від попередньої моделі, у межах якої неустойка інколи розглядалася поряд із штрафом і пенєю як однорідні санкції, сучасне цивільне законодавство забезпечує чітку ієрархію та системність відповідних правових категорій [193].

Таким чином, у результаті рекодифікації цивільного законодавства сформовано цілісну модель регулювання відповідальності за порушення зобов'язань, яка базується на принципах єдності приватного права, юридичної визначеності та свободи договору. Відмова від дублюючого та колізійного нормативного масиву сприяє підвищенню ефективності правозастосування та формуванню сталої судової практики [172, с. 677-680].

Проводячи подальший аналіз наукової літератури, щодо правих засад відшкодування збитків за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань, не слід залишати поза увагою й інститут забезпечення

виконання зобов'язань.

Так, інститут забезпечення виконання зобов'язань є одним із ключових механізмів цивільного права, спрямованих на гарантування належного виконання сторонами взятих на себе договірних обов'язків. Його значення обумовлене необхідністю мінімізації ризиків невиконання або неналежного виконання зобов'язань, а також забезпечення захисту майнових інтересів кредитора. Протягом тривалого історичного розвитку цивільно-правової доктрини було сформовано комплекс спеціальних правових засобів, які сприяють належному виконанню договірних зобов'язань та створюють додаткові гарантії для учасників цивільного обороту.

У науковій літературі відсутній єдиний підхід до визначення поняття забезпечення виконання зобов'язань. Це значною мірою пов'язано з тим, що чинний Цивільний кодекс України не містить легального визначення зазначеного поняття. Частина перша статті 546 ЦК України встановлює перелік основних способів забезпечення виконання зобов'язань, до яких належать неустойка, застава, порука, гарантія, завдаток та утримання. Водночас частина друга цієї статті передбачає можливість встановлення законом або договором інших способів забезпечення зобов'язань, що свідчить про відкритий характер відповідного переліку.

У зв'язку з відсутністю нормативного визначення поняття забезпечення виконання зобов'язань у цивілістичній науці сформувалася низка концептуальних підходів до його тлумачення. Значна частина науковців акцентує увагу на стимулюючій функції забезпечувальних засобів. Зокрема, Є. О. Харитонов та О. І. Харитонova визначають засоби забезпечення виконання зобов'язань як спеціальні правові механізми, що гарантують виконання основного зобов'язання та стимулюють боржника до належної поведінки [195, с. 600-604]. На думку дослідників, забезпечувальні засоби виконують не лише компенсаційну, а й превентивну функцію, спрямовану на попередження порушень договірних умов [195, с. 600-611].

Інший науковий підхід пов'язує сутність забезпечення виконання зобов'язань із його акцесорним (додатковим) характером. Представники цього напрямку розглядають забезпечувальні правовідносини як додаткові зобов'язання, які існують поряд з основним зобов'язанням та покликані гарантувати захист майнових інтересів кредитора у випадку його порушення. Відповідно до такої позиції забезпечення виконання зобов'язань характеризується залежністю від основного зобов'язання та спрямованістю на забезпечення його належного виконання.

Важливий внесок у розвиток теорії забезпечення виконання зобов'язань здійснив О. С. Мазур, який визначає забезпечення виконання зобов'язань як сукупність спеціальних правових заходів, передбачених законом або договором, що спрямовані на посилення захисту майнових інтересів кредитора, запобігання негативним наслідкам порушення зобов'язань та стимулювання боржника до належного виконання своїх обов'язків. Таке визначення комплексно поєднує гарантійну, превентивну та стимулюючу функції забезпечувальних засобів [77, с. 186-200].

Аналіз наукових джерел дає підстави стверджувати, що способи забезпечення виконання зобов'язань є різновидом правових забезпечувальних заходів, які встановлюють додаткові обов'язки, обмеження або майнові наслідки для боржника з метою гарантування реалізації прав та законних інтересів кредитора.

Серед передбачених законодавством способів забезпечення виконання зобов'язань найбільш поширеним є неустойка. Відповідно до статті 549 ЦК України неустойка визначається як грошова сума або інше майно, яке боржник зобов'язаний передати кредитору у разі порушення зобов'язання. У науковій літературі неустойка розглядається як універсальний засіб забезпечення, що поєднує компенсаційну та стимулюючу функції. Її особливістю є можливість застосування незалежно від факту завдання кредитору збитків. Законодавство також передбачає різновиди неустойки у формі штрафу та пені, які відрізняються порядком нарахування.

Особливе місце серед забезпечувальних засобів займає застава. Згідно зі статтею 572 ЦК України застава надає кредитору переважне право задоволення своїх вимог за рахунок предмета застави у разі невиконання боржником основного зобов'язання. Науковці відзначають майновий характер застави та її речово-правову природу, оскільки право застави зберігається навіть у разі переходу права власності на предмет застави до іншої особи.

Порука також належить до найбільш поширених способів забезпечення виконання зобов'язань. Відповідно до статті 553 ЦК України поручитель бере на себе обов'язок відповідати перед кредитором за виконання боржником свого зобов'язання. Дослідники підкреслюють, що правова природа поруки полягає у створенні додаткового джерела відповідальності, яке підвищує гарантії задоволення вимог кредитора.

Суттєве значення має також завдаток, який виконує одночасно доказову, платіжну та забезпечувальну функції. Наукові джерела наголошують, що ефективність завдатку як способу забезпечення залежить від належного оформлення відповідної угоди та чіткого визначення правових наслідків порушення зобов'язання сторонами.

Окрему групу забезпечувальних засобів становить гарантія, яка характеризується незалежністю від основного зобов'язання. На відміну від інших способів забезпечення, гарантія створює самостійне зобов'язання гаранта перед бенефіціаром. У сучасних дослідженнях гарантія розглядається як один із найбільш ефективних інструментів забезпечення виконання зобов'язань у сфері фінансових та господарських відносин.

Не менш важливим способом забезпечення є утримання, що полягає у праві кредитора тимчасово утримувати належну боржнику річ до виконання останнім свого обов'язку. У науковій літературі утримання характеризується як оперативний та відносно простий механізм захисту прав кредитора, який не потребує укладення окремого договору в усіх випадках, передбачених законом.

Отже, аналіз законодавства та наукових джерел свідчить про те, що інститут забезпечення виконання зобов'язань є важливим елементом механізму цивільно-правового регулювання. Його функціонування сприяє підвищенню рівня договірної дисципліни, зміцненню майнової безпеки учасників цивільного обороту та забезпеченню стабільності цивільно-правових відносин. Попри наявність різних доктринальних підходів до визначення сутності забезпечення виконання зобов'язань, більшість науковців визнає його основною метою створення додаткових гарантій реалізації прав кредитора та належного виконання зобов'язань боржником.

Інститут відшкодування збитків у системі цивільного права традиційно розглядається як універсальний механізм захисту майнових прав, який забезпечує відновлення економічного становища особи, порушеного внаслідок невиконання або неналежного виконання зобов'язання. У національній правовій системі його сучасна конструкція сформувалася після прийняття ЦК України, який закріпив фундаментальні засади цивільно-правової відповідальності, включаючи принцип повного відшкодування збитків, презумпцію вини боржника та визначення складу збитків як сукупності реальних втрат і упущеної вигоди. Водночас зазначені положення стали лише відправною точкою для подальшого розвитку доктрини, оскільки їх практичне застосування виявило значну кількість проблем теоретичного і прикладного характеру.

У вітчизняній цивілістичній науці після 2003 року сформувався комплексний підхід до розуміння збитків як правової категорії, що поєднує економічний і юридичний аспекти. Так, О. Дзера обґрунтовує, що збитки є не лише формою відповідальності, а й способом відновлення порушеного майнового стану, який повинен забезпечувати еквівалентність між втраченим і відшкодованим. У цьому контексті важливим є положення про те, що відшкодування має бути повним, але не повинно призводити до безпідставного збагачення кредитора. Аналогічну позицію висловлює Н. Кузнєцова, яка підкреслює, що принцип повного відшкодування є

системоутворюючим для всього інституту цивільно-правової відповідальності.

Подальший розвиток теорії збитків пов'язаний із уточненням їх структури. Традиційне розмежування на реальні збитки та упущену вигоду отримало нове наповнення у працях сучасних дослідників, які звертають увагу на необхідність більш гнучкого підходу до визначення кожного з цих елементів. І. Спасибо-Фатєєва наголошує, що реальні збитки повинні включати не лише фактичні витрати, але й необхідні витрати, які особа повинна здійснити для відновлення свого права. Водночас упущена вигода, за його словами, є найбільш складним для доказування елементом, оскільки вона має гіпотетичний характер і залежить від багатьох економічних чинників.

У цьому контексті заслуговує на увагу позиція В. Луць, який одним із перших в українській науці запропонував використовувати економічний аналіз при визначенні розміру збитків. Його підхід базується на тому, що збитки повинні визначатися з урахуванням реальних ринкових умов, що існували на момент порушення зобов'язання. Такий підхід отримав подальший розвиток у сучасних дослідженнях, де активно застосовуються методи фінансового моделювання, прогнозування доходів та аналізу ризиків.

Особливе місце у доктрині займає питання умов відшкодування збитків. Класична конструкція складу цивільного правопорушення, яка включає протиправність, шкоду, причинний зв'язок і вину, була переосмислена з урахуванням специфіки договірних відносин. Р. Стефанчук зазначає, що у договірних зобов'язаннях протиправність проявляється у порушенні умов договору, а не загальних норм права, що суттєво впливає на підходи до її доведення. Крім того, вина боржника у таких правовідносинах презюмується, що відповідає загальній логіці цивільного права і сприяє захисту інтересів кредитора.

Разом із тим, у науковій літературі звертається увага на те, що навіть за наявності презумпції вини, ключовим елементом залишається причинний

зв'язок між порушенням і збитками. Олена Харитонova підкреслює, що саме встановлення причинного зв'язку є найбільш складним завданням у судовій практиці, оскільки воно потребує врахування великої кількості факторів, включаючи поведінку сторін, ринкові умови та зовнішні обставини. У зв'язку з цим у сучасних дослідженнях активно обговорюється можливість використання теорії адекватної причинності та концепції передбачуваності наслідків.

В даний час існує традиційне розуміння інститутів цивільної відповідальності та стягнення збитків за порушення договірних зобов'язань яке не зазнало суттєвих змін з початку здобуття Україною незалежності до теперішнього часу.

Так, за останні роки окремі аспекти цивільно-правової відповідальності за цивільним законодавством, а також дискусійні проблеми її застосування знайшли своє відображення у наукових публікаціях таких науковців, як:

Р. Б. Шишки [202, с. 206-216], який у своїх дослідженнях звернув увагу на відмінності між деліктним зобов'язанням, що виникає за порушення суб'єктивних прав, та цивільно-правовою відповідальністю у цивільному праві. За результатами досліджень, науковець надав своє визначення поняття цивільно-правової відповідальності, яке звів до єдиної позиції, такої як: суб'єкт договірних відносин, який порушив договірні зобов'язання, повинен понести, передбачені нормами права (законодавчі акти, підзаконні нормативні акти, рішення суду, тощо) негативні наслідки, з метою відновлення або відшкодування порушених прав іншого суб'єкта договірних відносин.

Р. Ю. Заїки, який вважає, що зобов'язання із компенсації збитків на підставі закону, має на меті не покарати правопорушника, а поновити порушені права потерпілого, шляхом застосування компенсаційного механізму як одного з елементів, прямо передбаченого зобов'язальним правом» [41, с. 7-14].

Разом із тим, серед науковців, які приділили увагу дослідженню ролі та проблематики цивільно-правової відповідальності за порушення умов договору, цікавими є праці О. О. Брингінця, який зазначає, що для суб'єкта договору, який порушив умови та договірні зобов'язання, настання відповідальності є беззаперечно невідворотним, а основною функцією цивільно-правової відповідальності є компенсаційна, тобто повне відшкодування завданих збитків та порушених інтересів. При цьому науковець зазначив, що саме таке застосування цивільно-правової відповідальності повинно сприяти недопущенню порушення стороною договору договірних зобов'язань у майбутньому [9, с. 19-21].

Крім того, дослідження поняття цивільно-правової відповідальності сторін за договором, системи цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язання, а також питання відшкодування збитків за порушення договірних зобов'язань, проводили й інші науковці, серед яких М. Габріадзе [21, с. 32-37], І. Г. Приленський [141, с. 159-165], Н. П. Бааджи [2 с. 26-27; 3, с. 378-384].

Зважаючи на викладене, та аналіз юридичних джерел, починаючи з 1991 року по 2026 рік, єдиного комплексного дослідження інституту стягнення збитків за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань в Україні не проводилось.

Суттєвий вплив на розвиток інституту відшкодування збитків справила судова практика. Особливо важливим етапом стало формування правових позицій Верховний Суд після судової реформи 2016–2017 років. Суд поступово відійшов від надмірно формалістичного підходу до доказування збитків і почав визнавати можливість їх визначення на основі ймовірнісних розрахунків. Такий підхід відповідає сучасним тенденціям розвитку приватного права і сприяє більш ефективному захисту прав кредиторів.

У цьому контексті варто зазначити, що судова практика відіграє не лише прикладну, а й доктринальну роль, оскільки вона фактично формує

нові підходи до тлумачення норм права. Як зазначає Є. Харитонов, сучасне цивільне право дедалі більше набуває прецедентного характеру, що зумовлює необхідність врахування судових рішень при здійсненні наукових досліджень.

Окремої уваги заслуговує питання співвідношення збитків із неустойкою та іншими способами забезпечення виконання зобов'язань. У науковій літературі існують різні підходи до вирішення цього питання. Одні дослідники вважають, що неустойка має виключний характер і замінює собою відшкодування збитків, інші — що вона може стягуватися поряд із ними. Сучасна судова практика, як правило, виходить із можливості їх одночасного застосування, якщо інше не передбачено договором або законом.

Значний розвиток у період після 2015 року отримали дослідження, присвячені доказуванню збитків. О. Підпригора звертає увагу на те, що традиційні підходи до доказування є недостатніми в умовах сучасної економіки, де значна частина господарських операцій має складний і багатофакторний характер. У зв'язку з цим пропонується ширше використовувати експертні висновки, фінансові моделі та інші інструменти економічного аналізу.

Після 2020 року у науковій доктрині спостерігається посилення впливу європейського права. Дослідники активно аналізують положення Принципів європейського договірної права (PECL), Принципів УНІДРУА та практику Суду Європейського Союзу. Особливу увагу приділяється принципу передбачуваності збитків, який обмежує відповідальність боржника лише тими наслідками, які могли бути передбачені на момент укладення договору. Цей принцип поступово інтегрується в українську правову систему і знаходить відображення у судовій практиці.

Не менш важливим є принцип мінімізації збитків, який покладає на кредитора обов'язок вживати розумних заходів для зменшення шкоди. У сучасних дослідженнях підкреслюється, що цей принцип сприяє більш

справедливому розподілу ризиків між сторонами договору і відповідає загальним тенденціям розвитку приватного права.

Особливого значення інститут відшкодування збитків набув у контексті воєнних подій після 2022 року. У науковій літературі активно досліджуються питання впливу форс-мажорних обставин на відповідальність за порушення зобов'язань, а також особливості доказування збитків у таких умовах. Зокрема, звертається увага на необхідність врахування об'єктивних обставин, які унеможливають виконання договору, а також на роль держави у компенсації шкоди.

Паралельно із цим відбувається цифровізація процесу доказування, що відкриває нові можливості для підтвердження збитків. Використання електронних документів, цифрових підписів, банківських даних та інших джерел інформації дозволяє підвищити точність і об'єктивність судових рішень. У сучасних дослідженнях підкреслюється, що цифровізація є одним із ключових факторів розвитку інституту відшкодування збитків у найближчому майбутньому.

Загалом аналіз наукових праць 2003–2026 років свідчить про поступову трансформацію підходів до розуміння та застосування інституту відшкодування збитків. Якщо на початковому етапі домінував формально-юридичний підхід, то сучасний етап характеризується інтеграцією економічного аналізу, підвищенням ролі судової практики та орієнтацією на міжнародні стандарти. Водночас зберігається низка проблем, які потребують подальшого наукового осмислення, зокрема питання доказування упущеної вигоди, визначення меж відповідальності боржника та забезпечення балансу інтересів сторін договору.

Таким чином, інститут стягнення збитків за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань є складною і динамічною правовою конструкцією, яка продовжує розвиватися під впливом соціально-економічних і правових факторів. Його ефективність значною мірою залежить від узгодженості законодавства, судової практики та наукової

доктрини, що зумовлює необхідність подальших досліджень у цій сфері.

1.2. Становлення та розвиток законодавства України щодо стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань

Становлення українського цивільного законодавства стосовно відшкодування збитків завданих порушенням договірних зобов'язань пройшло складний еволюційний шлях від первинного закріплення принципів повного відшкодування шкоди, що охоплює як реальні збитки, так і упущену вигоду, до формування розгалуженої та деталізованої нормативної системи в сучасних цивільних кодексах України та іноземних держав, то-як членів Європейського Союзу, Англії та США. У межах вказаної еволюції відбулося чітке нормативне оформлення як підстав цивільно-правової відповідальності (протиправна поведінка, наявність шкоди та збитків, причинно-наслідковий зв'язок, вина сторони договірних відносин - правопорушника), так і механізмів реалізації цивільної відповідальності за завдані порушенням зобов'язань збитки, а також обмеження, зокрема шляхом застосування заходів відшкодування та компенсації, неустойки, договірних застережень та спеціальних умов відповідальності. У ЦК України, зокрема у статті 611, відшкодування збитків закріплюється як універсальний правовий наслідок порушення зобов'язання, водночас допускаючи можливість його модифікації за волевиявленням сторін у межах, визначених законом.

Відшкодування збитків обґрунтовано визнається одним із ключових видів цивільно-правової відповідальності, що зумовлює особливу значущість належного теоретичного осмислення його сутності, функціонального призначення та характерних ознак. Як різновид юридичної відповідальності цивільна відповідальність поєднує у собі загальні риси відповідальності загалом і водночас має специфічні властивості, обумовлені приватноправовою природою відповідних правовідносин. Її зміст полягає у

застосуванні до правопорушника додаткового, несприятливого правового обтяження майнового, організаційного або особистого характеру, яке не настало б за відсутності порушення договірної обов'язку. У цьому аспекті відшкодування збитків виконує не лише компенсаційну, а й превентивну та дисциплінуючу функції.

Основу формування законодавства щодо відшкодування збитків за порушення договірних зобов'язань становлять базові принципи, закріплені у загальних положеннях ЦК України та співзвучні із регулюванням, характерним для правової системи країн ЄС. Провідним серед них є принцип повного відшкодування шкоди, який виступає системоутворюючим, однак не має абсолютного характеру та допускає встановлення винятків як законом, так і договором. Не менш важливим є нормативне закріплення підстав цивільної відповідальності через визначення сукупності обов'язкових умов її настання, а саме: протиправної поведінки (дії або бездіяльності), наявності шкоди, причинно-наслідкового зв'язку між порушенням і збитками, а також вини боржника, якщо інше не передбачено законом або договором.

Водночас простежується поступальний розвиток механізмів забезпечення цивільної відповідальності та відшкодування збитків. Поряд із класичним інститутом відшкодування шкоди законодавство дедалі ширше використовує штрафні санкції у формі неустойки, яка може стягуватися як альтернативно до збитків, так і разом з ними, залежно від приписів закону та умов договору. Значного розвитку зазнали й положення про форс-мажор (непереборну силу) як підставу звільнення від цивільно-правової відповідальності, а також договірні механізми її коригування. Сучасне законодавство допускає включення до договорів умов про обмеження обсягу відшкодування або встановлення спеціального порядку його визначення (зокрема шляхом виключення втраченої вигоди), водночас встановлюючи імперативну заборону на повне усунення відповідальності за порушення зобов'язання, що проявляється у нікчемності відповідних умов.

Загалом еволюція правового регулювання відшкодування збитків відбувалася у напрямі зростання нормативної визначеності та деталізації. Кодифікація відповідних положень у ЦК України (зокрема статті 393 – 406) та аналогічних актах інших держав передбачає комплексний перелік правових наслідків порушення договору, включаючи можливість односторонньої відмови від договору, зміни його умов, а також застосування інституту істотної зміни обставин. Такий підхід свідчить про трансформацію відшкодування збитків із суто репараційного засобу у багатофункціональний інструмент цивільно-правового регулювання договірних відносин.

Таким чином, законодавство про відшкодування збитків формувалося з акцентом на повноту компенсації втрат однієї зі сторін договірних відносин, однак при цьому надавало сторонам договорів гнучкість у встановленні своїх правил, щоб збалансувати інтереси кожної із сторін та кожного з учасників договірних відносин.

Інститут відшкодування збитків посідає центральне місце у системі цивільно-правової відповідальності, оскільки він спрямований на відновлення порушених майнових прав учасників цивільних, зокрема договірних відносин. Питання відшкодування збитків за договірними зобов'язаннями мають давню історію та пройшли складний шлях розвитку в українському праві. На кожному історичному етапі інститут відшкодування збитків зазнавав значних змін під впливом соціально-економічних умов та правової доктрини.

Сучасна модель відшкодування збитків в Україні сформувалася на базі кодифікації ЦК України та окремих реформ цивільного законодавства, що істотно уточнили склад збитків, доказові стандарти та договірні інструменти розподілу ризиків.

Базова конструкція, принцип повного відшкодування збитків з двочленною структурою «реальна шкода / упущена вигода» закріплена у статті 22 ЦК України і зберігає системотворче значення для всієї відповідальності порушення зобов'язань.

Нормативно-правове закріплення інститут відшкодування збитків за порушення договірних зобов'язань нещодавно зазнало регуляторної та юридичної консолідації. Довгий час інститут відшкодування збитків за порушення договірних зобов'язань не відокремлювався від компенсації за майнові збитки, завдані особі. Для глибшого розуміння суті цього важливого інструменту відшкодування та поновлення порушених прав фізичних осіб здається необхідним ретроспективно оцінити процес його формування та використання у минулому.

Спочатку консолідація механізму відшкодування збитків за порушення договірних зобов'язань у законодавстві відбувалася унаслідок прийняття норм римського права, у якому історичний розвиток відшкодування збитків за договорами йшов від суворо формальних норм «*jus civile*» до гнучкішого преторського права «*jus honorarium*», де через позови «*actio*» претори вводили поняття провини, шкоди, збитків, причинно-наслідкового зв'язку та «повного відшкодування», розвинувши відповідальність із договорів захисту інтересів усіх учасників договірних відносин, а чи не лише громадян, що заклало основу для сучасного цивільного права.

Так, на ранніх етапах римського права у Законах XII таблиць відповідальність за порушення договірних зобов'язань була жорсткою, що було пов'язано з конкретними формулами і діями «*legis actiones*» [30]. Основний акцент покладался на покарання, метою якого був скоріше каральний вплив, ніж повне відшкодування збитків у сучасному розумінні. Відповідальність часто була солідарною і навіть мала особистий характер.

У класичний період преторського права, якому було відведено головну роль щодо захисту цивільних прав, претор вводив нові позови «*actiones*» як засоби захисту цивільних прав, щоб пом'якшити жорсткість «*jus civile*», та поновити саме збитки, які виникли у зв'язку із порушенням договірних зобов'язань [54, с. 141-144]. Так виникли позови, пов'язані з порушенням договорів (*actio conducti*, *actio locati*, *actio empti* тощо), які вимагали саме відшкодування збитків.

У посткласичний період розвитку римського права, тобто період права Юстиніана, формувалась єдина система зобов'язань, де відшкодування збитків стало невід'ємною частиною договірної права. Водночас, відбулось визнання принципу повного відшкодування збитків як загальної норми, включаючи як прямі збитки, так і упущену вигоду, хоч і з застереженнями, що непрямі збитки стягуються складніше [54, с. 141-144].

Римське право закріпило, що відповідальність порушення договору носить майновий характер. Ідея повного відшкодування збитків (реальної шкоди та втраченої вигоди) стала фундаментом сучасних цивільних кодексів, включаючи ЦК України.

Також, римське право сформувало базові принципи договірних зобов'язань та відповідальності за їх невиконання, що лягло в основу права ЄС, українського та світового права. Водночас, римське право заклало основу для сучасного розуміння відшкодування збитків, перейшовши від каральної функції до компенсаційної, де метою стає відновлення майнового стану потерпілої сторони договірних відносин.

У всіх правових системах збитки за порушення договірних зобов'язань, що підлягають відшкодуванню, зазвичай включають позитивні збитки, тобто фактичні витрати та збитки, понесені однією стороною договірних відносин через невиконання договірних зобов'язань іншою стороною договірних відносин, а також втрачені прибутки (упущену вигоду), тобто ті доходи, які сторона договору могла б отримати, якби договір був належним чином виконаний іншою стороною (стаття 1149 Французького цивільного кодексу [6, с. 12-15]; § 252 Німецького цивільного кодексу; стаття 2-708 (2) Єдиного комерційного кодексу Сполучених Штатів Америки [33, с. 110-113], стаття 22 ЦК України).

Враховуючи природу збитків і їхнє призначення в сучасному праві, на нашу думку, важливо враховувати, що збитки мають ключову особливість грошового зобов'язання, тобто обов'язок сплачувати гроші, але це не виключає розгляд цього грошового зобов'язання як цивільної

відповідальності. Як зазначається в науковій літературі особливістю такої міри цивільної відповідальності є те, що її застосування передбачає додаткове обтяження сторони договірних відносин, яка порушила договірні зобов'язання, тобто таке обтяження, що спричиняє майнові втрати, яких вона могла б уникнути, якби зобов'язання було належним чином виконане [69, с. 292-295].

Протягом усього історичного періоду становлення та розвитку держави та права, інститут відшкодування збитків постійно змінювався під дією різних історичних чинників: рецепція римського права, виникнення права приватної власності, поява цивільного права, тощо.

У період середньовіччя на інститут відшкодування збитків за порушення договірних зобов'язань, окрім римського права, мало вплив канонічне право та звичаї, що призвело до виникнення обмеження відповідальності за порушення договірних зобов'язань. Однак із розвитком торговельного права було відновлено правило повної компенсації (відшкодування) збитків, спричинених порушеннями договірних зобов'язань.

Окрім римського права, основи для сучасного інституту відшкодування збитків за порушення договірних зобов'язань, заклали Французький цивільний кодекс (кодекс Наполеона) та Німецьке цивільне уложення [73, с. 45-48].

Як відомо, римське приватне право, яке стало підґрунтям формування цивільного права багатьох країн, у тому числі й України у добу середньовіччя, не виробило ані загального поняття цивільної відповідальності за збитки, спричиненні порушенням договірних зобов'язань, ані чітко сформульованих узагальнених категорій відповідальності «ex contractu» та «ex delicto». Натомість у ньому існували окремі, фрагментарно врегульовані випадки реагування на порушення приватноправових інтересів, що не були об'єднані єдиною концептуальною моделлю відповідальності.

Лише загальні формули відповідальності за невиконання договору та за заподіяння шкоди, були закріплені у Цивільному кодексі Наполеона 1804 року

(зокрема у статтях 1147 і 1382), і створили для французької цивілістичної доктрини нормативну основу для узагальнення явищ цивільної відповідальності за спричинення збитків за порушення договірних зобов'язань. Водночас таке узагальнення від самого початку здійснювалося не в межах єдиної концепції, а шляхом формування двох автономних категорій договірної відповідальності (*responsabilité contractuelle*) та деліктної відповідальності (*responsabilité délictuelle*) [6, с. 12-15].

Однак цей частковий концептуальний синтез, зумовлений збереженням так званого дуалізму, не охоплював і доречі дотепер не охоплює усі прояви цивільної відповідальності за спричинення збитків за порушення договірних зобов'язань. У цивілістичній доктрині традиційно виокремлюються й інші різновиди відповідальності, які нерідко розглядаються як рівнозначні: відповідальність за квазі-делікти, квазі-контракти, а також так звана відповідальність за право. Відсутність цілісного, універсального розуміння цивільної відповідальності французькі науковці пояснюють насамперед впливом римської класифікації зобов'язань, що була механічно сприйнята та відтворена у подальших правових системах, у тому числі й в українському праві.

У межах римського права така класифікація мала внутрішню логіку й нормативне виправдання: наявність чітко визначених фактичних складів (зокрема *furtum*, *rapina*, *iniuria*, *dolus*, *metus*, *servi corruptio*) зумовлювала застосування санкцій, що за своєю природою тяжіли до кримінально-каральних, тоді як зобов'язання «*ex contractu*» реалізовувалися переважно через «*actiones rei persecutoriae*», спрямовані на відновлення майнового становища потерпілої сторони договірних відносин.

Проте з часом ця конструкція зазнала докорінних трансформацій унаслідок історичного розмежування кримінального (публічного) та цивільного (приватного) права як самостійних галузей, а також подальшого поділу санкцій за правопорушення на покарання за злочин і відшкодування завданої шкоди. У цьому контексті дихотомічний поділ зобов'язань мав

практичне значення лише доти, доки «actio ex lege aquilia» розглядав як кримінальний позов.

У результаті багатовікової еволюції зазначений позов утратив свій кримінально-правовий характер і трансформувався в основну цивільно-правову санкцію за незаконне заподіяння шкоди. Його сутність зводилася до обов'язку відшкодування збитків як санкції, яка за своєю природою є тотожною тій, що застосовується у разі невиконання договірних зобов'язань, що виникло з волевиявлення сторін, зокрема з договору. У сучасному цивільному праві обов'язок відшкодування збитків остаточно утвердився як універсальна майнова санкція за правопорушення незалежно від того, чи має воно договірний або позадоговірний характер.

У зв'язку з цим, як слушно зазначає більшість цивілістів, доцільність поділу зобов'язань щодо відшкодування збитків на договірні та деліктні, дедалі частіше ставиться під сумнів. Класифікаційна цінність цієї дихотомії істотно зменшилася також унаслідок розширення сфери цивільної відповідальності на випадки, які не можуть бути однозначно кваліфіковані ані як невиконання зобов'язання, ані як наслідок протиправної поведінки у класичному розумінні [171, с. 364-373].

Таким чином, стає очевидним, що традиційний поділ усіх зобов'язань, у тому числі репараційних, на такі, що виникають «ex contractu» або «ex delicto», втратив характер справжньої дихотомії та більше не відповідає сучасному стану розвитку цивільно-правової відповідальності [103, с. 52-60].

Зазначене вище визначення виступає спільним як для деліктної, так і для договірної відповідальності, так-як обидва різновиди традиційно розглядаються у межах єдиного поняття цивільної відповідальності «responsabilité civile». Разом із тим, як у випадку порушення загальних норм, які встановлює цивільна відповідальність за спричинення шкоди або завдання збитків, так і у випадку порушення договірних зобов'язань, виникає новий, самостійний обов'язок, спрямований на відшкодування завданих збитків, тобто їх компенсацію. Отже, можливі відмінності між деліктною та

договірною відповідальністю пов'язуються виключно із підставами виникнення відповідних зобов'язань, тоді як для подальшого існування зобов'язань з відшкодування збитків або шкоди, на думку окремих науковців, правова природа первісного правопорушення не має принципового значення [73, с. 45-48].

Разом із тим, у німецькій доктрині цивільного права також відсутній єдиний, усталений підхід до визначення поняття цивільної відповідальності «haftung». Так, в одному зі своїх значень вказаний термін у німецькому цивільному праві використовується для позначення можливості примусового виконання зобов'язань. Таке примусове виконання реалізується у межах процедур примусового стягнення компенсації за завдану шкоду або спричиненні збитки, у зв'язку із чим цивільна відповідальність у цьому значенні постає у формі державного примусового впливу, спрямованого на забезпечення виконання зобов'язань [85, с. 108-116].

Так само, у сучасному цивільному праві України, яка входить до романо-германської правової системи, та на розвиток якого великий вплив мало римське право та його рецепція, стосовно цивільної відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язань, стосовно правопорушника застосовуються заходи державного примусу, що базується на положеннях статті 614 ЦК України та врегульовано статтями 16, 836 ЦК України [57, с. 46-53].

Водночас звертається увага на те, що у німецькій правовій доктрині термін «haftung» використовується також і в іншому значенні, зокрема для опису ситуації, за якої боржник, який неналежно виконав або не виконав свої зобов'язання, стає адресатом вимог кредитора, зокрема стосовно відшкодування завданих таким неналежним виконанням зобов'язань збитків та розірвання договору. У зазначеному контексті цивільна відповідальність за завдані збитки невиконанням або неналежним виконанням договірних зобов'язань розглядається не стільки як абстрактна правова категорія, а як

сукупність конкретних правових наслідків, які настають у зв'язку з порушенням договірних зобов'язань [85, с. 108-116].

Незважаючи на зовнішню подібність підходів до постановки проблеми цивільної відповідальності за порушення договірних зобов'язань та завдані збитки у правових системах окремих країн ЄС то-як Франції та Німеччини, методи правової оцінки цієї категорії, вироблені відповідними цивільно-правовими доктринами, і, при цьому істотно відрізняються. Так, німецька правова доктрина не надає визначального значення з'ясуванню конструктивних або теоретичних характеристик матеріально-правового поняття цивільної відповідальності. Натомість основна увага у системі правил, що регулюють відповідальність за порушення договірних зобов'язань, зосереджується не на різноманітні фактичних обставин порушення, а на юридичних наслідках, які з ними пов'язані.

До того ж, у німецькому праві юридична відповідальність постає у якості реакція на порушення зобов'язань та виникає у разі невиконання або неналежного виконання зобов'язань, що впливають із зобов'язальних правовідносин. Основна увага зосереджується на аналізі конкретних типів порушень договорів та правових наслідків таких порушень, а не на формулюванні узагальнених концептуальних категорій і з'ясуванні сутнісних ознак юридичної відповідальності, що є характерним для французької цивільно-правової доктрини. Таким чином, центральним інститутом у межах загального регулювання питань цивільної відповідальності у німецькому праві фактично виступає порушення договору.

Водночас відмінності у визначенні цивільної відповідальності, що склалися у правових доктринах Франції та Німеччини, не заперечують спільних базових принципів тлумачення цього поняття, сформованих у межах романо-германської правової традиції. Відповідно до цих традицій, договірна відповідальність розглядається як санкція, що виражається у покладенні на правопорушника додаткових майнових обтяжень, які не входять до змісту первісного зобов'язання (відшкодування збитків, сплата неустойки, тощо), і

які він зобов'язаний зазнати з метою відновлення майнового становища потерпілої сторони договірних відносин у обсязі, визначеному законом або погодженому сторонами договору.

На відміну від правових систем країн ЄС, у англійському праві поняття договірної відповідальності не було сформоване як самостійний елемент загальної теорії відповідальності за порушення зобов'язань, що зумовлено відсутністю в системі загального права універсального поняття зобов'язання, незалежного від підстав його виникнення [19, с. 51-56].

Як зазначається у науковій літературі основою доктринальної єдності підходів до проблем цивільної відповідальності в системі загального права історично слугувала специфічна форма судового захисту порушених прав, у межах якої не виникало об'єктивної потреби у виокремленні спільних елементів обов'язків, що охоронялися різними видами позовів. Водночас договірна відповідальність, формуючись як відносно самостійна юридична інституція, зазнавала істотного впливу з боку традиційно більш розвиненого деліктного права. Попри те, що обидва різновиди відповідальності об'єднувалися спільною компенсаційною функцією, зокрема відшкодуванням майнових збитків, у межах англійського права вони еволюціонували переважно автономно один від одного [25].

Якщо у правовій системі країн ЄС теорія цивільної відповідальності за порушення договірних зобов'язань історично була зосереджена навколо різних форм неможливості виконання договірних зобов'язань, то у загальному праві регулювання договірної відповідальності визначалося особливим розумінням юридичної природи договору як «обіцянки, виконання якої гарантується законом» [19, с. 51-58]. У сутнісному вимірі така обіцянка означає прийняття фізичною особою на себе обов'язку вчинити певні дії або утриматися від їх вчинення. У правовому ж сенсі це водночас означає прийняття повної та безумовної цивільної відповідальності за реалізацію відповідної поведінки, яка становить предмет обіцянки, тобто договірних зобов'язань.

Покладаючи на сторону договірних відносин обов'язок виконання, обіцянка кореспондує суб'єктивному праву фізичної особи, на користь якої вона дана (promisee), на одержання належного виконання визначених договором зобов'язань. Сторона договору, яка надала зустрічне задоволення, набуває легітимного права очікування виконання договірних зобов'язань. У разі порушення обіцянки стороною договору і, відповідно, порушення права іншої сторони договору, на винного покладається відповідальність за усі негативні наслідки такого невиконання договірних зобов'язань.

Відмінність вихідних правових позицій між правом романо-германської сім'ї та англійським правом у розумінні змісту договірних зобов'язань полягає насамперед у кваліфікації засобів правового захисту. У загальному праві вони розглядаються як прояв відповідальності, тоді як у праві окремих країн ЄС такі засоби тлумачаться як юридичні наслідки самого факту укладення договору, тобто як іманентний ефект зобов'язальних правовідносин [19, с. 22-26]. Цей ефект полягає у тому, що одна сторона договірних відносин зобов'язана виконати прийняті на себе договірні зобов'язання, а у разі добровільного невиконання може бути примушена до цього за допомогою юридичних механізмів. Лише тоді, коли такі механізми є непридатними або неефективними, актуалізується питання цивільної відповідальності у формі відшкодування збитків за невиконання договірних зобов'язань.

Звертається увага на те, що попри відсутність фундаментальної різниці у кінцевих правових наслідках між зазначеними правовими системами, відповідні відмінності проявляються у юридичній техніці регулювання, яка, хоча й не має самостійного вирішального значення, відображає принципово різні методологічні підходи та акценти правового мислення [153].

З позицій романо-германської правової традиції ключовим правом однією сторони договірних відносин (замовника, або кредитора) у разі порушення договору є право вимагати його виконання у натурі тобто здійснення певних дій або утримання від них. Санкції ж у власному розумінні

застосовуються до другої сторони договірних відносин (виконавця, боржника) лише при наявності факту невиконання договірних зобов'язань, що має юридично значущі негативні наслідки лише за умови, що стороні договору – порушнику може бути поставлено у вину невиконання договірних зобов'язань.

Те, що у праві країн ЄС зазвичай охоплюється поняттям інституту договірної відповідальності, у англійському праві становить лише частину комплексу повноважень потерпілої сторони договірних відносин, які кваліфікуються як засоби правового захисту (remedies). Інша ж частина таких засобів, зокрема право, наприклад продавця на перепродаж товару, здійснення замінної купівлі, розірвання договору тощо, не може бути безпосередньо пояснена крізь призму відповідальності правопорушника.

У судовій практиці та доктрині англійського права домінує підхід, відповідно до якого прийняття однією стороною договору договірних зобов'язань означає не стільки право іншої сторони договору вимагати виконання у натурі, скільки обов'язок сторони договору – виконавця (або ж боржника) у разі невиконання договірних зобов'язань відшкодувати збитки [153]. Відсутність у англо-американській правовій доктрині загальновизнаного визначення договірної відповідальності є закономірною, з огляду на прикладний характер правової науки у системі загального права та традиційно обмежену увагу до абстрактних теоретико-правових конструкцій.

Отже, сучасне цивільне право України щодо відшкодування збитків за порушення договірних зобов'язань сформовано під впливом римського права (принцип вини, повне відшкодування збитків) та англо-американського права (принцип прогнозованості, запобігання збиткам). Римське право заклало поняття «*damnum emergens*» (реальні збитки) і «*lucrum cessans*» (упущена вигода), тоді як англо-американське право надало акцент на обмеженні відповідальності лише передбачуваними збитками [171, с. 364-373].

Українське цивільне законодавство поєднує ці підходи, вимагаючи наявності вини (Римське право), але обмежуючи розмір збитків реальним

збитком та упущеною вигодою, які сторона могла передбачити (Англо-Американська традиція) [179, с. 23-33].

Враховуючи досвід зарубіжних країн, де за багато років було розроблено велика кількість прецедентів, опубліковано багато наукових посібників і книг щодо висвітлення проблематики відшкодування збитків, були спрямовані зусилля робочої групи з підготовки Концепції рекодифікації, тобто розвитку та оновлення цивільного законодавства [61, с. 95-101].

Висновки. Таким чином, зважаючи на викладене вище, становлення цивільного законодавства України у сфері регулювання цивільних відносин, пов'язаних з відшкодуванням збитків у разі порушення договірних зобов'язань, відбувалося шляхом складної еволюції, зумовленої впливом як романо-германської, так і англо-американської правових систем.

У межах вказаного процесу поступово сформувалася чітка нормативна конструкція підстав цивільно-правової відповідальності за невиконання або неналежне виконання договору, а також визначилися механізми її реалізації та межі застосування. Зокрема, йдеться про інституціоналізацію системи засобів захисту прав сторін договору та нормативне закріплення правил відшкодування збитків, завданих порушенням договірних зобов'язань.

Протягом усього історичного періоду становлення і розвитку цивільного законодавства України інститут відшкодування збитків за порушення зобов'язань зазнавав істотних трансформацій під впливом комплексу історико-правових чинників, серед яких ключове значення мали рецепція римського приватного права, еволюція уявлень про право приватної власності, формування цивільного права як самостійної галузі, а також зміна соціально-економічних умов правового регулювання. Сукупність зазначених факторів зумовила поступовий перехід від фрагментарного регулювання цивільної відповідальності до сучасної системи договірної відповідальності, побудованої на принципах компенсаційності (відшкодування збитків), справедливості та правової визначеності [171, с. 364-373].

Концепція цивільно-правового захисту при порушенні договорів та договірних зобов'язань базується на принципі повного відшкодування завданих стороні договірних відносин збитків (реальний збиток та упущена вигода), спрямованого на відновлення майнового стану потерпілої сторони договірних відносин. Основними заходами є примусове виконання, стягнення неустойки (штрафів, пені) та відшкодування збитків, що вимагають доказів протиправності, вини, наявності збитків та причинно-наслідкового зв'язку.

Протиправна поведінка (невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань), наявність реальних збитків або упущеної вигоди, вина боржника (намір чи необережність), а також причинно-наслідковий зв'язок між порушенням та збитками (шкодою), виступають ключовими елементами концепції цивільно-правового захисту при порушенні договірних зобов'язань, які призвели до завдання потерпілій стороні договірних відносин збитків.

До форм цивільно-правового захисту за завдання збитків порушеннями договірних зобов'язань, у науковій літературі загалом відносять: відшкодування збитків (фундаментальна форма, що покриває витрати на відновлення порушеного права та неотримані доходи); неустойка (штраф, пеня), визначена договором чи законом грошова сума, сплачувана за порушення; примусове виконання (судовий примус до виконання зобов'язання).

Специфікою цивільно-правового захисту за завдання збитків порушеннями договірних зобов'язань виступає цивільна відповідальність за порушення договору, що носить компенсаційний характер, та застосування презумпції вини порушника, що полегшує процес доведення завдання збитків у результаті порушення договірних зобов'язань для потерпілої сторони договірних відносин.

Існуюча сьогодні у цивільно-правовій науці теорія відшкодування збитків завданих правопорушенням відповідає теоретичному впливу на сучасне цивільне законодавство римського права. У римському праві

цивільна відповідальність у договірних зобов'язаннях виникає виходячи з правопорушення та вини правопорушника.

Вина у цивільному праві має яскраво виражену специфіку. Наявність збитків та завданої шкоди супроводжує далеко ще не всі правопорушення, а цивільно-правова відповідальність здебільшого переслідує мету покарання правопорушника. У цивільному законодавстві закріплено таке поняття, як цивільна відповідальність [21, с. 85-92]. Від розуміння поняття цивільного правопорушення залежить і осмислення цивільно-правової відповідальності, при цьому необхідно врахувати, якщо цивільне право є правом приватним, а приватне право спрямоване на захист приватних інтересів фізичних осіб, як суб'єктів цивільних відносин, то цивільним правопорушенням слід визнавати порушення суб'єктивних цивільних прав учасників цивільно-правових відносин, у тому числі й договірних відносин.

Залежно від волевиявлення сторін у договорі чітко визначено договірну та фіксовану відповідальність за порушення договірних зобов'язань. Правила зміни заходів цивільної відповідальності учасники цивільно-правового договору можуть бути передбачені у договорі, особливо що стосується саме темпоральних норм.

Найважливішим для реалізації суб'єктивних прав учасників цивільних відносин або сторін договору є належне виконання договірних зобов'язань контрагентом. Укладаючи договір, сторони не прагнуть отримати грошову чи іншу компенсацію, а прагнуть досягти фактичного виконання зобов'язань за договором. Якщо розглядати договір як правові відносини, це дозволяє визначити об'єктивні закономірності взаємодії між цивільним законодавством і цивільними відносинами, які ним регулюються. Головною метою законодавчого регулювання цивільних відносин виступає здатність регулювати цивільні, договірні відносини з максимальною ефективністю.

Договірні відносини суб'єктів цивільного права ґрунтуються на фактичному виконанні договірних зобов'язань, що впливають на інтенсивність економічного обігу. Порушена правова норма не зазнає змін

унаслідок вчинення цивільного правопорушення, і її реальні наслідки впливають на правові відносини. При цьому, порушення договірних зобов'язань призводить до реалізації функцій цивільно-правових відносин, зокрема таких видів, як договірні правовідносини. Цивільна відповідальність за порушення договірних зобов'язань у умовах цивільних відносин спрямована на створення певного правового режиму.

Отже, існує нормативна передумова для існування незалежного інституту цивільного права, нерозривно пов'язаного з економічними відносинами.

Цивільна відповідальність за договірними зобов'язаннями займає центральне місце у цивільних правовідносинах. Відповідно, розв'язання практичних проблем правового захисту фізичних осіб, як суб'єктів цивільних відносин, від порушення їх цивільних прав, а також щодо відшкодування збитків, заданих невиконанням або неналежним виконанням договірних зобов'язань, безпосередньо залежить від розв'язання теоретичних питань вини сторони договірних відносин за порушення договірних зобов'язань, що призвели до збитків для іншої сторони договірних відносин.

У науці цивільного права сформувалися різні підходи до розуміння сутності цивільної відповідальності за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань, що завдало с потерпілій стороні договору збитків (втрати або пошкодження майна, упущеної вигоди, тощо), серед них слід особливо виділити так звану концепцію «обов'язки особи правопорушника».

Прихильники зазначеного підходу вважають, що відповідальність є обов'язком особи, однієї із сторін договірних відносин, зазнавати негативних наслідків свого діяння, зокрема за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань, що призвело до завдання збитків іншій стороні договірних відносин [50, с. 287-299].

Цивілісти В.І. Борисова, О.О. Кобиліна представляють цивільно-правову відповідальність як обов'язок правопорушника нести передбачені

нормами права негативні наслідки, виражені у позбавленні його майнових прав (благ) на користь потерпілого [8; 55, с. 186-190].

Ю. А. Ведерніков, А. В. Папіріна, розглядаючи питання цивільно-правової відповідальності, визнають її «особливим обов'язком», зокрема у виді юридичного обов'язку сторони договірних відносин, яка порушила договірні зобов'язання, зазнати заходів примусового характеру щодо поновлення порушених прав та позбавлення його певних цінностей, то-як матеріальних або ж особистих нематеріальних [15].

Своєю чергою А. О. Нємцев вважає, що цивільно-правова відповідальність за невиконання зобов'язань виражається не лише у набутті додаткових обов'язків щодо виконання зобов'язань для правопорушника або ж позбавленні останнього права, з якого випливає порушений обов'язок, а й у виді «охоронних правовідносин», як заходу зазнати правопорушником у майбутньому певних втрат, а також у виді санкції як заходу державного примусу [89, с. 27-32].

Наведені доктринальні підходи відображають розуміння цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань та завдання потерпілій стороні договору збитків, при якому вона висвічується наявністю у правопорушника обов'язку нести майнові наслідки своєї протиправної поведінки, тобто невиконання або неналежного виконання договірних обов'язків, що призвели до завдання збитків потерпілій стороні договору.

Таке розуміння цивільно-правової відповідальності акцентує увагу у динамічному аспекті відповідальності, саме мірою належної поведінки правопорушника. Проте органічно пов'язаним з обов'язком правопорушника компонентом цивільної відповідальності виступає суб'єктивне цивільне право потерпілої сторони договірних відносин, адже не може самостійно існувати окремо взятий обов'язок, який не перебуває у стані юридичної пов'язаності із суб'єктивним цивільним правом, оскільки право неодмінно передбачає відповідний обов'язок, і якщо немає відповідного обов'язку, то право буде простим дозволом, а не правомочністю.

Той факт, що заходи цивільно-правової відповідальності становлять засоби захисту права, не піддається сумніву ні в науці, ні в законодавстві, виступаючи основною концепцією цивільного права. Ця обставина «дає можливість розглядати цивільно-правовий захист як узагальнюючу категорію, що виражає загальну цільову спрямованість різноманітних форм координації поведінки учасників цивільних відносин» [177].

Ключове значення у механізмі цивільно-правової відповідальності приділяється суб'єктивному праву на захист. Склад суб'єктивного цивільного права характеризується певною структурою, утвореною її елементами.

Загальновідомо, що правомочності, які входять до складу суб'єктивного права, включають: право вимоги до зобов'язаної сторони цивільних, договірних відносин; право на власні позитивні дії (правомочності); право на захист шляхом звернення з позовом або вимогою до суду або інших органів [140, с. 89-116].

Вимога визначається як можливість особи, потерпілої у результаті порушення її прав та порушення зобов'язань, що призвели до збитків, від зобов'язаної сторони певної поведінки та вчинення певних дій щодо поновлення порушених прав, виконання зобов'язань та відшкодування збитків, або ж стосовно утримання від дій. Іншими словами вимога є правомочністю, що входить до складу суб'єктивного права (при порушенні юридичного обов'язку), та виражена у можливості привести у дію апарат державного примусу» [45, с. 1-10]. Разом із тим вимога, у складі суб'єктивного цивільного права характеризується можливістю покладання на правопорушника заходів цивільно-правової відповідальності шляхом здійснення права на захист [45, с. 1-10].

На нашу думку, вимогу слід вважати ключовим елементом структури суб'єктивного цивільного права, що відображає міру юридично дозволеної поведінки однієї сторони договірних відносин (замовника, кредитора, тощо), яка полягає у праві вимагати від зобов'язаної сторони договірних відносин (виконавця, надавача послуг, боржника, тощо) вчинення певних дій (передати

майно, виконати роботу, відшкодувати збитки, упущену вигоду, тощо) або утриматися від них, і яка забезпечується можливістю державного примусу.

Звертається у вага на те, що цивільна відповідальність як правове явище поза цивільними правовідносинами існувати не може, і зв'язок, що виникає між потерпілою стороною цивільних відносин та стороною – правопорушником, встановлюється цивільними захисними (охоронними) правовідносинами, у рамках яких цивільна відповідальність проходить стадії свого розвитку. Реалізація цивільно-правової відповідальності обумовлена динамікою охоронних правовідносин, реалізація яких пов'язана з поведінкою учасників цивільних відносин, а також із здійсненням ними цивільних прав і виконанням обов'язків [68, с. 31-34].

На нашу думку, під реалізацією цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань слід розуміти застосування до сторони договору – правопорушника заходів державного примусу (відшкодування збитків, неустойка), спрямованих на відновлення порушених майнових або особистих немайнових прав потерпілої сторони договору. Така реалізація цивільно-правової відповідальності здійснюється через добровільне виконання вимог або примусово, зазвичай через суд, на підставі вчинення цивільного правопорушення.

Суб'єктивне право на захист при його детальному розгляді включає в себе три правочини: суб'єкт цивільних відносин може сам вчиняти певні дії, вимагати їх вчинення від особи, що порушила його права, а також має право звернутися за захистом своїх порушених прав до суду із позовом про поновлення порушених прав, з вимогою про примусове виконання зобов'язань, з позовом щодо відшкодування збитків та упущеної вигоди, тощо.

Сутність правового зв'язку в цивільних правовідносинах відповідальності така, що, крім основного обов'язку сторони цивільних правовідносин – правопорушника нести заходи цивільної відповідальності у вигляді майнових витрат на відшкодування завданих потерпілій стороні

збитків, і права потерпілої сторони цивільних відносин вимагати виконання зазначеного обов'язку, учасники цивільних правовідносин наділені додатковими правами та обов'язками, покликаними забезпечити ефективну та своєчасну реалізацію цивільної відповідальності, що забезпечується взаємодією двох елементів, то-як здійсненням прав та виконанням обов'язків.

Звісно ж, що реалізація цивільної відповідальності як залежить від виконання правопорушником обов'язків, а й багато в чому зумовлена здійсненням прав самою потерпілою особою. У разі порушення договору активність забезпечити виконання обов'язку правопорушником піддається заходам цивільно-правової відповідальності і багато у чому залежить від дій самої потерпілої сторони договірних відносин, що, звичайно, зовсім не виключає ситуацію, при якій сторона договору – правопорушник, діючи сумлінно і свідомо, без прояву з боку потерпілої сторони правової ініціативи використання свого права вимоги, добровільно вживає усіх заходів щодо реалізації відповідальності за порушення договірних зобов'язань, шляхом відшкодування збитків, сплати неустойки, витрат понесених потерпілою стороною, тощо.

Не можна не відзначити такий важливий момент, що здійснення потерпілою стороною договірних відносин права на звернення із позовом до суду або за примусовим виконанням судового рішення, у окремих випадках конкретизує розмір самої відповідальності (грошової суми), на яку той має право розраховувати отримати від правопорушника. У цьому випадку йдеться про ситуації, коли сторони договірного зобов'язання на свій розсуд визначили обчислення розміру відповідальності моментом отримання однієї зі сторін претензії про порушення нею договору або ж при присудженні неустойки, що обчислюється на дату винесення судового рішення.

Важливо підкреслити, що на потерпілу сторону може бути покладено обов'язок вчинити різні дії, до яких слід віднести збір та фіксацію доказів, що свідчать про порушення зобов'язання, їх надання стороні, яка порушила договірні зобов'язання, вжиття потерпілою стороною договору заходів щодо

запобігання наслідкам порушення договірних зобов'язань, надання інших доказів та підтверджень.

Отже, захист суб'єктивних цивільних прав здійснюється за допомогою застосування всієї сукупності елементів захисту у встановленому законом порядку, тобто за допомогою застосування належної форми, засобів та способів захисту. Під формою захисту суб'єктивних цивільних прав розуміється комплекс внутрішніх узгоджених організаційних заходів щодо захисту суб'єктивних прав, що відбуваються у рамках єдиного правового режиму та здійснюються належно уповноваженими органами, а також особисто фізичною особою (носієм права). Разом із тим захист цивільних прав є однією з найважливіших категорій теорії цивільного та цивільно-процесуального права. Право на захист, будучи суб'єктивним цивільним правом, існує об'єктивно, тобто незалежно від того, чи потребує його носій цього права в даний конкретний момент чи ні [174, с. 507-510].

Концепція цивільно-правового захисту при порушенні договірних зобов'язань базується на примусовому відновленні порушених прав потерпілої сторони договору через відшкодування збитків, сплату неустойки (пені, штрафів), примус до виконання зобов'язання у натурі або застосування інших заходів цивільної відповідальності. Водночас реалізація цієї концепції передбачає наявність визначених елементів цивільно-правової відповідальності, а саме: протиправної поведінки зобов'язаної сторони, настання збитків у потерпілої сторони та вини сторони, яка порушила зобов'язання.

Обов'язок відшкодування збитків як форма цивільно-правової відповідальності виникає у разі невиконання або неналежного виконання договірних зобов'язань, при цьому підставою такої відповідальності є факт цивільного правопорушення.

Особливістю договірної відповідальності є те, що її межі визначаються заздалегідь, ще на стадії укладання договору, коли порушення зобов'язань ще немає. Сторони повинні усвідомлювати можливий обсяг відповідальності,

який може настати при порушенні договірних зобов'язань, які вони визначають при укладені договору, адже правовідносини ґрунтуються на засадах рівності їх учасників. Відшкодуванню підлягають усі заподіяні невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання збитки незалежно від вини та майнового стану сторони договору, яка порушила зобов'язання [174, с. 507-510].

Необхідною умовою цивільно-правової відповідальності у формі відшкодування збитків виступає наявність причинного зв'язку між порушенням договору та заподіяними збитками. Причинний зв'язок має місце, коли послідовно розвиваються події між порушенням договірних зобов'язань та збитками. Порушення договору є необхідною та достатньою умовою для настання збитків.

Причинний зв'язок між порушенням зобов'язань та викликаними ним негативними наслідками підлягає встановленню судом і набуває правового значення лише у разі застосування форми відповідальності.

Сторона договору, яка порушила договірні зобов'язання, зобов'язана відшкодувати потерпілій стороні договору збитки, спричинені порушенням договірних зобов'язань.

1.3. Місце відшкодування збитків у системі заходів відповідальності за порушення зобов'язання

Відшкодування збитків за порушення договірних зобов'язань є класичним цивільно-правовим заходом відповідальності, функціональне призначення якого полягає у відновленні майнового становища потерпілої сторони, що існувало до моменту порушення зобов'язання. У межах усталеної доктринальної класифікації збитки поділяються на реальні збитки, до яких належать витрати, понесені у зв'язку з відновленням порушеного права, а також втрати чи пошкодження майна, і упущену вигоду, що охоплює неотримані доходи, які сторона договору могла б реально отримати за умов

належного виконання зобов'язань. Загальним принципом цивільного права є повне відшкодування завданих збитків, якщо інше не встановлено законом або договором.

Незважаючи на різноманіття доктринальних підходів до визначення поняття цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язань, у теорії та практиці традиційно виокремлюються загальні умови настання такої відповідальності. Сукупність умов, необхідних для настання цивільної відповідальності сторони договірних відносин, у правовій доктрині позначається категорією «*corpus delicti*» [23, с. 78-82]. Відсутність хоча б одного з елементів, за загальним правилом, унеможлиблює застосування заходів цивільно-правової відповідальності.

Водночас у цивільному праві вимога наявності «*corpus delicti*» не має абсолютного характеру. Законодавство передбачає низку винятків, за яких для покладення відповідальності достатньою є наявність лише окремих елементів складу цивільного правопорушення. Зокрема, у передбачених законом випадках цивільно-правова відповідальність може наставати незалежно від вини правопорушника, що свідчить про відхід від класичної суб'єктивної моделі відповідальності та посилення компенсаційної функції цивільного права [51].

У науковій літературі загальні умови цивільно-правової відповідальності традиційно поділяються на об'єктивну та суб'єктивну сторони правопорушення. До елементів об'єктивної сторони належать: протиправна поведінка у формі дії або бездіяльності; шкідливий результат такої поведінки; причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою та завданою шкодою [53, с. 53-63].

Суб'єктивна сторона правопорушення, як загальне правило, охоплює вину особи, яка проявляється у формі умислу або необережності та відображає її психічне ставлення до протиправної поведінки та її наслідків. Додатковими факультативними елементами суб'єктивної сторони можуть виступати мотив і мета правопорушення, які, хоча й не завжди мають

вирішальне значення, можуть впливати на кваліфікацію діяння або обсяг відповідальності [63; 78, с. 86-147].

Отже, особа, яка заявляє вимогу про відшкодування збитків, зобов'язана довести факт протиправної поведінки боржника, наявність причинно-наслідкового зв'язку між порушенням договірної зобов'язання та завданими збитками, а також реальність і розмір заявлених майнових втрат.

Порушення договірної зобов'язання вважається закінченим, якщо воно характеризується своєю незворотністю, тобто за об'єктивних обставин сторона договору, яка допустила порушення, вже не має можливості усунути його наслідки шляхом належного виконання зобов'язання в натурі. Класичним прикладом є порушення умов договору перевезення: зокрема, у разі не закріплення перевізником вантажу всупереч умовам договору, що призвело до його пошкодження під час транспортування. У такій ситуації перевізник може нести майнову відповідальність у формі відшкодування збитків, сплати штрафних санкцій або застосування інших заходів цивільно-правового впливу, однак саме порушення вже не може бути усунуте.

Довготривале порушення договірної зобов'язання має місце тоді, коли неправомірна поведінка боржника триває протягом певного часу і зберігається до моменту її припинення. Усунення такого порушення може здійснюватися як добровільно, так і в примусовому порядку, зокрема на підставі судового рішення. Найпоширенішим прикладом є прострочення виконання грошового зобов'язання: у разі настання строку оплати за договором і невиконання обов'язку зі сплати коштів порушення триває доти, доки боржник не виконає зобов'язання самостійно або воно не буде виконане примусово.

Істотним порушенням договору визнається таке порушення, внаслідок якого інша сторона значною мірою позбавляється того, на що вона обґрунтовано розраховувала при укладенні договору. Істотність може проявлятися як у повному, так і в частковому невиконанні зобов'язань. Так, за договором купівлі-продажу істотним порушенням є ситуація, коли

продавець отримує лише частину обумовленої договором грошової суми, тобто позбавляється істотної частини належного йому зустрічного задоволення.

Водночас незначні порушення договірних зобов'язань мають формальний характер і не спричиняють відчутної шкоди чи негативних майнових наслідків для іншої сторони. Прикладом такого порушення є незначне прострочення оплати за договором, яке не вплинуло на економічні інтереси кредитора та не призвело до завдання збитків.

У переважній більшості випадків порушення договору відбувається з вини сторони зобов'язання. Разом із тим законодавство передбачає можливість звільнення від відповідальності у разі доведення відсутності вини, зокрема якщо порушення стало наслідком дії обставин непереборної сили (форс-мажору), таких як пожежі, повені, інші надзвичайні та невідворотні за даних умов події.

Цивільне законодавство України передбачає широкий спектр засобів правового захисту у разі порушення договірних зобов'язань, включно з можливістю відшкодування моральної шкоди. Водночас найбільш уживаними на практиці є: примусове виконання зобов'язання в натурі, коли суд зобов'язує боржника виконати взяті на себе договірні обов'язки; застосування штрафних санкцій, які можуть бути встановлені договором у формі штрафу, пені або неустойки, причому штраф зазвичай визначається у фіксованій сумі, а неустойка у відсотковому співвідношенні; відшкодування збитків, завданих унаслідок порушення договору, за умови доведення їх наявності та розміру; відшкодування упущеної вигоди як складової збитків [182].

Упущена вигода є різновидом збитків і охоплює доходи, які особа могла б реально отримати за звичайних умов цивільного обороту, якби контрагент належним чином виконав свої зобов'язання.

Співвідношення понять «шкода», «збитки» та «втрата» у цивільному праві залишається дискусійним, оскільки чинне законодавство не містить їх

чіткого та однозначного розмежування. Водночас найбільш поширеною формою вираження матеріальної (майнової) шкоди у цивільних правовідносинах є саме збитки.

Відповідно до статті 22 ЦК України, збитки включають: реальну шкоду, тобто втрату або пошкодження майна, а також витрати, які особа понесла або змушена буде понести для відновлення порушеного права; втрачений прибуток (упущену вигоду), тобто доходи, які особа могла б отримати за звичайних умов цивільного обороту, якби її право не було порушене [195, с. 34-36].

Таким чином, збитки є грошовою формою вираження майнової шкоди та охоплюють як реальні майнові втрати, так і неотримані доходи. У широкому розумінні поняття «збитки» часто ототожнюється з поняттям шкоди, оскільки охоплює будь-які негативні наслідки порушення охоронюваних законом інтересів. Водночас у вузькому, цивілістичному значенні збитки становлять саме кількісно визначені майнові втрати [170, с. 827-833].

Найчастіше поняття «збитки» використовується у різних галузях права для позначення негативних майнових наслідків порушення суб'єктивних прав, водночас їх змістовне наповнення та правова природа найбільш повно розкриваються саме в цивільному праві.

Як зазначається у науковій літературі: у широкому значенні поняття збитків за своїм змістом виступає близьким до поняття шкоди, так-як охоплює будь-які негативні наслідки, а також будь-яке відступлення від стану правової чи економічної вигоди, що охороняється законом, незалежно від того, чи має зазначена вигода майновий або немайновий характер [39, с. 33-36].

Водночас у цивільно-правовій доктрині та законодавстві поняття збитків застосовується у вузькому, спеціальному значенні. Так, збитки розглядаються у грошовій формі вираження завданої майнової шкоди і охоплюють, по-перше, реальні збитки, тобто втрату або пошкодження майна,

а також витрати, які фізична особа вже понесла чи повинна буде понести у майбутньому, з метою відновлення порушеного права, і, по-друге, упущену вигоду як неотримані доходи, які фізична особа могла реально одержати за звичайних умов цивільного правочину, якби її право не було порушене [76, с. 29-32].

Шкода, завдана особі, може мати різний характер: матеріальний (майновий), фізичний та моральний. Матеріальна шкода пов'язана з позбавленням або пошкодженням майна чи інших матеріальних благ і, як правило, підлягає грошовій оцінці. Фізична шкода проявляється у заподіянні шкоди життю або здоров'ю людини. Моральна шкода, відповідно до статті 23 ЦК України, полягає у фізичних та моральних стражданнях, яких зазнала фізична особа внаслідок порушення її особистих немайнових прав або посягання на інші нематеріальні блага. При цьому моральна шкода може бути наслідком як майнового, так і немайнового правопорушення, що свідчить про її автономний характер у системі цивільно-правового захисту [195, с. 36-38].

Відшкодування завданих збитків безпосередньо залежить від ефективності дій потерпілої сторони договірних відносин щодо доведення факту їх настання, розміру та причинного зв'язку з порушенням договірних зобов'язань. Оскільки центральною проблемою інституту відшкодування збитків є саме проблема їх доведення, перед кредитором постає завдання належної організації процесу збору та фіксації доказів.

Робота, спрямована на відшкодування збитків, як зазначається у наукових колах, розпочинається не з моменту подання фізичною особою, тобто стороною договірних відносин, яка зазнала таких збитків, позовної заяви до суду, а щонайменше невідкладно з моменту зазнання таких збитків. Важливим у цьому контексті має значення письмовий розрахунок суми збитків, який повинен бути належним чином обґрунтований і поданий до суду разом з іншими доказами завдання потерпілій стороні договірних

відносин збитків шляхом невиконання або неналежного виконання договірних зобов'язань.

У системі цивільного права країн ЄС принцип визначення суми відшкодування збитків традиційно пов'язується з урахуванням інтересів сторони договору, яка зазнала цих збитків унаслідок порушення договору контрагентом. У доктрині загального права зазвичай розрізняють види договірних інтересів, які підлягають юридичному захисту, позитивний та негативний договірний інтерес [199, с. 117-120].

Відшкодування збитків боржником має поставити кредитора у таке майнове становище, в якому він перебував би за умови належного виконання зобов'язання. У доктрині цей підхід визначається як захист позитивного договірного інтересу. На відміну від нього, захист негативного договірного інтересу спрямований на відновлення фінансового становища кредитора, у якому він перебував би, якби договір взагалі не був укладений; такий підхід, як правило, застосовується у випадках визнання договору недійсним. Реалізація захисту позитивного договірного інтересу передбачає компенсацію як фактичних збитків, спричинених порушенням зобов'язання, так і втраченої вигоди.

У більшості правових систем збитки, що підлягають відшкодуванню, традиційно включають, по-перше, реальну шкоду, тобто фактичні витрати та втрати, яких кредитор зазнав унаслідок невиконання або неналежного виконання зобов'язання контрагентом, а по-друге, втрачений прибуток, доходи, які кредитор міг би отримати за умови належного виконання договору [156, с. 78-81].

Розглядаючи регулювання відповідальності за порушення зобов'язань у Цивільному кодексі України, слід звернутися до базових положень загальної частини зобов'язального права. Так, відповідно до статті 610 ЦК України порушенням зобов'язання визнається його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання [195, с. 674-676]. Отже, у договірних зобов'язаннях порушення полягає у невиконанні або

неналежному виконанні стороною своїх обов'язків, установлених законом чи договором.

Стаття 612 ЦК України визначає один з основних видів порушення зобов'язання – прострочення боржника. Боржник вважається таким, що прострочив, якщо він не приступив до виконання зобов'язання або не виконав його у строк, встановлений договором або законом [195, с. 676-677]. Водночас слід урахувувати, що у зобов'язанні кожна сторона, як правило, має одночасно як права, так і обов'язки, а отже може виступати як боржником, так і кредитором. Наприклад, покупець є кредитором щодо обов'язку продавця передати товар і водночас боржником щодо обов'язку прийняти товар та сплатити за нього ціну. Порушення зобов'язання може бути допущене як боржником, так і кредитором.

Відповідно до статті 613 ЦК України кредитор визнається таким, що прострочив, якщо він відмовився прийняти належне виконання, запропоноване боржником, або не вчинив дій, передбачених договором, актами цивільного законодавства, суттю зобов'язання чи звичаями ділового обороту, без яких боржник не міг виконати свого обов'язку. Для настання відповідальності не має значення тривалість прострочення: незалежно від того, чи становить воно кілька хвилин або кілька років, сторона, яка допустила прострочення, зобов'язана відповідати за його наслідки. Водночас обсяг відповідальності боржника, як правило, є істотно ширшим, ніж обсяг відповідальності кредитора [88].

Однією з необхідних умов настання відповідальності за порушення зобов'язання є наявність вини у формі умислу або необережності. Водночас договором або законом може бути передбачена відповідальність незалежно від вини. Класичним прикладом такої відповідальності є положення статті 625 ЦК України, відповідно до якої боржник не звільняється від відповідальності за неможливість виконання грошового зобов'язання.

Сторона у зобов'язанні може бути звільнена від цивільної відповідальності за порушення зобов'язання, у разі якщо доведе, що

зазначене порушення відбулось унаслідок випадку або ж непереборної сили. Під непереборною силою (форс-мажорними обставинами) розуміється надзвичайна та невідворотна за конкретних умов подія. Закон не містить вичерпного переліку таких обставин, у зв'язку з чим сторони зазвичай визначають їх орієнтовний перелік у договорі [82, с. 83-87]. Водночас навіть наявність форс-мажорних обставин не звільняє порушника від цивільної відповідальності за невиконання грошових зобов'язань.

Нарешті, стаття 611 ЦК України встановлює невичерпний перелік правових наслідків порушення зобов'язання, до яких належать: припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від нього або розірвання договору; зміна умов зобов'язання; сплата неустойки; відшкодування збитків і моральної шкоди [195, с. 674-676].

Звертаючись до положень ЦК України (стаття 617), у зв'язку з виникненням форс-мажорних обставин (надзвичайних та невідворотних обставин) за невиконання, неналежне або несвоєчасне виконання договірних зобов'язань та умов договорів, сторона договірних відносин – виконавець звільняється від сплати штрафних санкцій (неустойки, штрафу, пені, інфляційних втрат, тощо).

До того ж, звертаючись до положень ЦК України та Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні», то цими нормативними актами визначено, що до ознак форс-мажорних обставин відносять: надзвичайність подій (тобто події нетипові і не піддаються звичайному прогнозуванню); невідворотність наслідків навіть при сумлінній та обережній поведінці сторони договірних відносин; прямий причинно-наслідковий зв'язок між подією та неможливістю виконання конкретного договірного зобов'язання.

Звертається увага на те, що при наявності форс-мажорних обставин, виниклих у зв'язку із військовою агресією РФ, веденням бойових дій, перебування у зоні бойових дій або у прифронтових зонах, сторона договірних відносин з метою звільнення від відповідальності за неналежне або несвоєчасне виконання договірних зобов'язань, зобов'язана повідомити

іншу сторону договору письмово про неможливість виконати договірні зобов'язання через настання вказаних вище форс-мажорних обставин.

При цьому, як звертається увага на те, що, а ні військові дії, а ні введення воєнного стану самі по собі автоматично не звільняють сторону договірних відносин від цивільної відповідальності за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань, так як стороні – виконавцю необхідно довести, що саме ці обставини унеможливили виконання договірних зобов'язань, оплату або виконання робіт за конкретним договором.

Законом або договором можуть бути встановлені й інші правові наслідки порушення зобов'язання. Розглянемо основні можливі наслідки такого порушення.

Порушення зобов'язання може зумовлювати його припинення або зміну умов. Якщо сторони мають намір пов'язати настання таких наслідків із фактом порушення, відповідні застереження повинні бути прямо передбачені у договорі. Так, у договорі поставки може бути встановлено, що зобов'язання з передачі товару припиняється у разі непоставки товару у визначений строк. Водночас у цьому самому договорі може бути передбачено, що у разі прострочення поставка все ж здійснюється, але на інших умовах, зокрема за зміненою ціною або з іншим порядком оплати.

Одним із традиційних правових наслідків порушення зобов'язання є сплата неустойки. Відповідно до статті 549 ЦК України неустойка може виступати у формі штрафу або пені. При цьому законодавець визначає штраф як неустойку, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання [152, с. 55-58]. Такий підхід означає, що штраф, згідно з положеннями ЦК України, не може встановлюватися у фіксованому грошовому розмірі, а виключно у відсотковому співвідношенні. Крім того, застосування пені законодавчо обмежується лише випадками порушення грошових зобов'язань.

Суттєвим введенням до цивільного законодавства є так звана розширена форма неустойки. Якщо раніше неустойка традиційно стягувалася виключно у грошовій формі, то нині допускається і її негрошове вираження. Водночас слід враховувати, що неустойка за своєю природою розраховується від певної суми, а отже, навіть за негрошової форми вона потребує попереднього грошового еквівалента.

З урахуванням зазначених законодавчих обмежень щодо застосування штрафу та пені, практична цінність відповідних положень ЦК України видається дискусійною. Водночас стаття 546 ЦК України передбачає можливість встановлення договором або законом інших способів забезпечення виконання зобов'язання, що фактично дозволяє сторонам конструювати власні, нетипові форми відповідальності, відмінні від класичних різновидів неустойки.

Окремим та самостійним правовим наслідком порушення зобов'язання є відшкодування збитків. Згідно до положень статті 623 ЦК України сторона договірних відносин, яка порушила зобов'язання, зобов'язаний відшкодувати іншій стороні завдані збитки. Своєю чергою, відповідно до положень статті 624 ЦК України, збитки підлягають стягненню понад неустойку, якщо інше не встановлено законом або договором. При цьому договір може передбачати різні моделі співвідношення збитків і штрафних санкцій, а саме: стягнення виключно штрафних санкцій; стягнення збитків понад штрафні санкції; або альтернативне стягнення за вибором кредитора, або збитків, або штрафних санкцій [88].

Отже, порушення зобов'язання у цивільному праві тягне за собою різноманітні правові наслідки, коло та зміст яких визначаються як законом, так і договором. Цивільний кодекс України закріплює базові моделі таких наслідків як припинення або зміна зобов'язання, застосування неустойки та відшкодування збитків, водночас залишаючи сторонам значну договірну свободу у конкретизації механізмів відповідальності [170, с. 827-833].

Разом із тим нормативне регулювання неустойки у ЦК України є внутрішньо суперечливим і обмежувальним: штраф законодавчо пов'язується виключно з відсотковим обчисленням, а пеня лише з грошовими зобов'язаннями, що звужує можливості її практичного застосування. Запровадження можливості негрошової форми неустойки при одночасній вимозі її грошового вираження також породжує сумніви щодо логічної узгодженості відповідних положень.

У цьому контексті особливого значення набувають норми статті 546 ЦК України, які дозволяють встановлювати інші, не поіменовані законом способи забезпечення виконання зобов'язання, фактично відкриваючи простір для договірного конструювання альтернативних форм відповідальності. Водночас інститут відшкодування збитків зберігає універсальний характер і може застосовуватися як самостійно, так і у поєднанні з неустойкою, залежно від волі сторін або приписів закону.

Таким чином, система правових наслідків порушення зобов'язання в цивільному праві України характеризується поєднанням імперативних обмежень та диспозитивних можливостей, що з одного боку забезпечує певну правову визначеність, а з іншого стимулює сторони до активного та зваженого договірного регулювання відповідальності за порушення зобов'язань.

Аналіз цивільно-правової природи збитків за порушення договірних зобов'язань дає підстави виокремити такі основні види їх відшкодування: реальні збитки, які охоплюють витрати, здійснені або такі, що підлягають здійсненню стороною договору з метою відновлення порушеного права, а також втрату або пошкодження її майна; упущену вигоду, тобто доходи, які сторона договірних правовідносин могла б реально отримати за звичайних умов здійснення цивільного правочину та за умов належного виконання договірних зобов'язань; повне відшкодування збитків, що передбачає компенсацію як реальних збитків, так і упущеної вигоди та спрямоване на відновлення майнового становища контрагента до рівня, який існував би за

належного виконання договору; обмежене відшкодування збитків, яке допускається законом або договором і полягає у встановленні меж цивільно-правової відповідальності, зокрема шляхом виключення можливості стягнення упущеної вигоди [170, с. 827-833].

Поряд із цим до додаткових заходів цивільно-правової відповідальності, функціонально пов'язаних із відшкодуванням збитків у разі невиконання або неналежного виконання договірних зобов'язань, належать: неустойка (штраф, пеня) як грошова сума, визначена законом або договором, що підлягає сплаті боржником у разі порушення зобов'язання; проценти за користування чужими грошовими коштами, які стягуються у випадку прострочення виконання грошового зобов'язання.

Отже, потерпіла сторона договірних правовідносин має право на стягнення збитків, які перебувають у прямому причинно-наслідковому зв'язку з порушенням договору, незалежно від того, чи передбачено договором спеціальні умови відповідальності, що відповідає принципам справедливості, повного відшкодування збитків та стабільності цивільних відносин [170, с. 827-833].

РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗБИТКІВ ЗА НЕВИКОНАННЯ ЧИ НЕНАЛЕЖНЕ ВИКОНАННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

2.1. Склад цивільного правопорушення у договірних зобов'язаннях

Склад цивільного правопорушення у договірних зобов'язаннях становить сукупність чотирьох обов'язкових умов, за наявності яких настає цивільно-правова відповідальність у вигляді відшкодування збитків, стягнення неустойки (штрафу, пені) або застосування інших санкцій за порушення договору. До таких умов традиційно належать: протиправна поведінка (порушення договірного зобов'язання), наявність шкоди (збитків), причинний зв'язок між поведінкою боржника та шкодою, а також вина боржника..

Як зазначається в науковій літературі, цивільно-правова відповідальність настає за наявністю підстави (юридичного факту), яка має відповідати передбаченим законом ознакам (умовам). Загальновизнаною підставою виникнення будь-якої юридичної відповідальності, в тому числі цивільно-правової, є факт скоєння правопорушення [68, с. 31-34]. При цьому правопорушення має відповідати певним критеріям, які в сукупності складають правопорушення, елементами якого є суб'єкт, об'єкт (порушені правовідносини), об'єктивна сторона (протиправність, збитки, причинний зв'язок) та суб'єктивна сторона (вина правопорушника).

Правопорушення є складним юридичним фактом, що включає певні складові, що служать своєрідними орієнтирами, визначальними межі, при яких про настання юридичної відповідальності не може бути й мови, а після чого правова відповідальність цілком реальна. Ці складові формують склад правопорушення та називаються елементами складу правопорушення. Таким чином, сукупність елементів, необхідних і достатніх для притягнення особи до відповідальності, є складом правопорушення.

Разом із тим, у цивілістичній доктрині відзначається певна специфіка: на відміну від кримінального права, де концепція складу правопорушення є фундаментальною, у цивільному праві частіше оперують категоріями «підстава» та «умови відповідальності». Частина науковців обґрунтовано застерігає від механічного перенесення кримінально-правової моделі складу правопорушення у сферу приватноправових відносин, наголошуючи, що підставою відповідальності є саме порушення суб'єктивного цивільного права.

Висловлюється думка, що цивільно-правова відповідальність настає при порушенні суб'єктивних цивільних прав і що не варто проектувати кримінально-правове поняття складу злочину на цивільні правовідносини.

Склад цивільного правопорушення не має спільного законодавчого визначення, тому існує безліч різних формулювань щодо цього поняття. Але незважаючи на зовнішню відмінність таких формулювань, більшість авторів безперечно визнають, що склад цивільного правопорушення включає такі елементи: протиправне діяння; збитки (шкідливі наслідки); причинний зв'язок між протиправним діянням і настанням збитків; вина правопорушника. Причому перші три елементи – це об'єктивні умови притягнення до цивільно-правової відповідальності, четвертий елемент – суб'єктивна умова.

Судова практика в Україні підтверджує зазначений підхід. Зокрема, Верховний Суд у своїх рішеннях неодноразово наголошує, що для покладення відповідальності у вигляді відшкодування збитків необхідним є доведення всіх елементів складу правопорушення, зокрема причинного зв'язку між порушенням зобов'язання та завданими збитками, а також вини боржника (за загальним правилом презумпції вини) [116].

Наявність всіх елементів складу цивільного правопорушення є підставою покладання цивільно-правової відповідальності. Цінність та мета існування складу правопорушення, як юридичної конструкції, що диктує певні вимоги до складу цивільного правопорушення, а саме: необхідна

наявність всіх елементів складу, без жодних винятків; склад має бути єдиним та загальним. Для того, щоб визначити місце і значення кожного елемента у складі цивільного правопорушення необхідно провести їх детальний розгляд.

Першою об'єктивною умовою цивільно-правової відповідальності є протиправна поведінка особи, та діяння: дія чи бездіяльність. Дія являє собою свідомий вольовий акт поведінки суб'єкта, спрямований на порушення договірною обов'язку або невиконання приписаної дії. Бездіяльність, у свою чергу, полягає у невчиненні дії, яку особа була зобов'язана і могла вчинити за конкретних обставин.

Юридично значущою визнається лише така бездіяльність, яка має вольовий характер і пов'язана з невиконанням правового обов'язку. Якщо ж особа об'єктивно не мала можливості діяти належним чином, відсутні підстави для покладення на неї відповідальності. При цьому обов'язок діяти має впливати саме з норм права або умов договору, а не лише з моральних приписів.

У доктрині цивільного права дискусійним залишається питання природи протиправності. Переважаючою є позиція, відповідно до якої протиправність має об'єктивний характер і полягає у невідповідності поведінки вимогам правових норм, умов договору, звичаїв ділового обороту або загальним засадам цивільного законодавства [47; 203, с. 271-280].

Порівняльний аналіз свідчить, що у праві Європейського Союзу аналогічний підхід закріплений, зокрема, у *Principles of European Contract Law* [143] та *Draft Common Frame of Reference* [226], де відповідальність за порушення зобов'язання пов'язується з фактом невиконання або неналежного виконання (*non-performance*), шкодою та причинним зв'язком. Водночас європейська модель характеризується більшою об'єктивізацією відповідальності: вина боржника не завжди є обов'язковою умовою, оскільки застосовується концепція відповідальності за невиконання зобов'язання незалежно від вини, за винятком випадків доведення форс-

мажору.

Цей підхід знаходить відображення і в практиці Court of Justice of the European Union [212], де пріоритет надається ефективному захисту прав кредитора та стабільності договірних відносин.

Склад цивільного правопорушення у договірних зобов'язаннях є універсальною юридичною конструкцією, що забезпечує визначеність підстав цивільно-правової відповідальності. Його елементи – протиправність, шкода, причинний зв'язок і вина – виконують функцію фільтра, який дозволяє відмежувати випадки правомірної поведінки від тих, що тягнуть відповідальність. Судова практика України загалом дотримується класичного підходу до необхідності встановлення всіх елементів складу правопорушення.

Вбачається доцільним подальше зближення української моделі цивільно-правової відповідальності з європейськими підходами, зокрема шляхом часткової об'єктивізації відповідальності у договірних зобов'язаннях. Це може полягати у послабленні ролі вини як обов'язкової умови відповідальності та переході до презумпції відповідальності за сам факт порушення зобов'язання, якщо боржник не доведе наявності обставин, що звільняють його від відповідальності. Такий підхід сприятиме підвищенню ефективності захисту прав кредиторів і відповідатиме сучасним тенденціям розвитку приватного права в Європі.

Для виникнення цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань поряд із протиправною поведінкою необхідною є наявність збитків (шкідливих наслідків). Саме збитки виступають матеріалізованим результатом порушення зобов'язання та свідчать про негативні зміни у майновій чи немайновій сфері кредитора.

У традиції українського цивільного права під збитками у юридичному значенні розуміють будь-яке применшення охоронюваного законом блага, що проявляється у його пошкодженні, псуванні або знищенні, а також у втраті майнових вигод. Водночас важливо підкреслити, що збитки як умова

відповідальності є не саме порушення суб'єктивного права, а несприятливі наслідки такого порушення.

Цей підхід послідовно відображений у практиці Верховний Суд, який наголошує, що відшкодування збитків можливе лише за умови доведення їх реального існування, розміру та причинного зв'язку з порушенням зобов'язання. При цьому сам факт порушення договору без настання шкоди не завжди є достатнім для застосування такої форми відповідальності, як відшкодування збитків (на відміну від, наприклад, неустойки).

У цивільному праві, на відміну від кримінального, відповідальність, як правило, пов'язується з правопорушеннями матеріального складу, де настання шкоди є обов'язковою ознакою. Саме наявність негативних наслідків об'єктивує правопорушення і надає підстави для компенсаційного впливу.

У сучасній доктрині сформувалися різні підходи до класифікації шкоди, проте найбільш обґрунтованим є її поділ на майнову та немайнову.

Майнова шкода (збитки) – це матеріальні втрати, які мають грошове вираження і визначаються як різниця між майновим станом потерпілого до та після правопорушення. Вона охоплює як реальні збитки (витрати, втрати або пошкодження майна), так і упущену вигоду.

У цьому контексті варто враховувати підходи, закріплені у Draft Common Frame of Reference, де збитки визначаються як економічна втрата, включаючи як фактичні втрати, так і втрачений прибуток, за умови їх передбачуваності та причинного зв'язку з порушенням [226].

Немайнова (моральна) шкода відповідно до положень Цивільного кодексу України (зокрема стаття 23) полягає у фізичних чи душевних стражданнях, втраті нормальних життєвих зв'язків або приниженні честі, гідності чи ділової репутації.

У праві Європейського Союзу підходи до відшкодування немайнової шкоди також визнаються, хоча й застосовуються більш обережно у договірних відносинах. Практика ЄСПЛ свідчить про поступове

розширення можливостей компенсації нематеріальних втрат, особливо у сфері захисту прав споживачів.

Функціональне значення шкоди у цивільному праві проявляється у двох ключових аспектах:

1. Шкода виступає обов'язковою умовою цивільно-правової відповідальності (у випадках, коли йдеться про відшкодування збитків).

2. Шкода є критерієм визначення обсягу відповідальності, оскільки саме її розмір визначає межі компенсації.

Важливо зазначити, що цивільне законодавство України, на відміну від кримінального, загалом не пов'язує обсяг відповідальності зі ступенем вини правопорушника. Шкідливість (наявність шкоди) має об'єктивний характер і є самостійною умовою відповідальності, незалежною від суб'єктивного ставлення боржника до правопорушення.

Збитки як елемент складу цивільного правопорушення виконують системоутворюючу роль, оскільки саме через них проявляється практична необхідність застосування відповідальності. Вони забезпечують компенсаційну функцію цивільного права та визначають межі втручання у майнову сферу правопорушника. Судова практика підтверджує, що доведення збитків є ключовим етапом у спорах, пов'язаних із порушенням договірних зобов'язань.

Доцільним є подальший розвиток підходів до визначення та доказування збитків шляхом гармонізації з європейськими стандартами, зокрема щодо критеріїв передбачуваності та економічної обґрунтованості втрат. Окрім цього, варто розширити можливості компенсації немайнової шкоди у договірних правовідносинах, особливо у сферах, пов'язаних із особистими правами та споживчими відносинами. Це сприятиме підвищенню ефективності захисту прав учасників цивільного обороту та відповідатиме сучасним тенденціям розвитку приватного права.

Третім обов'язковим елементом складу цивільного правопорушення у договірних зобов'язаннях є причинний зв'язок між протиправним діянням

(невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання) та збитками. Саме наявність такого зв'язку забезпечує індивідуалізацію відповідальності, оскільки боржник відповідає не за будь-які втрати кредитора, а лише за ті, які є наслідком його поведінки.

У цьому контексті принципове значення має встановлення того, що збитки є результатом саме порушення договірної зобов'язання, а не дії сторонніх або випадкових факторів. Відсутність причинного зв'язку виключає цивільно-правову відповідальність, оскільки у такому разі шкода виникає внаслідок інших обставин, не пов'язаних із поведінкою боржника.

Позиція щодо обов'язковості доведення причинного зв'язку послідовно підтверджується практикою Верховний Суд, який зазначає, що для стягнення збитків необхідно встановити прямий причинно-наслідковий зв'язок між порушенням зобов'язання та негативними наслідками, а також виключити вплив інших самостійних причин [127].

Юридично значущим визнається передусім прямий (безпосередній) причинний зв'язок. Він має місце тоді, коли між протиправною поведінкою боржника і шкодою існує безперервний причинно-наслідковий ланцюг, у якому відсутні сторонні обставини, що могли б самостійно зумовити настання збитків. Водночас у складних фактичних ситуаціях (наприклад, при множинності причин) встановлення такого зв'язку потребує глибокого аналізу фактичних обставин справи.

У праві Європейського Союзу питання причинного зв'язку вирішується з урахуванням концепції передбачуваності та адекватності наслідків. Зокрема, у PECL та DCFR закріплено, що відшкодуванню підлягають лише ті збитки, які є типовим та передбачуваним наслідком порушення зобов'язання [166, с. 368-372]. Такий підхід дозволяє обмежити відповідальність боржника лише тими наслідками, які перебувають у межах нормального розвитку подій.

У доктрині цивільного права сформульовано низку критеріїв, що дозволяють відмежувати юридично значущий причинний зв'язок від

випадкового [164, с. 293-296]:

1. Породжувальний характер причини.

Протиправне діяння має виступати визначальним фактором виникнення шкоди, а не випадковим або супутнім чинником.

2. Часова послідовність (темпоральна асиметрія).

Причина завжди передує наслідку у часі, що є необхідною, але не достатньою умовою встановлення причинного зв'язку.

3. Необхідність (невипадковість).

Шкода має бути закономірним, а не випадковим результатом поведінки боржника. Якщо наслідок спричинений незалежним фактором, причинний зв'язок відсутній.

4. Просторово-часова безперервність.

Причинно-наслідковий зв'язок повинен характеризуватися логічною та фактичною узгодженістю розвитку подій у часі та просторі.

На практиці встановлення причинного зв'язку є одним із найскладніших етапів доказування, особливо у випадках, коли збитки виникають під впливом декількох факторів або мають відстрочений характер. У таких ситуаціях суди застосовують комплексний підхід, оцінюючи всі обставини справи у їх сукупності.

Причинний зв'язок є ключовим елементом складу цивільного правопорушення, який забезпечує справедливе покладення відповідальності лише на того суб'єкта, чії дії об'єктивно спричинили шкоду. Його встановлення виконує функцію юридичного «фільтра», що обмежує відповідальність межами реального впливу поведінки боржника.

Вбачається доцільним удосконалення підходів до визначення причинного зв'язку в українському цивільному праві шляхом імплементації концепції адекватної причинності та критерію передбачуваності, характерних для європейського приватного права. Це дозволить підвищити рівень правової визначеності та забезпечити баланс інтересів сторін договірних зобов'язань, особливо у складних економічних відносинах.

Вина заподіювача шкоди є суб'єктивним елементом складу цивільного правопорушення, що відображає його суб'єктивну сторону. Складність визначення цього поняття зумовлена подвійною природою вини у цивільному праві: з одного боку, вона пов'язана з психічним ставленням особи до своєї поведінки, а з іншого набуває ознак об'єктивізації через критерії належної обачності та дбайливості.

Як слушно зазначається у науковій літературі (зокрема, О. В. Церковною), вина невід'ємно пов'язана з особою правопорушника – фізичною або юридичною — і не може існувати поза її носієм. Водночас інші елементи складу правопорушення (протиправність, шкода, причинний зв'язок) формують об'єктивну основу відповідальності, що перебуває у тісному взаємозв'язку з виною як суб'єктивною категорією [180, с. 129-135].

У вітчизняній цивілістичній доктрині вина традиційно визначається як психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її наслідків. Разом із тим, аналіз положень статті 614 Цивільного кодексу України дозволяє зробити висновок, що законодавець використовує змішаний (суб'єктивно-об'єктивний) підхід: особа визнається винною, якщо вона не виявила того ступеня дбайливості та обачності, який від неї вимагався за характером зобов'язання та умовами цивільного обороту [196].

Такий підхід фактично зближує поняття вини у цивільному праві з категорією «поведінкового стандарту» (standard of care), що характерно для європейського приватного права. Зокрема, у Draft Common Frame of Reference відповідальність боржника пов'язується не стільки з внутрішнім психічним ставленням, скільки з невиконанням обов'язку діяти розумно та добросовісно [166, с. 368-372].

Найбільш узагальненою дефініцією вини у цивільному праві можна вважати таку: вина – це психічне ставлення особи у формі умислу або необережності до своєї протиправної поведінки (дії чи бездіяльності) та її шкідливих наслідків.

Відповідно до статті 614 ЦК України, вина може існувати у двох

формах: умислу та необережності. Водночас їх зміст у цивільному праві має певну специфіку порівняно з кримінальним правом [191].

У цивільному праві:

- вина виступає підставою відповідальності, але не визначає її обсяг (який, як правило, залежить від розміру шкоди);

- поділ умислу на прямий і непрямий, а необережності на легковажність і недбалість, не має вирішального практичного значення.

Натомість у цивільному праві доцільним є такий поділ:

- 1) Умисел — особа усвідомлює протиправність своєї поведінки, передбачає можливість або неминучість настання шкоди та бажає її настання або свідомо допускає її.

- 2) Необережність, яка поділяється на:

- просту необережність — особа не виявляє необхідного рівня дбайливості та обачності, що об'єктивно вимагався;

- грубу необережність — відсутність навіть мінімального рівня обачності, який можна було б очікувати від будь-якого учасника цивільних відносин.

Критерієм розмежування цих форм є ступінь дбайливості та обачності. Оскільки цей критерій має оціночний характер, вирішальна роль у його застосуванні належить суду.

Судова практика Верховний Суд підтверджує, що при вирішенні спорів суди виходять із презумпції вини боржника: саме він повинен довести відсутність своєї вини у порушенні зобов'язання. Така презумпція має переважно процесуальний характер і спрямована на забезпечення ефективного захисту прав кредитора.

Разом із тим, твердження про те, що форма вини взагалі не впливає на обсяг відповідальності у цивільному праві, не є абсолютно точним. Законодавство передбачає низку винятків, зокрема:

- у випадках змішаної вини (коли поведінка кредитора сприяла

виникненню шкоди);

- при визначенні розміру моральної шкоди;
- у деліктних зобов'язаннях, де груба необережність потерпілого може зумовити зменшення розміру відшкодування.

Аналогічні підходи простежуються і в практиці ЄСПЛ, де значна увага приділяється принципам добросовісності, розумності та справедливого розподілу ризиків між сторонами [91].

Вина як суб'єктивний елемент складу цивільного правопорушення виконує функцію індивідуалізації відповідальності та забезпечує зв'язок між поведінкою особи і правовими наслідками. У сучасному цивільному праві вона набуває змішаного характеру, поєднуючи психологічний та поведінковий (об'єктивний) критерії. Судова практика підтверджує тенденцію до посилення ролі об'єктивних стандартів поведінки.

Доцільним є подальший розвиток концепції об'єктивної вини у договірних зобов'язаннях, що передбачає оцінку поведінки боржника крізь призму стандарту «розумного та обачного учасника цивільного обороту». Такий підхід відповідає європейським тенденціям і дозволяє забезпечити баланс між інтересами сторін, не зводячи питання відповідальності виключно до внутрішнього психічного ставлення особи.

2.2. Поняття та правова природа збитків у цивільному праві України

Відповідно до положень статті 22 ЦК України: «під збитками розуміються, по-перше, витрати, яких фізична особа, право якої порушено, зазнала або повинна зазнати з метою відновлення порушеного права, а також втрати чи пошкодження її майна, що становить реальні збитки, і, по-друге, неотримані доходи, які така особа могла б реально отримати за звичайних умов цивільного обороту, якби її право не було порушено, тобто втрачена (упущена) вигода». Водночас, законодавець також спеціально підкреслює, що у разі, якщо фізична особа, яка порушила право та договірні зобов'язання,

отримала унаслідок такого порушення доходи, потерпіла сторона договірних відносин має право вимагати відшкодування упущеної вигоди у розмірі не меншому, аніж доходи, фактично отримані правопорушником, що свідчить про наявність компенсаційно-превентивний характер цивільної відповідальності за порушення договірних зобов'язань [192].

Аналогічну правову позицію послідовно висловлює і Верховний Суд у своїй практиці, зокрема: «при вирішенні спорів, пов'язаних із відшкодуванням збитків за договорами, суд наголошує, що до складу збитків входять як реальні збитки (втрата або пошкодження майна, додаткові витрати), так і упущена вигода (неотриманий прибуток, тощо). При цьому обов'язок доведення наявності та розміру таких збитків покладається на потерпілу сторону договірних правовідносин при умові встановлення сукупності необхідних елементів цивільно-правової відповідальності, а саме: факту існування договірних правовідносин, факту порушення договірного зобов'язання та причинного зв'язку між таким порушенням і завданими збитками, а також належного доказування їх розміру» [112].

Разом із тим, Верховний Суд окремо звертає увагу на неприпустимість відшкодування так званих «непрямих» або гіпотетичних збитків, якщо інше прямо не передбачено умовами договору або законом. У цьому контексті судова практика розмежовує збитки, що є прямим наслідком порушення договірного зобов'язання (наприклад, неоплачена виконана робота чи непоставлений товар), та збитки, які мають характер упущеної вигоди і потребують особливо ретельного, економічно та юридично обґрунтованого доведення їх реальності та передбачуваності.

Таким чином, обсяг відшкодування збитків у разі невиконання або неналежного виконання договірних зобов'язань охоплює сукупність реальних збитків та втраченої вигоди, що відповідає загальним засадам цивільного права та принципу повного відшкодування шкоди.

Зміст принципу повного відшкодування збитків, закріпленого у статті 22 ЦК України, полягає в тому, що внаслідок їх компенсації потерпіла

сторона повинна бути поставлена у майнове становище, в якому вона перебувала б у разі належного виконання зобов'язання. На наш погляд, зазначене положення підкреслює, що мета відшкодування збитків полягає не лише у формальному відновленні порушеного суб'єктивного права, але й у забезпеченні кредитору можливості отримати ті економічні вигоди та переваги, на які він обґрунтовано розраховував при укладенні договору.

Такий підхід узгоджується із сучасною договірною доктриною та є концептуально близьким до підходу англійського договірного права, відповідно до якого мета присудження збитків полягає у тому, щоб поставити кредитора у становище, в якому він перебував би, якби договір було виконано належним чином і на погоджених сторонами умовах (expectation interest) [223].

Стягнення збитків за невиконання договірних зобов'язань розуміється як процес відшкодування збитків (фактичних збитків та втраченої вигоди), який вимагає доказів порушення договору, наявності збитків, їх розміру та причинно-наслідкового зв'язку між порушенням та збитками, що здійснюється шляхом досудового врегулювання (претензії) та подальшого судового позову (господарського чи цивільного), часто разом із неустойкою, якщо це передбачено договором.

Відповідно до статті 16 ЦК України, відшкодування збитків законодавець відносить до засобів захисту суб'єктивних цивільних прав. Водночас, відшкодування збитків виступає й у якості цивільно-правової відповідальності.

Положення цивільного законодавства України концептуально виходять за межі вузького грошового розуміння збитків, допускаючи їх стягнення у формі іншого майна, що свідчить про функціональну універсалізацію компенсації та відшкодування збитків шляхом виплати неустойки, компенсації, штрафу як інструментів цивільно-правової відповідальності. Водночас інститут цивільної відповідальності загалом ґрунтується на фундаментальному принципі повного відшкодування шкоди, який у

нормативному вимірі охоплює як компенсацію реальних збитків, так і відшкодування упущеної вигоди.

Питання сутності цивільно-правової відповідальності зазвичай одне із спірних у науці цивільного права. Ряд дослідників визначають відповідальність як санкцію «за правопорушення, що викликає для порушника негативні наслідки як позбавлення суб'єктивних цивільних прав чи покладання нових чи додаткових цивільно-правових обов'язків» [47].

Так, М. С. Біленко характеризує цивільно-правову відповідальність як «санкції, що застосовуються до правопорушника у виді покладання на нього додаткових цивільно-правових обов'язків або позбавлення належного йому цивільного права» [5, с. 23-27].

Отже, має місце покладання додаткового цивільно-правового обов'язку, але за відсутності правопорушення, оскільки йдеться про правомірну поведінку. Збитки у таких випадках мають бути відшкодовані за скоєння правопорушення, а й за порушення права контрагента. Отже, додаткові обтяження можливі як за цивільної відповідальності, так і при захисті права [169, с. 392-399].

У свою чергу О. О. Кобиліна проводячи свої дослідження зазначає, що: «цивільно-правову відповідальність слід розуміти як визначені нормами чинного законодавства правові наслідки, які виникають у зв'язку з порушенням цивільно-правових норм, тобто невиконанням або неналежним виконанням громадянами та юридичними особами своїх обов'язків визначених у положеннях цивільного законодавства. Цивільно-правова відповідальність має на меті відновлення порушених прав потерпілої сторони, компенсацію збитків, заподіяних внаслідок порушення, а також запобігання подібних порушень у майбутньому» [55, с. 186-190].

Незважаючи на те, що в науці цивільного права на даний момент відсутнє єдине поняття та визначення цивільно-правової відповідальності, яке влаштовувало б більшість авторів, слід мати на увазі, що першочерговим завданням цивільно-правової відповідальності, так само як і захисту прав

фізичних осіб, є повна компенсація майнових втрат особи чиї права були порушенні шляхом невиконання або неналежного виконання зобов'язань, і які призвели до збитків.

Положення цивільного законодавства України концептуально виходять за межі вузького грошового розуміння збитків, допускаючи їх стягнення у формі іншого майна, що свідчить про функціональну універсалізацію компенсації та відшкодування збитків шляхом виплати неустойки, компенсації, штрафу як інструментів цивільно-правової відповідальності. Водночас інститут цивільної відповідальності загалом ґрунтується на фундаментальному принципі повного відшкодування шкоди, який у нормативному вимірі охоплює як компенсацію реальних збитків, так і відшкодування упущеної вигоди.

У цьому контексті особливої теоретико-прикладної ваги набуває проблема кореляції між неустойкою та збитками, оскільки економічне трактування цих категорій істотно відрізняється від їх цивільно-правової інтерпретації. У доктрині цивільного права усталено визнається існування штрафної (каральної), виняткової, залікової та альтернативної неустойки, при цьому класифікаційним критерієм виступає характер правового співвідношення між заздалегідь визначеним розміром неустойки та обсягом збитків, спричинених порушенням цивільного зобов'язання.

Штрафна неустойка виконує не лише компенсаторну, а й превентивно-каральну функцію, допускаючи стягнення збитків у повному обсязі понад суму штрафу. Натомість виняткова неустойка трансформує відповідальність боржника у фіксований майновий еквівалент, позбавляючи кредитора права вимагати додаткової компенсації навіть за наявності доведених збитків. Залікова неустойка передбачає часткову компенсацію шкоди, за якої збитки відшкодовуються лише в частині, що перевищує розмір штрафу, тоді як альтернативна неустойка інституціоналізує право вибору кредитора між взаємовиключними способами захисту стягненням штрафу або відшкодуванням збитків.

Збитки як категорія цивільного права охоплюють сукупність негативних майнових наслідків порушення суб'єктивного цивільного права, включаючи як фактичні витрати та втрати (*damnum emergens*), так і неодержані доходи (*lucrum cessans*), які могли б бути реально отримані за умов належного виконання зобов'язання.

Оскільки сплата неустойки та відшкодування збитків є автономними формами цивільно-правової відповідальності, законодавець у статті 552 ЦК України закріплює можливість їх кумулятивного застосування.

Таким чином, нормативна конструкція цивільно-правової відповідальності характеризується внутрішньою диференціацією, за якої ЦК України виходить із презумпції штрафної неустойки. Водночас закріплюється принцип диспозитивності, надаючи сторонам право договірно модифікувати співвідношення штрафу та збитків [169, с. 392-399].

Зокрема, відповідно до частин другої та третьої статті 624 ЦК України, сторони можуть передбачити так би мовити, як залікову, так і виняткову чи альтернативну неустойку [195, с. 686-687].

Водночас суттєві розбіжності простежуються у підходах до зміни розміру неустойки, встановленої законом. Частина друга статті 551 ЦК України допускає договірне коригування розміру законної неустойки.

Окремий інтерес становлять заходи оперативного впливу як позаюрисдикційні способи захисту суб'єктивних цивільних прав, що реалізуються шляхом односторонніх вольових дій кредитора з метою запобігання, припинення або мінімізації правопорушення. Незважаючи на відсутність їх загального нормативного визначення у Цивільному кодексі України, такі заходи органічно вписуються у систему цивільно-правових засобів захисту.

Зазначені заходи знаходять своє нормативне закріплення у низці інститутів зобов'язального права та проявляються, зокрема, у праві відмови від прийняття часткового виконання, припиненні зустрічного виконання, односторонній відмові від договору або самотійному усуненні недоліків з

покладенням витрат на боржника. При цьому перелік таких заходів має відкритий характер і не обмежується нормами, прямо передбаченими цивільним законодавством.

Положення статті 625 ЦК України встановлюють спеціальні правові наслідки порушення грошового зобов'язання, які полягають у покладанні на боржника обов'язку відшкодувати кредиторів майнові втрати, зумовлені знеціненням грошових коштів унаслідок інфляційних процесів, а також сплатити проценти річних як плату за неправомірне користування чужими грошовими коштами [195, с. 687-690]. При цьому диспозитивний характер цієї норми проявляється виключно у можливості сторін визначити інший розмір процентів, але не у праві усунути саму відповідальність за прострочення виконання грошового зобов'язання.

Системний аналіз структури ЦК України свідчить про те, що включення статті 625 до розділу I «Загальні положення про зобов'язання» книги п'ятої має принципове значення для визначення сфери її дії. Законодавець, закріплюючи цю норму саме серед загальних положень, надав їй універсального характеру, що зумовлює її застосування до всіх грошових зобов'язань незалежно від підстав їх виникнення, правової природи чи галузевої належності відповідних правовідносин, якщо інше прямо не передбачено законом.

У зв'язку з цим ключового значення набуває питання належної правової кваліфікації зобов'язання як грошового. Відповідно до частини першої статті 509 ЦК України зобов'язання є правовідношенням, у межах якого боржник зобов'язаний учинити на користь кредитора певну дію, у тому числі сплатити грошові кошти [195, с. 570-571]. У поєднанні з приписами статей 524 та 533 ЦК України це дає підстави для висновку, що грошовими є ті зобов'язання, предметом яких є саме обов'язок боржника передати (сплатити) кредиторів визначену або таку, що підлягає визначенню, суму грошей, виражену у національній валюті України або в грошовому еквіваленті іноземної валюти.

Водночас не кожне зобов'язання, у якому фігурують грошові кошти, може бути автоматично віднесене до грошових у розумінні статті 625 ЦК України. Правовідносини, пов'язані з грошима, є багатоплановими та різнорідними за своєю юридичною природою. У класичних платіжних зобов'язаннях (зобов'язання покупця оплатити товар, орендаря внести орендну плату, позичальника повернути суму позики тощо) гроші виконують функцію загального еквівалента та універсального засобу погашення боргу, що і зумовлює застосування до таких правовідносин статті 625 ЦК України.

Натомість у низці зобов'язань гроші виступають не як засіб виконання, а як самостійний об'єкт цивільного обороту, тобто як товар. Йдеться, зокрема, про зобов'язання, що виникають з договорів обміну валюти, купівлі-продажу монет і банкнот, опціонних угод щодо грошових знаків, а також про обов'язок повернення конкретних банкнот, переданих на зберігання. У таких правовідносинах передача грошей не має на меті погашення грошового боргу, а спрямована на виконання негрошового за своєю суттю зобов'язання.

Отже, визначальною ознакою грошового зобов'язання у контексті застосування статті 625 ЦК України є не сам факт використання грошей у правовідносинах, а їх функціональне призначення як засобу виконання зобов'язання. За відсутності цієї ознаки відповідні правовідносини не можуть бути кваліфіковані як грошові, а відтак на них не поширюються правові наслідки, передбачені статтею 625 ЦК України.

Закон України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» визначає, що сума штрафу обчислюється від суми простроченого платежу і не може перевищувати подвійну дисконтну ставку Національного банку України, що діє на час сплати штрафу [145].

В. С. Шербіна звертає увагу, що положення статті 625 ЦК України, яке передбачає сплату трьох відсотків річної суми простроченого платежу як санкції за порушення зобов'язання, може суперечити пункту 1 статті 61 Конституції України. Це зумовлено тим, що одна особа не може нести відповідальність двічі за одне й те саме правопорушення. Автор стверджує,

що одночасне стягнення штрафів і трьох відсотків є практично подвійним застосуванням санкції зі зміненою назвою, процедурою розрахунку, але зі схожими обсягами та підставами [204, с. 162-168].

Ця проблема викликала дебати як у правовій науці, так і в судовій практиці застосування статті 625 ЦК України, яка залишається неоднорідною. Відмінності в підходах судів до тлумачення цієї норми пов'язані з труднощами у визначенні правової природи відповідальності, передбаченої статтею, а також із її розмежуванням від інших видів відповідальності за грошові зобов'язання, таких як штрафи чи відшкодування збитків.

До моменту виконання зобов'язання штраф служить забезпеченням його реалізації. У разі невиконання він трансформується в засіб компенсації негативних наслідків для кредитора. Попри це, за своєю юридичною суттю штраф продовжує виступати як засіб стимулювання боржника до повного виконання зобов'язань навіть після його сплати. Таким чином, штраф виконує не тільки компенсаційну функцію, а й залишається додатковим стимулом для погашення боргу.

Водночас текст статті 625 ЦК України передбачає нарахування відсотків поряд із застосуванням інфляційного коефіцієнта, де основна увага приділяється компенсаційному, а не каральному характеру таких відсотків. У контексті частини 2 статті 625 компенсація інфляційних втрат і три відсотки на рік розглядаються як частина грошового зобов'язання. Вони фактично являють собою плату боржника за користування коштами кредитора, що закріплює механізм захисту майнових прав останнього. Такі зобов'язання покликані компенсувати втрати кредитора від амортизації грошей через інфляцію та забезпечити винагороду за використання коштів боржником.

Хоча норми частини 3 статті 549 ЦК України щодо штрафів та статті 625 ЦК України щодо сплати трьох відсотків річної простроченої суми мають певну схожість за застосуванням при порушенні зобов'язань, вони суттєво відрізняються за юридичною природою. Відсотки за статтею 625 ЦК

України не є санкцією у прямому розумінні, а радше відносяться до механізму компенсації кредитору втрат через несвочасне виконання боргових зобов'язань. На відміну від цього, штрафи носять переважно каральний характер.

Отже, можна дійти до висновку, що інституція цивільно-правової відповідальності в Україні детально регламентована законодавством як на загальному рівні нормами ЦК України, так і спеціальними законодавчими актами.

Згідно зі статтею 22 ЦК України, поняття збитків складається з двох складових: фактичних збитків та упущеної вигоди. Фактичні збитки включають виробничі витрати або видатки, необхідні для відновлення порушених прав, а також майнові втрати або пошкодження. Упущена вигода це нереалізовані прибутки та доходи, які інша сторона отримала б внаслідок порушення своїх встановлених прав. Щоб кредитор міг подати позов про відшкодування збитків за цивільною відповідальністю, він повинен довести наявність збитків, розрахувати розмір збитків (включаючи упущену вигоду), продемонструвати неналежне виконання або невиконання договірних зобов'язань та довести причинно-наслідковий зв'язок між протиправною дією завданого шкоди та спричиненими збитками.

Щодо визначення вини у заподіянні збитків, цивільне право ґрунтується на принципі презумпції вини боржника. Згідно зі статтею 614 ЦК України, особа вважається винною, якщо її невинуватість не доведена.

Окремі правознавці, зокрема Л. В. Борець, наголошують, що вина у цивільних правовідносинах є умовою факультативною. Зокрема, вона потрібна для загального принципу відповідальності за провину; однак закон чи договір можуть передбачати відповідальність незалежно від вини або ж вимагати її доведення для звільнення особи від відповідальності. У межах цивільного права вина розглядається як недосягнення необхідного рівня обачності або недбалість при виконанні зобов'язань чи запобіганні шкоді, що

оцінюється на підставі об'єктивних критеріїв, а не лише через суб'єктивне психічне ставлення, притаманне кримінальному праву [7].

Варто також зауважити, що відшкодування збитків виконує подвійну функцію. Це не лише механізм цивільно-правової санкції за невиконання чи неналежне виконання зобов'язання, але й спосіб захисту порушеного суб'єктивного права навіть поза сферою цивільно-правової відповідальності.

Далі в контексті конкретних правових норм розглянемо відшкодування збитків у договірних правовідносинах. Так, стаття 935 ЦК України передбачає право кожної зі сторін договору транспортної експедиції відмовитися від його виконання за умови відшкодування іншій стороні збитків, які виникли через розірвання договору. Аналогічно, за положеннями статті 1025 цього ж кодексу комітент має право у певний строк відмовитися від виконання договору комісії та анулювати доручення комісіонеру. Водночас комісіонер може вимагати відшкодування завданих таким скасуванням збитків.

Попри це може скластися враження, що у таких випадках мова йде про «правомірність» завданих збитків, однак така інтерпретація є хибною. Правомірними слід вважати лише дії, передбачені законом, такі як відмова від договору чи скасування доручення. Завдання збитків як наслідок цих дій кваліфікується не як правомірна поведінка, а як вибачна недобросовісність, оскільки вони є побічним ефектом реалізації суб'єктивного права. У таких випадках компенсація збитків здійснюється в рамках захисту права, але не на підставі цивільно-правової відповідальності.

У процесі визначення конкретних сум збитків значні труднощі викликає обґрунтування розміру втраченої вигоди. Це пояснюється тим, що особа, чиє право було порушено, має надати доказову базу щодо величини очікуваних доходів, які могли бути отримані за відсутності такого порушення.

Беручи до уваги складність доведення втраченої вигоди, заслуговує на увагу аналіз положень статті 22 ЦК України. У цій статті зазначено, що у

випадку отримання доходів особою, яка порушила право, постраждала сторона може вимагати відшкодування втраченої вигоди у розмірі, що не є меншим за отримані порушником доходи. Це право застосовується поряд із відшкодуванням інших видів збитків. На нашу думку, ця норма впроваджує додаткову конкретизацію щодо втраченої вигоди та сприяє спрощенню процедури обґрунтування її розміру.

Відшкодування збитків за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань є універсальним цивільно-правовим механізмом захисту суб'єктивних майнових прав кредитора, який водночас виконує функцію цивільно-правової відповідальності. Його правова природа характеризується дуалізмом, що зумовлює можливість застосування як у межах відповідальності за правопорушення, так і поза нею як способу відновлення порушеного права.

Цивільне законодавство України ґрунтується на принципі повного відшкодування шкоди, який передбачає компенсацію як реальних збитків, так і упущеної вигоди. Такий підхід відповідає компенсаційній спрямованості цивільно-правової відповідальності та забезпечує відновлення майнового стану потерпілої сторони у максимально можливому обсязі.

Незважаючи на відсутність уніфікованого доктринального визначення цивільно-правової відповідальності, її ключовим призначенням у договірних правовідносинах є компенсація майнових втрат, спричинених порушенням зобов'язання, а також превенція подальших правопорушень. У цьому контексті відшкодування збитків посідає центральне місце серед засобів цивільно-правового захисту.

Неустойка та відшкодування збитків є самостійними, хоча й взаємопов'язаними формами цивільно-правової відповідальності. Нормативна модель Цивільного кодексу України виходить із презумпції штрафної неустойки, водночас закріплюючи диспозитивність у визначенні сторонами характеру співвідношення між неустойкою та збитками, що дозволяє адаптувати відповідальність до специфіки договірних зобов'язань.

Положення статті 625 ЦК України мають універсальний характер і підлягають застосуванню до всіх грошових зобов'язань незалежно від підстав їх виникнення, за умови, що гроші виступають засобом виконання зобов'язання, а не самостійним об'єктом цивільного обороту. Інфляційні втрати та три відсотки річних за своєю правовою природою є компенсаційними платежами, спрямованими на відновлення майнової сфери кредитора, а не каральними санкціями.

Одночасне застосування неустойки та правових наслідків, передбачених статтею 625 ЦК України, не порушує принципу заборони подвійної відповідальності, оскільки зазначені правові інструменти мають різну юридичну природу, функціональне призначення та підстави застосування.

Вина у цивільному праві презюмується, а її доведення покладається на боржника. Водночас цивільно-правова відповідальність у ряді випадків може наставати незалежно від вини, що свідчить про пріоритет компенсаційної функції цивільного права над каральною.

Найбільш проблемним елементом у механізмі відшкодування збитків залишається доведення розміру упущеної вигоди. У цьому аспекті положення частини четвертої статті 22 ЦК України відіграють важливу роль, оскільки дозволяють визначати її розмір не нижче доходів, отриманих порушником, що сприяє ефективнішому захисту прав кредитора та спрощенню доказування.

Отже, на нашу думку відшкодування збитків у випадках правомірної реалізації суб'єктивного права, яка спричиняє негативні майнові наслідки для контрагента, слід розглядати не як прояв цивільно-правової відповідальності, а як особливий спосіб захисту порушеного права, що підтверджує багатовимірність інституту компенсації у цивільному праві України [169, с. 392-399].

Разом із тим, на нашу думку, поняття відшкодування збитків у договірних зобов'язаннях, слід розглядати як передбачений цивільним

законодавством спосіб захисту порушеного права кредитора, що полягає у компенсації реальних збитків та упущеної вигоди, завданих невиконанням або неналежним виконанням договору, розмір яких визначається з урахуванням фактичних втрат, ринкових показників та принципів добросовісності, розумності і справедливості.

2.3. Невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань як підстава стягнення збитків

Кожне зобов'язання підлягає своєчасному виконанню належним чином. Для цього положення законодавець передбачив можливість застосування певних заходів стимулюючого характеру, які мають спонукати учасників цивільних правовідносин до належного виконання своїх обов'язків у межах договору чи відповідно до законодавства.

У науковій літературі зазначається, що: «підставою відповідальності за порушення зобов'язань за договором виступає вина порушника (у вигляді наміру чи необережності), однак особа, яка порушила договір під час здійснення підприємницької діяльності, несе відповідальність за порушення зобов'язань незалежно від вини» [21, с. 85-92].

Цивільна відповідальність не настає лише, якщо належне виконання виявилось неможливим унаслідок непереборної сили, тобто надзвичайних і неупереджених за умов обставин. Разом з тим, у відповідності до законодавчих актів, а також й умовами договору, сторонами договору обумовлюється підстави настання відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язань, і одночасно умови звільнення від цивільної відповідальності, у тому числі під час здійснення сторонами підприємницької діяльності.

Посилаючись на наукову літературу, більшість авторів зазначають, що: «законодавством в окремих випадках передбачається обов'язкова наявність, як умову цивільної відповідальності, вини сторін договору» [72, с. 330-348].

У якості прикладу можна навести: «виконавець за порушення умов договору про виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських або технологічних робіт, несе цивільно-правову відповідальність, при умові якщо не доведе, що таке порушення сталося не з його вини» [64, с. 100-103].

Враховуючи викладене, слід зазначити, що у разі виникнення необхідності відійти від загального врегулювання питань цивільної відповідальності за порушення договірних зобов'язань (невиконання або неналежне виконання зобов'язань), сторони договору можуть чітко зазначити в умовах договору якому випадку буде виникати відповідальність сторін цього договору за порушення зобов'язань, а також підстави, при яких сторона може бути звільнена від відповідальності.

Цивільним законодавством передбачено, що «заходами відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язань за договором виступають: відшкодування завданих, порушенням (невиконанням або неналежним виконанням) зобов'язань за договором, збитків, і навіть сплата неустойки» [195].

Сторона договору, яка вимагає, за завдання порушенням зобов'язань, відшкодування збитків, повинна довести: факт такого порушення іншою стороною договору; наявність і розмір завданих збитків; причинний зв'язок між порушенням зобов'язань та збитками. Разом з тим, у випадку, коли обов'язковою умовою відповідальності є вина, сторона договору, якій завдано збитків, не зобов'язана доводити наявність такої вини, бо відсутність вини доводиться стороною договору, яка порушила зобов'язання.

Отже сторона, яка порушила договірні зобов'язання, у такому випадку, зацікавлена довести свою невинуватість у порушенні договірних зобов'язань, а отже і в завданні іншій стороні договору збитків.

Під час укладання договору сторони розраховують те, що виконання договірних зобов'язань кожним з них буде здійснено належним чином. Але у практичній діяльності досить часто відбувається відступ від умов договору, причому порушити умови договору може як одна сторона, так і інша.

Щоб убезпечити себе від негативних наслідків, контрагенти передбачають у договорі певні заходи відповідальності кожної із сторін договору щодо порушення договірних зобов'язань.

Зазначимо, що застосування санкцій за невиконання чи неналежне виконання договору є правом, а не обов'язком сторін.

З огляду на положення статті 546 ЦК України: «виконання зобов'язань може забезпечуватися неустойкою, заставою, правом довірчої власності, порукою, гарантією, завдатком та іншими засобами, передбаченими законом чи договором» [195, с. 600-602].

Відповідно, можна говорити про те, що закон не обмежує сторони в їхньому праві передбачити у договорі будь-який інший спосіб забезпечення виконання зобов'язань.

Недійсність договору про забезпечення виконання зобов'язання не тягне за собою недійсність цього зобов'язання.

Недійсність основного зобов'язання своєю чергою тягне за собою недійсність забезпечує його зобов'язання, якщо інше встановлено законом.

Дуже часто під час укладання договору сторони передбачають саме сплату неустойки. Цей забезпечувальний захід належного виконання зобов'язань є найпопулярнішим способом.

Правове регулювання неустойки забезпечує § 2 глави 49 ЦК України «Забезпечення виконання зобов'язань».

Відповідно до пункту 1 статті 549 ЦК України: «неустойкою (штрафом, пенею) визнається певна грошова сума або інше майно, які боржник зобов'язаний сплатити (передати) кредитору у разі порушення зобов'язання» [195, с. 604-606].

Кредитор немає права вимагати сплати неустойки, якщо боржник не несе відповідальності за невиконання чи неналежне виконання зобов'язання у відповідності до положень статті 617 ЦК України, тобто у разі доведення, що порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили.

Неустойка буває двох видів: штраф та пеня. Під штрафом розуміється «одноразово стягувана сума (неустойка), яка виражається у вигляді відсотків від суми невиконаного чи неналежно виконаного зобов'язання» [186] (частина друга статті 549 ЦК України). Під пенєю розуміється «неустойка, що обчислюється безперервно, наростаючим підсумком (наприклад, певний відсоток за день прострочення виконання зобов'язання» [186] (частина третя статті 549 ЦК України).

Відповідно до положень статті 552 ЦК України: «сплата неустойки та відшкодування збитків кредитору у разі неналежного виконання зобов'язання не звільняють боржника від виконання зобов'язання в натурі, якщо інше не передбачено законом чи договором, при цьому сплата неустойки не позбавляє кредитора права на відшкодування збитків» [195, с. 608-609].

Отже, неустойка є заходом цивільної відповідальності (штрафною санкцією) і стягується з боржника у разі порушення з зобов'язань за договором, тобто є способом забезпечення виконання зобов'язання сторонами договору [175, с. 128-132].

Невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань є ключовою підставою для притягнення боржника до цивільно-правової відповідальності, насамперед у формі відшкодування збитків відповідно до статті 623 ЦК України. За загальним правилом, особа, яка порушила зобов'язання, зобов'язана відшкодувати кредиторів завдані цим збитки у повному обсязі, якщо інше не встановлено законом або договором.

Відповідно до статті 610 ЦК України, порушенням зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання. Отже, у договірних правовідносинах порушення проявляється у формі невиконання або неналежного виконання стороною своїх обов'язків, передбачених договором чи законодавством.

Одним із найпоширеніших видів порушення є прострочення боржника, визначене статтею 612 ЦК України. Боржник вважається таким, що

прострочив, якщо він не приступив до виконання зобов'язання або не виконав його у строк, встановлений договором чи законом. Водночас у зобов'язанні кожна сторона зазвичай виступає одночасно і боржником, і кредитором: вона має як обов'язки, так і права. Наприклад, покупець є кредитором щодо обов'язку продавця передати товар і водночас боржником щодо обов'язку оплатити його та прийняти.

Варто уточнити, що порушення зобов'язання можливе як з боку боржника, так і з боку кредитора. Відповідно до статті 613 ЦК України, кредитор вважається таким, що прострочив, якщо він безпідставно відмовився прийняти належне виконання або не вчинив необхідних дій, без яких боржник не міг виконати свого обов'язку. При цьому прострочення кредитора впливає на обсяг відповідальності боржника, зменшуючи або усуваючи її.

Однією з основних умов настання цивільно-правової відповідальності є вина боржника у формі умислу або необережності. Водночас закон або договір можуть передбачати відповідальність незалежно від вини. Класичним прикладом є положення статті 625 ЦК України, відповідно до якої боржник не звільняється від відповідальності за неможливість виконання грошового зобов'язання, навіть якщо така неможливість зумовлена об'єктивними обставинами, у тому числі форс-мажором.

Сторона може бути звільнена від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо доведе, що воно сталося внаслідок випадку або непереборної сили (стаття 617 ЦК України). Непереборна сила визначається як надзвичайна та невідвортна за даних умов подія. В умовах воєнного стану до таких обставин можуть належати бойові дії, ракетні обстріли, блокування транспортних шляхів, запровадження державних обмежень тощо.

Зазвичай сторони договору (або, відповідно до термінології договірного права – контрагенти) сумлінно виконують взяті на себе зобов'язання. Водночас сам факт прийняття зобов'язання не є абсолютною гарантією того, що боржник належним чином здійснить передбачені

договором дії на користь кредитора. Саме тому на практиці цілком закономірними є випадки, коли невиконання або неналежне виконання умов договору призводить до настання для сторін, як правило, несприятливих правових наслідків.

До основних чинників, що зумовлюють невиконання договірних зобов'язань, належать: обставини непереборної сили, які унеможливають виконання сторонами передбачених договором дій; порушення зобов'язань третьою особою, від дій якої залежить належне виконання договору; втрата економічної або правової зацікавленості стороною у реалізації зобов'язань, визначених договором; наявність для зобов'язаної сторони вигоди від порушення строків виконання договірних обов'язків тощо.

На думку окремих науковців: «причини невиконання договірних зобов'язань можуть полягати як у навмисно недобросовісній поведінці боржника, так і в сукупності об'єктивних обставин, які унеможливили належне виконання зобов'язань, зокрема, серед таких факторів виокремлюють нестабільність економічної чи податкової політики» [183].

У науковій літературі висвітлено різні підходи до класифікації договірних правопорушень – як за суб'єктним складом, так і за характером цивільно-правових санкцій, що підлягають застосуванню в кожній окремій ситуації. Такий розподіл, у свою чергу, прямо зумовлюється змістом самого правопорушення, яке може бути спричинене недодержанням, порушенням договірних умов, а також зміною чи припиненням договору.

Доцільно зауважити, що наведена класифікація правопорушень має не лише теоретичну, а й важливу прикладну цінність, оскільки вона сприяє розкриттю правової природи договірної правопорушення та забезпечує можливість визначення відповідної правової реакції (санкції) на його вчинення, включаючи механізм реалізації такої санкції.

У законодавстві України, закріплено загальне правило, відповідно до якого: «у випадку вчинення порушень у виконанні зобов'язань для правопорушника настануть відповідні наслідки правового характеру, які

установлені умовами договору або законодавством». Також, відповідно до зазначеного правила, щодо зазначених наслідків неналежного виконання та невиконання договірних зобов'язань зазначається наступне: «унаслідок односторонньої відмови від виконання зобов'язань, якщо це встановлено договором або законодавством, ці зобов'язання припиняються або здійснюється розірвання договору; відбувається зміна умов договірних зобов'язань; правопорушник, який не виконав зобов'язання за договором та у односторонньому порядку відмовився їх виконувати або розірвав договір, сплачує потерпілій стороні неустойку; здійснюється відшкодування, як зазнаних збитків так і моральної шкоди. При цьому, положеннями статті 614 ЦК України врегульовано, що особа-порушник, яка не виконала або неналежним чином виконала договірні зобов'язання, тобто фактично порушила зобов'язання, несе цивільно-правову відповідальність при наявності вини (умислу або необережності), при умові, якщо інше не встановлено договором або законом» [192].

Невиконання зобов'язання трактується як ситуація, за якої боржник не вчиняє на користь кредитора жодної з дій, що становлять зміст відповідного зобов'язання. Відповідно до характеру встановленого обов'язку, невиконання може виражатися, зокрема, у ненаданні речі, ненаданні послуги, несплаті грошових коштів тощо. У науковій літературі невиконання зобов'язання визначається як діяння (дія або бездіяльність) сторони, внаслідок якого зобов'язання не реалізоване повністю або частково, що найбільш повно відображає зміст цього правового явища. Разом із тим, як зазначають окремі науковці: «невиконання зобов'язання не завжди полягає у бездіяльності порушника, а результатом виконання зобов'язання і його метою виступає задоволення останнім потреб потерпілої сторони, тобто у сенсі невиконання договірних зобов'язань розуміється недотримання потерпілою стороною виконання обов'язків порушником» [4, с. 87-90].

Водночас, у науковій літературі та практиці правозастосування виділяють дві основні форми відповідальності за порушення зобов'язань, які

розглядаються у якості різновиду майнових санкцій. До таких форм належать: «відшкодування винною стороною завданих потерпілій стороні збитків; сплата винною стороною потерпілій стороні неустойки. При цьому, відшкодування збитків вважається базовим способом відповідальності, який застосовується в усіх випадках вчинення порушень договірних зобов'язань, у разі якщо інше не передбачено умовами договору або законом. На відміну від цього, застосування неустойки можливе виключно за умови, якщо її сплата прямо встановлена законом чи обумовлена договором» [4, с. 67-90].

Цивільне законодавство України визначає неустойку (штраф, пеню) у розумінні певної грошової суми або іншого майна, яке правопорушник у особі боржника зобов'язаний передати потерпілій стороні у особі кредитора у разі невиконання або неналежного виконання договірних зобов'язань (стаття 549 ЦК України). Звідси, право кредитора на стягнення неустойки виникає незалежно від наявності або відсутності фактично завданих збитків, спричинених порушенням зобов'язання [192].

Відповідно до положень ЦК України, поняття штрафу розуміється у якості неустойки, розмір якої обчислюється у відсотках від суми зобов'язання, що було невиконане або виконане неналежним чином (пункт 2 стаття 549). У свою чергу, пеня трактується як неустойка, яка нараховується у відсотках від суми простроченого зобов'язання у грошовому еквіваленті за кожен фіксований день такого прострочення (пункт 3 стаття 549) [195, с. 604-606].

Неустойка розглядається як інструмент правової відповідальності, що привертає увагу завдяки ряду особливостей.

По-перше, вона забезпечує передбачуваність обсягу відповідальності за порушення зобов'язання, оскільки сторони фіксують її розмір уже на етапі укладання договору.

По-друге, стягнення неустойки можливе за сам факт невиконання або неналежного виконання зобов'язання без необхідності доведення наявності збитків чи обґрунтування їх розміру.

По-третє, сторони наділені правом самостійно визначати умови щодо неустойки, зокрема її розмір, порядок обчислення, співвідношення з витратами, що дозволяє адаптувати цей механізм до специфіки договірних відносин і забезпечити його ефективний стимулюючий вплив.

Стаття 16 ЦК України встановлює, що: «у якості способів захисту цивільних прав та законних інтересів виступають відшкодування майнової шкоди у розумінні завданих збитків та інших майнових втрат, а також немайнової – моральної шкоди» [195. с. 29-31], а отже, у разі здійснення аналізу питання про відшкодування шкоди, то потрібно, насамперед, виходити із норм зазначеної статті.

Право на відшкодування збитків, завданих унаслідок порушення цивільних прав, належить особам, які зазнали шкоди внаслідок такого правопорушення. Іншими словами, порушники – боржники, які не виконали або неналежно виконали зобов'язання, зобов'язані компенсувати потерпілим особам (кредиторам) усі збитки, спричинені зазначеним порушенням. При цьому саме кредитор несе обов'язок доведення визначення розміру збитків, які були завдані унаслідок порушення боржником зобов'язань за договором.

Обчислення збитків здійснюється з урахуванням, існуючих на момент добровільного виконання боржником зобов'язання за місцем його виконання, ринкових цін. У разі, якщо боржник не задовольнив вимогу кредитора добровільно, орієнтиром для визначення розміру збитків слугують ринкові ціни, що діяли на день пред'явлення позову, якщо інше не передбачено умовами договору або положеннями закону. Під час розгляду справи суд, ухвалюючи рішення про відшкодування збитків, також враховує актуальні ринкові ціни, що склалися на день винесення судового рішення.

Статтею 22 ЦК України збитки визначають, по перше, як: «реальні збитки у розумінні втрат, що зазнала особа у результаті знищення або пошкодження належних їй речей, а також витрат, які, для відновлення своїх порушених прав, зазнала або мусить зазнати особа; упущена вигода у

розумінні доходів, які особа, за звичайних обставин, могла б одержати реально, якби її права не були порушені» [195, с. 34-36].

Однак у положеннях частині першої статті 617 ЦК України, визначається, що: «особа, може уникнути відповідальності, або бути звільнена від відповідальності за порушення зобов'язання, у разі якщо доведе факт вчинення такого порушення унаслідок непереборної сили або непередбачуваного випадку» [195, с. 681-682].

Водночас сучасні обставини сформували нестабільну та динамічну реальність, у якій прогнозування подальшого розвитку подій, навіть у короткостроковій перспективі, є вкрай утрудненим. Зокрема, введення в дію по всій території України воєнного стану, спричинене активними бойовими діями військовими формуваннями країни-агресора – РФ, тимчасовою окупацією окремих регіонів, масованими ракетними обстрілами території України, а також іншими факторами збройного конфлікту, суттєво ускладнює або взагалі унеможлиблює належне виконання зобов'язань, передбачених цивільно-правовими договорами.

Разом із тим, слід зауважити, що наявність обставин форс-мажору не передбачає звільнення сторони від обов'язку виконання зобов'язання як такого. Принагідно звернути увагу, що лише підставою звільнення від цивільно-правової відповідальності за невиконання договірних зобов'язань, або їх неналежного виконання виступають форс-мажорні обставини, при цьому останні не скасовують необхідності виконання зазначених зобов'язань, якщо останнє залишається об'єктивно можливим.

Отже, незалежно від того, чи передбачили сторони у договорі положення щодо дії форс-мажорних обставин, обов'язок дотримання вимог чинного законодавства та реалізація правових наслідків, пов'язаних із форс-мажором, виникає у порядку, встановленому відповідними нормами права [168, с. 127-130].

Стаття 611 ЦК України встановлює невичерпний перелік правових наслідків порушення зобов'язання, серед яких:

– припинення зобов'язання шляхом односторонньої відмови або розірвання договору;

- зміна умов зобов'язання;
- сплата неустойки;
- відшкодування збитків і моральної шкоди.

Зобов'язання може бути змінене або припинене за домовленістю сторін або у випадках, передбачених договором чи законом. У сучасних умовах, зокрема під впливом воєнного стану, дедалі більшого значення набуває механізм адаптації договору (перегляд умов), а не його припинення.

Відповідно до статті 549 ЦК України, неустойка, як форма цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань, може виступати у формі штрафу або пені. Штраф обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання, тоді як пеня застосовується переважно у грошових зобов'язаннях і нараховується за кожен день прострочення [72, с. 330-348].

Сучасна доктрина звертає увагу на певну колізійність регулювання неустойки, оскільки на практиці допускається встановлення її як у відсотковому, так і у фіксованому розмірі. Крім того, можливе поєднання неустойки з іншими способами забезпечення виконання зобов'язань, передбаченими статтею 546 ЦК України.

Відповідно до статті 624 ЦК України, сторони можуть самостійно визначити співвідношення між неустойкою та відшкодуванням збитків. Зокрема, можливі такі варіанти:

- стягнення лише неустойки;
- стягнення збитків понад неустойку;
- альтернативне стягнення (або неустойка, або збитки).

Це свідчить про диспозитивний характер цивільно-правового регулювання та значну роль договірної автономії сторін.

Відшкодування збитків є універсальною формою відповідальності. Збитки включають як реальні втрати, так і упущену вигоду. Вони підлягають відшкодуванню у частині, не покритій неустойкою, якщо інше не встановлено договором або законом.

Окремим видом відповідальності є компенсація моральної шкоди (стаття 23 ЦК України), яка може полягати у приниженні честі, гідності або ділової репутації. У договірних правовідносинах така компенсація допускається лише у випадках, прямо передбачених законом або договором.

У сучасних умовах воєнного стану інститут цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань трансформується у напрямі:

- розширеного застосування форс-мажорних застережень;
- посилення ролі добросовісності сторін;
- активного використання механізмів зміни або адаптації зобов'язань;
- більш гнучкого підходу судів до оцінки вини та причинного зв'язку.

Це забезпечує баланс інтересів сторін і дозволяє адаптувати цивільно-правові механізми до екстраординарних умов функціонування економіки.

2.4. Обмеження та звільнення від відповідальності за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань

Обмеження та звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань є ключовими правовими механізмами управління ризиками у приватноправових відносинах. Водночас цивільне право встановлює імперативні межі для таких механізмів, зокрема заборону повного звільнення від відповідальності у випадках умисного порушення зобов'язання або у відносинах із споживачами, що відповідає як національним, так і європейським підходам.

Законодавство України та більшості правопорядків передбачає можливість договірного регулювання підстав звільнення від

відповідальності, найпоширенішою формою якого є форс-мажорне застереження. Воно виступає ефективним інструментом перерозподілу ризиків між сторонами, особливо у сфері зовнішньоекономічної діяльності, де значний вплив мають політичні, економічні та логістичні чинники.

Форс-мажорне застереження як правовий інструмент у сфері цивільних відносин є досить ефективним засобом управління ризиками, мінімізації відповідальності сторін до застереження і навіть податкової оптимізації в галузі реалізації як зовнішньоекономічних угод, а також угод, що проводяться суб'єктами господарювання України.

У контрактній практиці під форс-мажором традиційно розуміються обставини непереборної сили, які об'єктивно унеможливлюють виконання зобов'язання та звільняють сторону від відповідальності. При цьому така умова має факультативний характер, однак її відсутність у договорі може суттєво ускладнити доведення підстав звільнення від відповідальності у суді.

Сторони можуть включити цю умову до тексту контракту, а можуть і не включати, що лише додає невизначеності у разі вирішення конкретних спорів, що виникають при настанні подібних обставин у ході реалізації договорів, оскільки в теоретичних роботах з цього питання, у міжнародних договорах, законодавстві різних країн, у тому числі й Україні, що застосовується до зовнішньоторговельних угод, немає жодного поняття таких обставин, ні їх правових наслідків.

Можна зустріти їх визначення як «непереборна сила», «форс-мажор», «неможливість виконання зобов'язань», «обставини (випадки), що звільняють від відповідальності», «перешкоди поза контролем боку» тощо. У низці випадків просто вказується перелік обставин, у разі настання яких сторони звільняються від відповідальності.

Важливо підкреслити, що уніфікованого визначення форс-мажору не існує. У різних правових системах використовуються суміжні категорії: «непереборна сила», «неможливість виконання», «перешкоди поза контролем

сторони». Така множинність підходів зумовлює активний розвиток доктринальних концепцій.

У науці цивільного права сформувалися три основні теорії непереборної сили. Об'єктивна теорія (А. Ексер) розглядає її як зовнішню подію надзвичайної сили, що перевищує звичайні ризики [214]. Суб'єктивна теорія (Л. Гольдшмідт) акцентує увагу на неможливості запобігання події навіть за максимальної обачності [220, с. 87-88]. Сучасна доктрина переважно дотримується змішаної (об'єктивно-суб'єктивної) моделі, яка враховує як зовнішній характер події, так і критерії передбачуваності та відворотності.

Обидві теорії непереборної сили постійно критикуються в юридичній літературі. Однією з основних претензій щодо суб'єктивної теорії і те, що суб'єктивний критерій непередбачуваності неточним. Крім того, критерій невідворотності не вписується в теорію об'єктивної відповідальності.

У зв'язку з тим, що як об'єктивна, так і суб'єктивна теорії окремо не можуть відповідати на практиці вимогам майнового обороту, у доктрині склалася так звана об'єктивно-суб'єктивна теорія непереборної сили.

У правових актах різних держав правила обставини, які звільняють від відповідальності, досить різноманітні. Зазвичай такі правила містяться в цивільних і торгових кодексах держав і є загальними як для угод, що укладаються всередині держави, так і для зовнішньоекономічних угод.

Наприклад, у Франції такі правила сформульовані у Французькому цивільному кодексі, стаття 1148 якого свідчить, що «немає підстави для стягнення будь-яких збитків, якщо внаслідок непереборної сили або випадкової події боржник зустрів перешкоди до того, щоб зробити те, до чого він був зобов'язаний», тобто ЦК Франції використовує поняття «непереборна сила» і «випадкове співбуття» для звільнення сторін від відповідальності [210].

Про неможливість виконання йдеться в § 275 Німецького цивільного уложення. Боржник звільняється від обов'язку виконати зобов'язання, якщо

виконання стало неможливим за обставинами, які боржник не відповідає, наставши після виникнення зобов'язання [219; 222, с. 120-125].

Своєрідне формулювання містить Єдиний торговий кодекс США, у статті 2–615 якого йдеться про звільнення від відповідальності, якщо «...виконання стало нездійсненим внаслідок непередбачених обставин, ненастання яких було основною передумовою укладання договору, або внаслідок сумлінного виконання приписів застосовного іноземного чи вітчизняного урядового акта, незалежно від можливого подальшого визнання його недійсним» [38]. Включення до цього формулювання критерію непередбачуваності дозволяє припустити, що ЄТК США, поряд з урядовим актом, визнає обставиною, що звільняє від відповідальності, непереборну силу.

У праві Європейського Союзу та міжнародних актах домінує функціональний підхід до форс-мажору. Зокрема, у Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (стаття 79) закріплено критерії «перешкоди поза контролем», її непередбачуваності та неможливості уникнення чи подолання. Аналогічний підхід відображено у Принципи УНІДРУА міжнародних комерційних договорів та Принципи європейського договірної права [58].

У статті 79 Віденської конвенції передбачено, що «сторона не несе відповідальності за невиконання будь-якого зі своїх зобов'язань, якщо доведе, що вона була викликана перешкодою поза її контролем і що від неї не можна було розумно очікувати прийняття цієї перешкоди в розрахунок під час укладання договору або уникнення чи подолання цієї перешкоди або її наслідків» [58].

Питання звільнення від відповідальності стосується саме обов'язку відшкодувати збитки. Якщо контрактом чи застосовним правом передбачаються штрафні санкції, то за відсутності спеціальної домовленості сторін у контракті звільнення від відповідальності у вигляді штрафу з урахуванням застосування статті 79 Конвенції може не мати місця.

У міжнародному комерційному обороті договори купівлі-продажу товарів, постачання зазвичай тісно пов'язані з договорами перевезення товарів. До них застосовуються відповідні міжнародні договори. Регулюючи питання відповідальності перевізника, визначають і обставини звільнення його з відповідальності.

При цьому перелік таких обставин може бути досить широким і конкретним. Наприклад, у статті 4 Міжнародної конвенції про уніфікацію деяких правил про коносамент 1924 року міститься багато випадків, у разі настання яких ні перевізник, ні судновласник не відповідають за втрати та збитки [83].

Значно менший перелік відповідних обставин міститься у Конвенції про цивільну відповідальність за шкоду, заподіяну при перевезенні небезпечних вантажів автомобільним, залізничним та внутрішнім водним транспортом 1990 року [60].

Відповідно до статті 5 цієї Конвенції перевізник звільняється від відповідальності, якщо доведе, що збитки стали результатом: 1) військових дій, громадянської війни, повстання або стихійного явища виняткового, неминучого, непереборного характеру; 2) дій або упущень третіх осіб, скоєних із наміром заподіяти шкоду; 3) невиконання відправником вантажу або будь-якою іншою особою свого зобов'язання повідомити про небезпечний характер вантажу.

У Конвенції про договір міжнародного дорожнього перевезення вантажів 1956 року обставини, що звільняють сторони від відповідальності, названо досить лаконічно. У статті 17 вони вказані як обставини, уникнути яких перевізник не міг і наслідки яких він не міг передбачити [59].

Розглянуті правила зазначених конвенцій показують досить велику різноманітність у формулюваннях та у переліку випадків, що визнаються форс-мажорними. Звісно ж, слід було б переглянути ці правила і зробити їх ближчими до формулювання Віденської конвенції про договори міжнародної купівлі-продажу товарів, оскільки розглянуті конвенції з перевезення

вантажів регулюють відповідні договори, пов'язані із зовнішньоекономічною купівлею-продажем.

В даний час під час укладання зовнішньоторговельних контрактів досить часто застосовуються розроблені Міжнародним інститутом уніфікації приватного права (УНІДРУА) Принципи міжнародних комерційних договорів [80, с. 64-75; 213]. Вони мають рекомендаційний характер і застосовуються, якщо сторони погодилися, що їхні договори регулюватимуться цими Принципами. У статті 7.1.7 Принципи УНІДРУА передбачено звільнення від відповідальності за невиконання. Формулювання цієї статті є тотожним правилам статті 79 Віденської конвенції, оскільки тут також йдеться про «перешкоди поза контролем». При цьому принципи УНІДРУА називають такі «перешкоди» «непереборною силою» («форс-мажор»).

Звісно ж, що формулювання Принципів УНІДРУА, Принципів європейського договірної права, як і Віденської конвенції, є досить загальними, і щоб уникнути різного їх тлумачення, сторонам слід докладно вказувати відповідні перешкоди у контракті під час його укладання.

Таким чином, Порівняльно-правовий аналіз свідчить про різноманітність національних моделей. Так, Французький цивільний кодекс оперує категоріями «непереборної сили» та «випадку», Німецьке цивільне уложення (§ 275) – концепцією неможливості виконання, а Єдиний торговий кодекс США – категорією «комерційної нездійсненності» (impracticability).

Певний набір підстав для звільнення від відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язань передбачено ЦК України.

Крім відсутності вини (стаття 614 ЦК України), до них віднесено випадок та дію непереборної сили (стаття 617 ЦК України) [182]. Зрозуміло, що дані норми закону дають можливість стороні, що не виконала зобов'язання, у разі спору захищати свої права, доводячи, що вона звільнена від відповідальності за невиконання на підставі даних статей.

Водночас в українському законодавстві такі терміни, як «форс-мажорні обставини» чи «обставини непереборної сили», визначені й у низці інших нормативних актів, що регулюють цивільні відносини в окремих галузях цивільного права.

Судова практика України, зокрема Верховного Суду, поступово формує сталий підхід до застосування форс-мажору. Суд наголошує, що сам факт існування надзвичайних обставин (наприклад, воєнного стану) не звільняє автоматично від відповідальності: сторона повинна довести причинно-наслідковий зв'язок між такими обставинами та неможливістю виконання конкретного зобов'язання, а також вжиття всіх можливих заходів для мінімізації наслідків [139].

Правильне встановлення змісту цивільно-правового обов'язку, що був порушений, має ключове значення для належної кваліфікації правовідносин, які виникають унаслідок такого порушення. Якщо порушений обов'язок входить до змісту існуючого між сторонами зобов'язання, то охоронні правовідносини не виходять за межі цього зобов'язання. У такому випадку застосовуються норми відповідного інституту цивільного права, а також загальні положення про наслідки порушення зобов'язань, зокрема положення статей 611–625 ЦК України [184].

Разом із тим, навіть за умов максимально сумлінного виконання договірних зобов'язань, у реальному житті виникають обставини, що не залежать від волі сторін. Особливо це актуально в умовах воєнного стану, коли збройна агресія, тимчасова окупація територій, руйнування інфраструктури, логістичні обмеження, мобілізаційні заходи та інші фактори об'єктивно впливають на можливість виконання зобов'язань. Саме для таких випадків законодавство передбачає правові механізми обмеження або звільнення від відповідальності.

Відповідно до статті 617 ЦК України, особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності, якщо доведе, що порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили. При цьому закон прямо

встановлює, що не вважаються випадком, зокрема, порушення зобов'язань контрагентом боржника, відсутність на ринку необхідних товарів або відсутність у боржника коштів.

Як вже зверталась увага, у доктрині цивільного права непереборна сила (форс-мажор) традиційно визначається як надзвичайна та невідворотна за даних умов подія, якій неможливо запобігти навіть за умови вжиття всіх залежних заходів. В умовах воєнного стану до таких обставин обґрунтовано відносять воєнні дії, ракетні обстріли, блокаду територій, запровадження державних заборон і обмежень, що безпосередньо унеможливають виконання зобов'язання.

Форс-мажорні обставини умовно поділяються на:

- довготривалі (війна, блокада, валютні обмеження, державні заборони);
- короткострокові (стихійні лиха, аварії, страйки, тимчасове закриття транспортних шляхів).

Водночас цей перелік не є вичерпним, а сама класифікація має умовний характер, що особливо проявляється в сучасних умовах, коли межі між такими обставинами є розмитими.

Важливо підкреслити, що непереборна сила оцінюється з урахуванням конкретних умов діяльності боржника. Те, що є переборним за одних обставин, може стати об'єктивно неможливим за інших. Тому ключовим критерієм виступає не лише сам факт події, а й можливість її подолання конкретною особою.

Поряд із непереборною силою, цивільне право розрізняє категорію випадку (казусу), який характеризується відсутністю вини боржника. Відповідно до частини другої статті 614 ЦК України, особа визнається невинуватою, якщо доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів для належного виконання зобов'язання. Таким чином, закон чітко розмежовує поняття випадку та непереборної сили, хоча обидві підстави можуть слугувати для звільнення від відповідальності.

Водночас особливістю цивільно-правової відповідальності є можливість її настання незалежно від вини у випадках, прямо передбачених законом або договором (так звана безвинна відповідальність). У таких ситуаціях навіть доведення відсутності вини не звільняє боржника від відповідальності.

Судова практика виходить із того, що для звільнення від відповідальності необхідним є встановлення причинного зв'язку між обставинами непереборної сили та неможливістю виконання зобов'язання, а також доведення належної поведінки боржника (вжиття всіх можливих заходів для мінімізації негативних наслідків).

Особливості застосування положень про звільнення від відповідальності простежуються у сфері транспортних зобов'язань. Так, відповідно до частини друга статті 921 ЦК України, перевізник і відправник вантажу звільняються від відповідальності, якщо невиконання зобов'язання сталося не з їхньої вини, зокрема у разі запровадження обмежень перевезень у певних напрямках [71, с. 114-117]. В умовах воєнного стану такі обмеження можуть бути зумовлені військовою необхідністю, що визнається об'єктивною підставою для звільнення від відповідальності.

Водночас відповідальність перевізника за незбереження вантажу в більшості випадків базується на засадах вини. Для звільнення від відповідальності перевізник повинен довести, що виявив належну дбайливість і обачність та вжив усіх необхідних заходів для збереження вантажу. Такий підхід узгоджується із загальним принципом добросовісності у цивільному праві [159 с. 119-123].

Окремі спеціальні правила встановлюються для різних видів транспорту. Наприклад, у сфері авіаційних перевезень несприятливі метеорологічні умови можуть визнаватися підставою для звільнення від відповідальності. Натомість у залізничних перевезеннях застосовуються загальні положення про непереборну силу.

У сфері морських перевезень (відповідно до положень Кодексу торговельного мореплавства України) фрахтувальник звільняється від відповідальності за відсутності його вини. Водночас він несе відповідальність за дії екіпажу у частині комерційної експлуатації судна, але не відповідає за навігаційні помилки, що належать до сфери відповідальності судовласника [56, с. 75-78].

Важливою є також характеристика ознаки невідворотності непереборної сили, яка охоплює не лише саму подію, а й її наслідки. Сам по собі факт неможливості запобігти явищу не звільняє від відповідальності, якщо боржник не вжив заходів для мінімізації його шкідливих наслідків.

Таким чином, у сучасних умовах, особливо в період воєнного стану, інститут звільнення від цивільно-правової відповідальності набуває гнучкого та оціночного характеру. Його застосування ґрунтується на поєднанні об'єктивних (форс-мажор) і суб'єктивних (вина, добросовісність) критеріїв, що забезпечує баланс інтересів сторін та справедливий розподіл ризиків у договірних правовідносинах.

У сучасній цивілістичній доктрині наголошується, що механізми обмеження та звільнення від відповідальності мають галузеву специфіку, яка проявляється залежно від правової природи конкретного договору, характеру розподілу ризиків між сторонами та економічної мети зобов'язання. Особливої актуальності це питання набуває в умовах воєнного стану, коли значна частина договірних зв'язків зазнає істотного впливу зовнішніх факторів.

В умовах воєнного стану в Україні питання форс-мажору набуло особливої актуальності. Збройна агресія, окупація територій, руйнування інфраструктури визнаються обставинами непереборної сили, однак їх правове значення оцінюється індивідуально в кожній справі. Практика засвідчує тенденцію до більш гнучкого підходу судів із урахуванням принципів добросовісності та справедливості [81, с. 98-102].

У контексті рекодифікації цивільного законодавства України простежується прагнення до гармонізації із європейськими стандартами, зокрема через закріплення ширших підходів до категорій «перешкоди поза контролем» та «розумної передбачуваності» [111]. Це сприятиме уніфікації правозастосування та підвищенню правової визначеності.

У науковій літературі підкреслюється, що відповідальність підрядника має підвищений характер, оскільки він бере на себе обов'язок досягнення конкретного результату. Відповідно, звільнення від відповідальності можливе лише за умови доведення, що неможливість виконання робіт настала внаслідок непереборної сили або дій (бездіяльності) замовника [101, с. 119-122].

У сучасних умовах до таких обставин можуть належати:

- руйнування об'єкта будівництва внаслідок бойових дій;
- неможливість доступу до об'єкта через окупацію або обмеження пересування;
- мобілізація працівників підрядника.

Науковці також звертають увагу, що підрядник не звільняється від відповідальності, якщо він не доведе, що вжив усіх можливих заходів для мінімізації наслідків (наприклад, залучення альтернативних ресурсів) [101, с. 119-122].

Для договору поставки характерним є підвищений рівень підприємницького ризику, що покладається на постачальника. У доктрині підкреслюється, що:

- відсутність товару на ринку або порушення зобов'язань контрагентами не є підставою для звільнення від відповідальності;
- форс-мажор має безпосередньо унеможливлювати виконання зобов'язання, а не лише ускладнювати його.

В умовах воєнного стану науковці пропонують розширене тлумачення форс-мажору для договорів поставки, зокрема у випадках:

- блокування транспортних шляхів;
- державних обмежень експорту/імпорту;
- знищення виробничих потужностей.

Водночас підкреслюється необхідність доведення причинного зв'язку між такими обставинами та невиконанням зобов'язання.

У договірних відносинах оренди ключовим є баланс інтересів орендодавця та орендаря. Наукова позиція полягає в тому, що:

- орендар може бути звільнений від відповідальності або навіть від обов'язку сплачувати орендну плату, якщо об'єкт оренди не може бути використаний з причин, за які він не відповідає;

- воєнні дії, руйнування майна, обмеження доступу до об'єкта можуть визнаватися підставами для зміни або припинення зобов'язання.

Сучасна доктрина також активно розвиває підхід щодо застосування концепції істотної зміни обставин (*hardship*), що дозволяє переглядати умови договору, а не лише звільняти від відповідальності.

У договорі купівлі-продажу науковці акцентують увагу на моменті переходу ризику випадкового знищення або пошкодження товару (стаття 668 ЦК України) [17, с. 9-13]. Саме цей момент має ключове значення для визначення відповідальності сторін.

Звільнення від відповідальності можливе у випадках:

- знищення товару внаслідок форс-мажору до його передачі покупцеві;
- неможливості передачі товару через обставини воєнного характеру.

Разом із тим, якщо ризик уже перейшов до покупця, продавець не несе відповідальності навіть за наявності форс-мажорних обставин, якщо інше не встановлено договором.

Договір міни має змішаний характер, поєднуючи елементи двох зустрічних договорів купівлі-продажу. У зв'язку з цим науковці зазначають, що:

- кожна сторона одночасно виступає і боржником, і кредитором;

– до відносин застосовуються правила про купівлю-продаж, якщо це не суперечить суті зобов'язання.

Звільнення від відповідальності у договорі міни залежить від:

- можливості виконання обов'язку кожною стороною окремо;
- наявності форс-мажорних обставин, що впливають на одну або обидві сторони.

У сучасних умовах особливого значення набуває ситуація, коли виконання однією стороною стає неможливим через воєнні дії, що може призводити до припинення всього зобов'язання або його трансформації.

Отже зважаючи на викладене, обмеження та звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань виступають важливими правовими інструментами управління ризиками у приватноправових відносинах. У сучасному цивільному праві ці механізми мають імперативні межі, що не дозволяють сторонам повністю усунути відповідальність, особливо у випадках умисного порушення, грубої необережності або у відносинах із споживачами.

В умовах воєнного стану питання відповідальності за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань набуває особливої актуальності. Збройна агресія, тимчасова окупація територій, перебої в логістиці, мобілізаційні заходи та інші обставини об'єктивно впливають на можливість належного виконання зобов'язань. У зв'язку з цим значно зростає роль таких правових категорій, як форс-мажор (непереборна сила), істотна зміна обставин та принцип добросовісності.

Наукова доктрина цивільного права традиційно виходить із того, що звільнення від відповідальності можливе за наявності сукупності умов, зокрема: відсутності вини боржника, наявності обставин непереборної сили, а також причинного зв'язку між такими обставинами і неможливістю виконання зобов'язання. Водночас сучасні дослідники наголошують на розширеному тлумаченні критеріїв непереборної сили в умовах війни, включаючи не лише фізичну неможливість виконання, а й істотне

ускладнення виконання, що виходить за межі звичайного підприємницького ризику.

Окрему увагу в наукових працях приділено принципу справедливого розподілу ризиків між сторонами договору. Зокрема, підкреслюється, що навіть за наявності форс-мажорних обставин сторони повинні вживати всіх можливих заходів для мінімізації негативних наслідків, а також діяти добросовісно при перегляді умов договору.

У сучасних умовах також актуалізується проблема договірної обмеження відповідальності. Загалом допускається встановлення в договорі меж відповідальності (наприклад, через неустойку або обмеження розміру відшкодування), однак такі положення не повинні суперечити імперативним нормам закону, публічному порядку та принципам розумності і справедливості.

Таким чином, інститут обмеження та звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань перебуває на перетині договірної свободи та імперативних обмежень, спрямованих на захист справедливості та балансу інтересів сторін. Сучасні тенденції розвитку цього інституту характеризуються уніфікацією міжнародних підходів, об'єктивізацією критеріїв відповідальності та адаптацією до нових викликів, зокрема воєнного стану. Форс-мажор залишається центральним механізмом звільнення від відповідальності, однак його застосування дедалі більше залежить від конкретних обставин справи та активної поведінки сторін.

Водночас, зважаючи на викладене, пропонується наступне визначення: форс-мажор (обставини непереборної сили) – надзвичайні, об'єктивно непередбачені сторонами договору обставини, які не могли бути розумно передбачені на момент укладення договору та не могли бути уникнені або подолані належними заходами, і які перебувають у причинному зв'язку з неможливістю виконання зобов'язання, що за умови належного доведення звільняють сторону від цивільно-правової відповідальності з урахуванням

принципів добросовісності, розумності та сучасних умов правового регулювання.

Ба більше, слід запропонувати наступну узагальнену класифікацію обмеження та звільнення від цивільної відповідальності за договірними зобов'язаннями:

З урахуванням сучасних умов пропонується така класифікація:

1. За підставами застосування:

- Об'єктивні (форс-мажорні обставини, воєнні дії, акти органів влади);
- Суб'єктивні (відсутність вини, належна поведінка боржника);
- Змішані (поєднання об'єктивних та суб'єктивних факторів).

2. За юридичною природою:

- Законодавчі (встановлені нормами права);
- Договірні (передбачені умовами договору);
- Судові (сформовані через правозастосовну практику).

3. За обсягом впливу:

- Повне звільнення від відповідальності (виключення обов'язку відшкодування);
- Часткове обмеження відповідальності (зменшення розміру збитків, штрафних санкцій);
- Відстрочення відповідальності (тимчасове призупинення виконання зобов'язань).

4. За тривалістю дії:

- Постійні (діють протягом усього строку зобов'язання);
- Тимчасові (обмежені періодом дії форс-мажору або воєнного стану).

5. За специфікою воєнного стану:

- Безпосередньо зумовлені воєнними діями (знищення майна, окупація, бойові дії);
- Опосередковано зумовлені (економічна нестабільність, інфляція, порушення ланцюгів постачання);

– Регуляторні (обмеження, запроваджені державою — валютні, логістичні, мобілізаційні).

6. За поведінкою сторін:

– Добросовісні (сторона вжила всіх можливих заходів для виконання);

– Недобросовісні (зловживання правом, формальне посилення на форс-мажор).

Таким чином, науковий підхід до обмеження та звільнення від цивільно-правової відповідальності у різних видах договорів ґрунтується на поєднанні:

- загальних положень про вину, випадок і непереборну силу;
- спеціальних норм, що враховують специфіку конкретного договору;
- сучасних концепцій (форс-мажор, *hardship*, добросовісність).

В умовах воєнного стану інститут обмеження та звільнення від цивільної відповідальності трансформується від формального механізму уникнення санкцій до гнучкого інструменту балансування інтересів сторін, що базується на принципах добросовісності, справедливості та розумності. Це зумовлює необхідність подальшого розвитку як законодавчого регулювання, так і доктринального осмислення відповідних правових явищ.

РОЗДІЛ 3. РОЗМІР, СПОСОБИ ТА ОСОБЛИВОСТІ СТЫГНЕННЯ ЗБИТКІВ ЗА НЕВИКОНАННЯ ЧИ НЕНАЛЕЖНЕ ВИКОНАННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У РІЗНИХ ВИДАХ ДОГОВОРІВ

3.1. Методика визначення розміру збитків

Методика визначення розміру збитків у договірних зобов'язаннях базується на принципах повної компенсації, що включає відшкодування як реальних збитків (витрат на відновлення), так і упущеної вигоди. Розрахунок здійснюється з урахуванням цін у місці виконання зобов'язання на день задоволення вимоги або на день пред'явлення позову, що потребує доведення причинно-наслідкового зв'язку між порушенням зобов'язання та заподіяними збитками.

Визначення розміру збитків у разі невиконання або неналежного виконання договірних зобов'язань є важливим елементом механізму захисту прав сторін договору. Методика визначення таких збитків базується на положеннях цивільного законодавства України, яке визначає склад, порядок обчислення та відшкодування збитків.

Згідно із загальними принципами договірного права, збитки, завдані порушенням зобов'язання, підлягають відшкодуванню у повному обсязі. До складу збитків традиційно включаються реальні збитки (фактичні втрати або витрати, яких зазнала сторона договору) та упущена вигода (доходи, які сторона договору могла б отримати за умов належного виконання договірних зобов'язань).

Методика визначення збитків використовується як у національних процедурах відшкодування збитків та шкоди, так і для підготовки матеріалів до майбутнього міжнародного компенсаційного механізму. Вона базується на положеннях: ЦК України (зокрема статті 22 щодо відшкодування збитків); Кодексу комерційного обліку електричної енергії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20.03.2020 року № 716; Закону України «Про

бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні»; міжнародних стандартів оцінки, тощо.

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації спричинило значні втрати як для громадян України, так і для українського бізнесу. Було зруйновано виробничі потужності, пошкоджено майно, зупинено діяльність підприємств, втрачено ринки збуту. Усе це потребує належної оцінки та фіксації завданих збитків. Саме тому державою була розроблена методика визначення шкоди та збитків, заподіяних суб'єктам господарювання внаслідок агресії Російської Федерації.

Методика оцінки збитків передбачає розрахунок таких категорій збитків, як: прямі матеріальні втрати (зруйновані або пошкоджені будівлі, обладнання, транспорт, сировина, готова продукція); упущена вигода (недоотримані доходи у зв'язку з простоєм, неможливістю вести господарську діяльність, невиконання або неналежного виконання договірних зобов'язань); додаткові витрати (витрати на відновлення майна, оренду альтернативних приміщень, релокацію бізнесу (процес фізичного перенесення виробничих потужностей, офісів, персоналу або юридичної адреси підприємства з одного місця в інше, у межах країни або за кордон), тощо); втрати через неможливість використовувати активи (наприклад, зайняті земельні ділянки або виробничі зони) [79; 99, с. 55-58].

Методика визначення розміру збитків передбачає кілька основних етапів:

По-перше, встановлення факту порушення договірної зобов'язання. На цьому етапі визначається, чи мало місце повне невиконання зобов'язання або його неналежне виконання, наприклад прострочення виконання, поставка неякісної продукції, порушення умов оплати або виконання робіт.

По-друге, визначення складу збитків. Необхідно встановити, які саме втрати були завдані потерпілій стороні. До них можуть належати витрати на усунення недоліків, витрати на придбання товарів у інших постачальників за

вищою ціною, втрати доходу, а також інші фінансові наслідки порушення договору.

По-третє, встановлення причинно-наслідкового зв'язку. Важливим елементом методології є доведення того, що збитки виникли саме внаслідок порушення зобов'язання контрагентом, а не через інші обставини.

По-четверте, розрахунок розміру збитків. Розрахунок здійснюється на підставі бухгалтерських документів, договорів, актів виконаних робіт, платіжних документів, комерційних пропозицій та інших доказів. У деяких випадках можуть використовуватися експертні висновки або економічні розрахунки.

По-п'яте, документальне підтвердження. Для обґрунтування вимог про відшкодування збитків сторона повинна надати належні докази, які підтверджують їх фактичний розмір та обґрунтованість.

Розглянемо більш детально кожен із зазначених етапів.

Так, встановлення факту порушення договірних зобов'язань, як зазначається у наукових джерелах, виступає фіксацією невиконання або неналежного виконання умов договору (порушення термінів, якості, обсягів) однією із сторін договору. При цьому, документальне оформлення (акти, претензії) є основою застосування заходів відповідальності: відшкодування збитків, сплати штрафів, пені чи розірвання договору [107].

Основними етапами та методами встановлення факту порушення договірних зобов'язань, у наслідок чого стороні договору завдано збитків, є:

По-перше, фіксація порушення договірних зобов'язань, тобто упорядкування двостороннього акту (якщо друга сторона договору згодна), складання одностороннього акту (при відмові контрагента) із залученням свідків.

По-друге, претензійний порядок, тобто здійснення направлення контрагенту письмової претензії з описом суті порушення договірних зобов'язань, з одночасними посиланнями на пункти договору та вимогою усунути порушення та здійснення відшкодування збитків.

По-третє, використання доказів, до яких належать акти виконаних робіт за договором, накладні, листування (у тому числі електронне), фото та відеофіксація, висновки експертів, тощо.

По-четверте, судовий порядок розгляду питань щодо визначення та відшкодування збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням договірних зобов'язань, у разі якщо досудове врегулювання у тому числі й медіація, не дало позитивних результатів [93].

По-п'яте, визначення та фіксація видів порушень, то-як прострочення виконання зобов'язань за договором; порушення термінів постачання, оплати або виконання робіт; неякісне виконання, тобто невідповідність якості товарів / послуг умовам договору чи стандартам; часткове виконання, тобто виконання зобов'язань не у повному обсязі, як того вимагали умови договору [32].

Звертається увага на те, що у разі наявності підтверджених форс-мажорних обставин відповідальність за порушення договірних зобов'язань може не наставати, однак самі зобов'язання за договором підлягають виконанню після припинення дії таких обставин [65, с. 4-10].

Щодо визначення складу збитків, то у наукових джерелах загалом зазначається, що склад збитків у разі порушення договірної зобов'язання відповідно до положень статті 22 ЦК України включає реальні збитки та упущену (втрачену) вигоду. Реальні збитки охоплюють витрати, яких особа зазнала або повинна зазнати для відновлення свого порушеного права, а також втрату чи пошкодження її майна. У свою чергу, упущена вигода становить доходи, які особа могла б реально отримати за звичайних умов цивільного обороту, якби її право не було порушено.

Для стягнення збитків особа, право якої порушене невиконанням або неналежним виконанням договірної зобов'язання, повинна довести сукупність елементів цивільно-правової відповідальності, а саме: протиправність поведінки боржника, наявність вини, факт і розмір збитків, а

також причинно-наслідковий зв'язок між порушенням зобов'язання та заподіяними збитками.

Такий підхід послідовно підтверджується практикою Верховного Суду, який наголошує, що відсутність хоча б одного із зазначених елементів виключає можливість покладення відповідальності у вигляді відшкодування збитків.

Верховний Суд у своїй практиці неодноразово підкреслював, що обов'язок доказування розміру збитків та їх причинного зв'язку з порушенням покладається на кредитора, при цьому розрахунок збитків має бути належно обґрунтований і підтверджений відповідними доказами. Разом з тим, суди мають оцінювати такі докази з урахуванням принципів розумності, справедливості та добросовісності, що випливають із статті 3 ЦК України [135].

Крім того, Велика Палата Верховного Суду у постанові від 12 березня 2019 року у справі № 920/715/17 наголосила, що збитки є об'єктивним зменшенням майнових благ особи, яке може проявлятися у витратах, втраті або пошкодженні майна, а також у неoderжанні доходів, які могли бути отримані за умови належного виконання зобов'язання. При цьому обов'язок доведення факту збитків, їх розміру та причинно-наслідкового зв'язку покладається на позивача [105].

Подібну правову позицію Велика Палата Верховного Суду сформулювала і у постанові від 27 листопада 2019 року у справі № 242/4741/16-ц, у якій зазначено, що встановлення складу цивільного правопорушення у спорах про відшкодування шкоди здійснюється судом на підставі оцінки всіх наданих сторонами доказів та з урахуванням принципу змагальності сторін [105].

Важливе значення для формування практики мають також постанови Верховного Суду від 09 лютого 2026 року у справі № 910/10897/24 та від 17 березня 2026 року у справі № 904/3376/22, у яких суд звернув увагу на те, що спори про відшкодування збитків, завданих посадовими особами юридичній

особі, належать до юрисдикції господарських судів та розглядаються з урахуванням положень ЦК України щодо відповідальності посадових осіб за шкоду, завдану товариству їхніми діями або бездіяльністю [115; 122].

Крім того, у постанові Верховного Суду від 12 березня 2019 року у справі № 920/715/17 було сформульовано важливий висновок щодо можливості стягнення збитків, завданих незаконними діями органів державної влади. Суд підкреслив, що господарський суд має право самостійно встановлювати факт протиправності дій органу влади при вирішенні спору про відшкодування шкоди, оцінюючи докази, подані сторонами [105].

Практичне застосування цих підходів знайшло відображення і в постанові Верховного Суду від 12 березня 2019 року у справі № 920/715/17, де було підтверджено можливість стягнення з держави значної суми збитків та упущеної вигоди, завданих підприємству внаслідок неправомірних дій органів влади, які не повернули вилучене майно після скасування арешту [117; 125; 134].

У постанові Верховного Суду від 20 березня 2019 року у справі № 761/26293/16-ц також сформульовано підхід до компенсації шкоди у договірних правовідносинах. Суд зазначив, що відшкодування моральної шкоди у разі порушення зобов'язання можливе лише у випадках, прямо передбачених законом або договором, що свідчить про необхідність чіткого нормативного обґрунтування вимог про відшкодування шкоди [126].

Викладені правові позиції Верховного Суду загалом формують усталений підхід, відповідно до якого для покладення цивільно-правової відповідальності у формі відшкодування збитків необхідна наявність повного складу цивільного правопорушення, що включає протиправність поведінки, шкоду, причинний зв'язок та вину.

Зазначений підхід кореспондує із положеннями Principles of European Contract Law (PECL) [20, с. 177-185; 229] та Draft Common Frame of Reference (DCFR) [226], які передбачають право кредитора на компенсацію втрат,

спричинених порушенням договору, включаючи втрачений прибуток, за умови доведення причинного зв'язку та передбачуваності таких втрат. Зокрема, відповідно до статті 9:502 PECL та III.–3:701 DCFR, боржник зобов'язаний відшкодувати кредитору шкоду, яка є наслідком порушення зобов'язання та могла бути розумно передбачена на момент укладення договору.

Цей підхід підтримується і практикою Європейського суду з прав людини, який у справах щодо компенсації майнової шкоди наголошує, що відшкодування повинно бути справедливим, пропорційним і обґрунтованим фактичними втратами (наприклад, у справах *Scordino v. Italy* [228], *Pressos Compania Naviera S.A. v. Belgium* [225]). Суд підкреслює, що компенсація має максимально відновлювати становище особи, яке існувало до порушення її права.

У цьому контексті особливого значення набуває також принцип мінімізації збитків (*duty to mitigate damage*), закріплений у європейських принципах договірного права. Відповідно до нього кредитор повинен вживати розумних заходів для зменшення шкоди, завданої порушенням договору, а у разі невиконання такого обов'язку розмір відшкодування може бути зменшений.

Практика Європейського суду з прав людини також виходить із того, що компенсація майнової шкоди повинна бути справедливою, пропорційною та спрямованою на максимально можливе відновлення майнового становища особи, яке існувало до порушення її прав.

Отже, сучасна практика застосування інституту відшкодування збитків в Україні формується під впливом правових позицій Великої Палати Верховного Суду, європейських принципів договірного права та практики ЄСПЛ, що є важливим елементом процесу гармонізації національного цивільного законодавства з правом Європейського Союзу та враховується у процесі рекодифікації цивільного законодавства України.

Як загалом зазначається у наукових джерелах, до основних складових збитків належать:

1. Реальні збитки.

До них належать витрати, які кредитор уже здійснив або повинен здійснити для відновлення порушеного права, а також втрата чи пошкодження майна (статті 22, 623 ЦК України). Реальні збитки можуть включати, зокрема, витрати на ремонт або відновлення майна, додаткові витрати, спричинені порушенням зобов'язання, а також інші документально підтверджені витрати [36, с. 31-36; 76, с. 29-32].

2. Упущена (втрачена) вигода.

Вона охоплює доходи, які кредитор міг би отримати за звичайних умов цивільного обороту, якби зобов'язання було виконано належним чином. При цьому судова практика виходить із того, що такі доходи повинні мати реальний, а не гіпотетичний характер, а їх розмір має підтверджуватися розрахунками, економічними показниками діяльності або іншими доказами [39, с. 33-36].

Європейські принципи договірної права також встановлюють, що кредитор має право на компенсацію упущеної вигоди (втраченого прибутку), якщо він є достатньо передбачуваним та підтвердженим. Зокрема, DCFR (III. – 3:702) прямо передбачає можливість відшкодування втраченої вигоди поряд із фактичними витратами [226].

Зважаючи на викладене вище, вважаємо, що особливості визначення розміру збитків, завданих порушенням договірних зобов'язань, полягають у наступному:

По-перше, оцінка збитків здійснюється з урахуванням ринкових цін, що існували на день добровільного задоволення боржником вимоги кредитора у місці виконання зобов'язання. Якщо вимога не була задоволена добровільно, такі ціни визначаються на день пред'явлення позову або на інший момент, встановлений судом з урахуванням конкретних обставин справи [102, с. 264-

275]. Такий підхід забезпечує максимально точне відновлення майнового становища потерпілої сторони.

По-друге, обов'язковою умовою відповідальності виступає наявність причинно-наслідкового зв'язку між порушенням договору та заподіяними збитками. Збитки мають бути безпосереднім і передбачуваним наслідком порушення зобов'язання [31, с. 66-78; 46, с. 26-33]. У європейському приватному праві ця вимога формулюється як принцип *adequate causation*, тобто збитки мають бути типовим і передбачуваним наслідком порушення [13, с. 588-590].

По-третє, важливим є принцип мінімізації збитків (*duty to mitigate damage*). При визначенні розміру упущеної вигоди враховуються заходи, яких кредитор вжив для запобігання або зменшення збитків [10].

По-четверте, розрахунок упущеної вигоди може здійснюватися з урахуванням вартості товарів, робіт або послуг, які не були реалізовані чи надані внаслідок порушення договору контрагентом, а також очікуваного прибутку, що підтверджується господарськими показниками діяльності суб'єкта [157, с. 26-30].

Разом із тим, у контексті правового режиму воєнного стану питання відшкодування збитків також набуває особливої актуальності. Судова практика виходить із того, що сам факт воєнного стану не звільняє боржника від відповідальності, якщо він не доведе наявності форс-мажорних обставин, які зробили виконання зобов'язання об'єктивно неможливим [119]. Такий підхід відповідає і європейським принципам договірного права, відповідно до яких звільнення від відповідальності можливе лише за наявності обставин, що перебувають поза контролем сторони та не могли бути розумно передбачені.

Водночас сучасна доктрина цивільного права та процес рекодифікації цивільного законодавства України орієнтуються на гармонізацію із європейськими приватноправовими стандартами, зокрема PECL та DCFR [16, с. 536-545; 143; 178, с. 164-170; 226].

Принцип передбачуваності збитків кореспондує із підходами української судової практики та спрямований на забезпечення балансу інтересів сторін договірних правовідносин. Аналогічний підхід застосовується і в практиці ЄСПЛ, де підкреслюється, що компенсація має відновити майнове становище потерпілої сторони настільки, наскільки це можливо, але без створення необґрунтованого збагачення.

Отже, для отримання повного відшкодування збитків важливим є правильне визначення їх складу, належне доказування розміру та встановлення причинного зв'язку між порушенням зобов'язання і негативними наслідками, що потребує комплексного аналізу умов договору, норм цивільного законодавства та актуальної судової практики.

Ефективне відшкодування збитків при порушенні договору передбачає комплексне застосування норм національного законодавства, судової практики Верховного Суду та європейських принципів приватного права, що особливо актуально у контексті рекодифікації цивільного законодавства України та його поступової інтеграції до європейського правового простору.

Стосовно такого етапу методики визначення збитків за порушення договірних зобов'язань, такого як визначення та встановлення причинно-наслідкового зв'язку, то звертається увага на те, що проблема встановлення причинно-наслідкового зв'язку між діянням і його наслідками є однією з ключових у цивільному праві, оскільки причинний зв'язок виступає обов'язковим елементом цивільно-правової відповідальності поряд із протиправністю, шкодою та виною [35, с. 339-343].

Законодавче закріплення категорії шкоди та її елементів міститься у ЦК України, яка визначає збитки як реальні втрати та упущену вигоду. При цьому відшкодування можливе лише за умови доведення причинного зв'язку між порушенням права та збитками.

У сфері договірної відповідальності відповідна вимога закріплена у ЦК України, яка встановлює обов'язок боржника відшкодувати збитки, завдані

порушенням зобов'язання, причому їх розмір має бути доведений кредитором.

У сфері деліктних зобов'язань аналогічна конструкція передбачена ЦК України, яка визначає загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду та передбачає необхідність встановлення причинного зв'язку між протиправною поведінкою та шкодою.

У контексті сучасної доктрини цивільного права України причинний зв'язок розглядається як об'єктивна категорія, що має встановлюватися на основі поєднання декількох теоретичних підходів. Так, у дисертаційному дослідженні Людмила Донська обґрунтовано, що чинному законодавству найбільшою мірою відповідає концепція *conditio sine qua non*, яка передбачає визначення причинного зв'язку через встановлення необхідної умови настання шкоди.

Сучасна судова практика, насамперед практика Верховного Суду, фактично сформувала дворівневу модель встановлення причинного зв'язку, що відображає послідовне застосування двох концептуальних підходів: теорію адекватної причинності (типовості наслідків); теорію необхідної умови (*conditio sine qua non*).

Такий підхід узгоджується з положеннями ЦК України, які не виключають можливості визнання причинного зв'язку не лише між прямою причиною і наслідком, а й між умовами та збитками, особливо у випадках множинності причин.

На першому рівні застосовується теорія «адекватної причинності» (*typical* або *adequate causation*), відповідно до якої причинний зв'язок розуміється як типовий, звичайний і розумно передбачуваний зв'язок між діянням і наслідком. Інакше кажучи, наслідок повинен бути таким, що зазвичай настає в подібних умовах цивільного обороту [75].

Зокрема, у постанові Верховного Суду суду від 29 квітня 2021 року у справі № 910/4676/19, наголошено, що при встановленні причинного зв'язку необхідно враховувати, до яких наслідків у звичайних умовах могло

призвести відповідне порушення. Якщо збитки є «типовими» для таких ситуацій, причинний зв'язок презюмується [90].

Такий підхід відображає загальноєвропейську тенденцію до об'єктивізації критеріїв відповідальності та корелює з положеннями наднаціональних актів, зокрема Віденська конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів, а також Принципів європейського договірної права (PECL) і DCFR, які базуються на критеріях передбачуваності та типовості наслідків.

Водночас теорія адекватної причинності не встановлює конкретної причини, а лише створює презумпцію її існування. Це означає, що вона не виключає можливості існування нетипових (альтернативних або конкуруючих) причин, які можуть бути доведені стороною для спростування такої презумпції.

На другому рівні здійснюється індивідуалізація причинного зв'язку, тобто встановлення конкретної причини шкоди з урахуванням усіх фактичних обставин справи, включаючи поведінку потерпілого. Саме на цьому етапі важливого значення набувають принципи добросовісності (good faith), розумності (reasonableness) та справедливості (equity), які активно імплементуються в українське право в межах євроінтеграції.

Особливу роль у визначенні причинного зв'язку відіграє поведінка потерпілого, яка розглядається у двох аспектах:

- доделіктна поведінка (вжиття заходів для запобігання шкоді: технічний захист, страхування, охорона тощо);
- постделіктна поведінка (вжиття заходів для мінімізації шкоди).

Такий підхід безпосередньо відповідає принципу мінімізації збитків (duty to mitigate damages), закріпленому у Віденська конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів. Згідно з цими положеннями, сторона, яка зазнала шкоди, зобов'язана вжити розумних заходів для її зменшення, а у разі невиконання цього обов'язку розмір відшкодування підлягає відповідному зменшенню [58].

Так, у Віденській конвенції 1980 року міститься положення (стаття 74) про те, що «збитки не можуть перевищувати шкоди, яку сторона, що порушила договір, передбачала або повинна була передбачати в момент укладання договору як можливий наслідок його порушення, враховуючи обставини, про які вона на той час знала або повинна була знати» [58]. Друга пропозиція статті 74 Конвенції до деліктного зобов'язання є незастосовною.

Однак перша пропозиція даної статті повною мірою відображає міжнародно-правову концепцію причинного зв'язку та обов'язковість фактично понесених збитків (тобто реальних збитків), у тому числі, і для деліктної моделі цивільно-правової відповідальності (тобто причинний зв'язок необхідно встановити в будь-якому випадку, на що вказується і в науці) [11, с. 150-163; 151]. Інакше кажучи, для настання обов'язку відшкодування шкоди необхідно визначити, чи настала б ця шкода, якби обставини склалися б інакше (очікувано). Однак це лише перша умова для точного встановлення причинного зв'язку: очікуваною обставиною, згідно з Конвенцією ООН, є діяльність потерпілої особи щодо зменшення шкоди, на обов'язковість якої вказує стаття 77 Конвенції. Згідно з цією статтею, «сторона, яка посилається на порушення договору, повинна вжити таких заходів, які є розумними за цих обставин для зменшення шкоди, включаючи втрачену вигоду, що виникає внаслідок порушення договору. Якщо вона не вживає таких заходів, то сторона, що порушила договір, може вимагати скорочення відшкодованих збитків на суму, на яку вони могли бути зменшені» [198].

За аналогією з цим принципом, для деліктного причинного зв'язку є значущою та обставина, чи чекала пасивно потерпіла особа, коли настануть збитки і який буде їх розмір, чи активно діяла для їх запобігання, вживаючи «адекватних превентивних заходів для зменшення таких збитків» [197, с. 67-72].

У контексті рекодифікації цивільного законодавства України цей принцип дедалі чіткіше трансформується у загальну вимогу до поведінки

учасників цивільних відносин, пов'язану з доктринами доброчесності «*honestum parte relationum*», недоброчесності «*pars improba in nexu contractuali*» та заборони зловживання правом «*prohibitio abusus iurium*».

Важливе значення для встановлення причинного зв'язку має також поведінка потерпілого. Зокрема, відповідно до загальних засад цивільного законодавства, закріплених у ЦК України, учасники цивільних відносин повинні діяти добросовісно та розумно. Це корелює з положеннями про зменшення розміру відповідальності у разі сприяння потерпілого збільшенню шкоди (частина друга статті 616 ЦК України, що прямо відображає принцип мінімізації збитків).

Ба більше практика Верховного Суду також виходить із того, що оцінка добросовісності поведінки сторін має здійснюватися з урахуванням стандарту поведінки «розумного учасника цивільних відносин», який діє з урахуванням прав та інтересів іншої сторони [52; 118].

Крім того, у деліктних зобов'язаннях важливу роль відіграють спеціальні норми, зокрема: ЦК України щодо відповідальності юридичної або фізичної особи за шкоду, завдану її працівником; відповідальності за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки; способів відшкодування шкоди.

Ці норми демонструють, що причинний зв'язок у цивільному праві може мати складний, опосередкований характер і не обмежується лише «прямою» причинністю.

Недобросовісна або нерозумна поведінка потерпілого може істотно впливати на встановлення причинного зв'язку. У таких випадках суд може: або повністю виключити причинний зв'язок між діянням заподіювача та шкодою; або визнати його частковим, відповідно зменшивши розмір відшкодування.

У сучасній українській цивілістиці також обґрунтовується доцільність застосування концепції розподілу збитків (*apportionment of damages*) між кількома заподіювачами, що відповідає європейським підходам (DCFR,

PECL). У випадках, коли шкода є результатом дії кількох причин, і неможливо точно визначити ступінь впливу кожної з них, допускається покладення відповідальності пропорційно або солідарно.

Окрему складність становлять випадки множинності причин, коли шкода є результатом дії кількох факторів. У таких ситуаціях застосовуються підходи до: альтернативної причинності (коли неможливо точно визначити, яка саме причина спричинила шкоду); кумулятивної причинності (коли кілька причин одночасно впливають на результат).

Практика Верховного Суду виходить із того, що неможливість точного визначення ступеня впливу кожної причини не може бути підставою для відмови у відшкодуванні шкоди. У таких випадках допускається встановлення причинного зв'язку з «розумним ступенем достовірності».

Цей підхід узгоджується з сучасними науковими концепціями доказування у цивільному праві, зокрема стандартом «балансу ймовірностей» (balance of probabilities), що широко застосовується в європейських правових системах.

У разі існування кількох рівнозначних причин, кожна з яких могла спричинити шкоду, доцільним є покладення солідарної відповідальності на всіх осіб, які створили небезпечну ситуацію. Такий підхід відповідає як принципам справедливості, так і сучасним тенденціям гармонізації українського цивільного законодавства з правом Європейського Союзу.

Важливу роль у формуванні сучасного підходу до встановлення причинно-наслідкового зв'язку відіграє практика Верховного Суду, яка конкретизує та розвиває положення ЦК України.

Так, у постанові Верховного Суду суд сформулював ключовий підхід до встановлення причинного зв'язку, зазначивши, що при визначенні наявності такого зв'язку необхідно враховувати, до яких наслідків відповідне порушення могло призвести у звичайних умовах цивільного обороту. Фактично йдеться про застосування критерію типовості (адекватності) наслідків, що узгоджується з теорією адекватної причинності [130].

Крім того, у цій же постанові Верховний Суд акцентував увагу на стандартах доказування, зокрема застосуванні критерію «переваги більш вагомих доказів» (*balance of probabilities*), що має безпосереднє значення для встановлення причинного зв'язку у складних фактичних обставинах [130].

Розвиток підходів до оцінки причинності та відповідальності простежується також у постанові Верховного Суду, де суд підкреслив необхідність уникнення подвійної відповідальності за одне й те саме правопорушення та наголосив на значенні правильного встановлення юридично релевантного зв'язку між порушенням і наслідками [138].

У свою чергу, у постанові Верховного Суду суд узагальнив підходи до застосування норм матеріального права та підкреслив необхідність врахування раніше сформованих правових висновків при оцінці обставин справи, що має значення і для встановлення причинно-наслідкового зв'язку як елементу відповідальності [132].

Також у практиці Верховного Суду неодноразово підкреслюється, що: відсутність можливості точно визначити розмір шкоди або ступінь впливу окремої причини не є підставою для відмови у захисті права; причинний зв'язок може встановлюватися з урахуванням імовірнісних критеріїв та оцінки доказів у їх сукупності; у випадку множинності причин допускається покладення відповідальності на кількох осіб.

Ці підходи узгоджуються з позицією Великої Палати Верховного Суду, зокрема, викладеною у постанові від 18.03.2020 у справі № 129/1033/13-ц (провадження № 14-400цс19), де також застосовано стандарт переваги доказів при встановленні юридично значимих обставин.

Отже, судова практика Верховний Суд та сучасне розуміння причинно-наслідкового зв'язку в українському цивільному праві характеризується та демонструє еволюцію підходів до причинно-наслідкового зв'язку у напрямі:

- поєднання теорії адекватної причинності та фактичної причинності (*conditio sine qua non*);
- активного використання принципів добросовісності та розумності;

- . врахування поведінки потерпілого;
- . застосування гнучких стандартів доказування;
- . орієнтації на європейські підходи до розподілу відповідальності та європейські моделі регулювання у межах рекодифікації цивільного законодавства.

Стосовно етапу методика визначення розміру збитків за порушення договірних зобов'язань, такого як розрахунок розміру збитків, у науковій доктрині обґрунтовано зазначається, що при визначенні та обчисленні збитків, завданих невиконанням чи неналежним виконанням договірних зобов'язань, застосовується процес доведення реальних втрат та упущеної вигоди, які виникли у однієї сторони договору внаслідок протиправної поведінки іншої сторони. Відповідно до цивільного законодавства України (стаття 623 ЦК України), збитки підлягають відшкодуванню у повному обсязі, якщо інше не встановлено законом або договором [155, с. 152-157].

Разом із тим інститут відшкодування збитків традиційно розглядається як наріжний елемент цивільно-правової відповідальності. Попри те, що статті 22, 623–625 ЦК України заклали базові засади такого відшкодування, сучасна судова практика демонструє наявність системних труднощів як у доведенні розміру збитків, так і у застосуванні уніфікованих методологічних підходів до їх розрахунку [205]. Зокрема, за даними Єдиного державного реєстру судових рішень, значна частка судових спорів завершується відмовою у задоволенні позовів саме через недостатність або неналежність доказової бази щодо обсягу шкоди.

Відповідно до частини другої статті 22 ЦК України, у якості збитків визначено: «втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода)» [18; 34].

У контексті євроінтеграції України та адаптації національного законодавства до права Європейського Союзу доцільно враховувати підходи, сформовані у праві держав-членів ЄС, а також у наднаціональних актах, зокрема Принципах європейського договірних права (PECL) та Принципах УНІДРУА. У праві Німеччини (§ 249–255 BGB) застосовується принцип «*naturalrestitution*» (натурального відновлення), за яким пріоритет надається відновленню попереднього стану, тоді як грошова компенсація має субсидіарний характер [80, с. 64-75; 213]. Натомість у праві Англії домінує концепція «*expectation damages*», відповідно до якої кредитор має бути поставлений у становище, в якому він перебував би за належного виконання договору [207, с. 231-243; 218, с. 1335-1374; 221]. Зазначений підхід концептуально узгоджується із положеннями ЦК України та є близьким до сучасної європейської практики,

З урахуванням процесів європейської інтеграції доцільним є поступове впровадження більш чітких стандартів доказування збитків, включаючи принципи передбачуваності шкоди, причинного зв'язку та обов'язку сторони вживати заходів для мінімізації збитків (*duty to mitigate*), що широко застосовуються у праві ЄС.

Особливого значення питання визначення та розрахунку збитків набуває в умовах воєнного стану, коли господарська діяльність зазнає суттєвих обмежень, а ризики невиконання договірних зобов'язань істотно зростають. У таких умовах доцільним є врахування впливу форс-мажорних обставин, порушення логістичних ланцюгів, валютних коливань та інших факторів, що об'єктивно ускладнюють як виконання зобов'язань, так і доведення розміру збитків. Це зумовлює необхідність розроблення спеціальних підходів до оцінки шкоди, зокрема із застосуванням гнучких стандартів доказування та ширшого використання економічного аналізу.

У науковій літературі збитки розглядаються як «вартісна форма вираження порушених прав та інтересів, а також як інструмент перерозподілу ризиків між учасниками договірних відносин» [67, с. 1-5; 142,

с. 28-34]. Такий підхід підкреслює їх компенсаційну природу, що відрізняє відшкодування збитків від штрафних санкцій, зокрема неустойки [158, с. 80-83; 163].

З методологічної точки зору, важливим інструментом визначення збитків є правове моделювання, яке дозволяє аналізувати гіпотетичні сценарії розвитку подій та оцінювати наслідки порушення зобов'язань. Застосування таких моделей сприяє кращому розумінню механізмів виникнення упущеної вигоди та обґрунтуванню підходів до її розрахунку [98, с. 148-154; 162, с. 1410-1424].

Метод прогнозування, у свою чергу, дає змогу оцінити перспективи розвитку правового регулювання та судової практики. У цьому контексті обґрунтованою видається пропозиція щодо ширшого використання інституту заздалегідь оцінених збитків (*liquidated damages*), який є поширеним у праві ЄС та може сприяти зменшенню кількості спорів і підвищенню правової визначеності [44, с. 68-73].

Пропонується, що ширше застосування інституту прогнозування, тобто здійснення, заздалегідь, оцінки збитків може бути ефективним інструментом мінімізації спорів між сторонами договору.

У науковій доктрині традиційно виокремлюють конкретний та абстрактний методи розрахунку збитків [70]. Абстрактний метод передбачає визначення збитків без урахування індивідуальних обставин конкретного порушення, зокрема як різниці між договірною та ринковою ціною. Натомість конкретний метод базується на врахуванні фактичних умов, наприклад, різниці між ціною порушеного договору та ціною замісної угоди.

Крім того, у наукових джерелах, звертається увага й на інші способи розрахунку збитків такі, як ретроспективна оцінка, тобто розрахунок розміру потенційних доходів та упущеної вигоди за певний період часу, що розраховується на основі попереднього аналогічного періоду; економічне моделювання, яке використовується у разі, якщо неможливо скористатися фінансовими показниками минулих періодів, тобто будується економічна

модель з урахуванням попиту, конкуренції та інших обставин, які впливають на отримання доходу.

Важливе значення для формування єдиного підходу до визначення та розрахунку збитків має практика Верховного Суду, яка конкретизує як умови відповідальності, так і методологію обчислення їх розміру.

Так, у постанові Верховного Суду від 07.06.2023 у справі № 916/334/22 підкреслено, що для стягнення збитків необхідною є наявність повного складу правопорушення: протиправної поведінки, збитків, причинного зв'язку та вини. Водночас суд наголосив, що збитки повинні бути доведеними як реальне зменшення майнових благ або неодержані доходи, які могли бути отримані за належного виконання зобов'язання [112].

Аналогічна правова позиція послідовно підтверджується у практиці Касаційного господарського суду, зокрема у постанові від 28.07.2022 (справа № 911/51/21), де зазначено, що відсутність хоча б одного елемента складу правопорушення унеможлиблює стягнення збитків, а ключовим елементом доказування є встановлення причинного зв'язку між порушенням і завданою шкодою [154].

Щодо методології визначення розміру збитків, Велика Палата Верховного Суду у постанові від 25.05.2021 (справа № 910/11027/18) сформулювала підхід, відповідно до якого розмір збитків визначається виходячи з реальної вартості втраченого майна або вартості відновлювальних робіт на момент розгляду справи. Такий підхід фактично орієнтує суди на застосування конкретного методу розрахунку збитків із урахуванням актуальної економічної ситуації [108].

Водночас у постанові Верховного Суду від 03.02.2025 у справі № 910/8714/18 акцентовано увагу на принципі повного відшкодування збитків та зазначено, що розмір упущеної вигоди не може бути меншим за доходи, отримані правопорушником унаслідок порушення зобов'язання. Це положення має важливе значення для формування підходів до розрахунку

упущеної вигоди та узгоджується із сучасними європейськими стандартами компенсації [109].

Крім того, у практиці Верховного Суду простежується підхід до структурування складу збитків, який відповідає положенням статті 22 ЦК України і включає: реальні збитки, додаткові витрати та неодержаний прибуток. При цьому суди наголошують на необхідності належного документального підтвердження кожного елемента збитків, що фактично зумовлює переважання конкретного (індивідуалізованого) методу їх розрахунку [106].

Узагальнюючи практику Верховного Суду, можна сформулювати такі ключові підходи до визначення методу відшкодування та розрахунку збитків:

- пріоритет конкретного методу розрахунку збитків, що базується на реальних економічних показниках та фактичних обставинах справи;
- допустимість використання прогностичних (модельних) підходів при визначенні упущеної вигоди за умови їх належного обґрунтування;
- орієнтація на принцип повного відшкодування, включаючи компенсацію всіх негативних майнових наслідків;
- обов’язковість доведення причинного зв’язку та розміру збитків, що обмежує застосування абстрактних методів без належної доказової бази;
- урахування актуального економічного стану на момент розгляду справи, що особливо важливо в умовах воєнного стану та нестабільності ринку.

Таким чином, практика Верховного Суду фактично формує змішаний підхід до визначення та розрахунку збитків, у якому поєднуються елементи конкретного та економічного моделювання, що узгоджується як із європейськими правовими стандартами, так і з потребами сучасного господарського обороту.

З урахуванням сучасних викликів доцільно запропонувати розширену класифікацію способів розрахунку збитків, яка включає:

- традиційні (конкретний та абстрактний методи);
- економічно-аналітичні (економічне моделювання, дисконтовані грошові потоки);
- часові (ретроспективні та перспективні методи оцінки);
- нормативно-умовні (заздалегідь оцінені збитки, договірні формули розрахунку);
- адаптивні (методи, що враховують вплив воєнного стану та кризових явищ).

Крім того, пропонується уточнити саме визначення збитків, доповнивши його вказівкою на необхідність врахування економічного контексту, принципу розумності та добросовісності, а також стандартів, сформованих у праві ЄС.

Отже, подальший розвиток інституту відшкодування збитків в Україні має здійснюватися з урахуванням європейських підходів, сучасних економічних реалій та специфіки правового режиму воєнного стану, що сприятиме підвищенню ефективності захисту прав учасників цивільних відносин.

Щодо наступного етапу методики визначення розміру збитків за порушення договірних зобов'язань, такого як документальне підтвердження завдання збитків невиконанням або неналежним виконанням договірних зобов'язань, то у наукових колах зазначається, що цей етап є одним з ключових при визначенні розміру збитків. Цей етап забезпечує доказову базу для стягнення реальних збитків та упущеної вигоди в суді, підтверджуючи факт порушення договірних зобов'язань, причинно-наслідковий зв'язок та конкретний обсяг матеріальних втрат.

Щодо методичних етапів документального оформлення збитків, то у науковій літературі зазначається, що по-перше здійснюється фіксація порушення, яке призвело до збитків, зокрема складаються акт, акт-претензії, акт про неякісний товар, неякісне надання послуги, тощо.

По-друге здійснюється оцінка-розрахунок розміру завданих збитків, тобто визначається вартість відновлення (реальні збитки) або сума недоотриманого прибутку (упущена вигода), шляхом використання підтверджуючих документів.

По-третє, здійснюється обґрунтування причинно-наслідкового зв'язку, зокрема проводиться документування того, що витрати чи упущена вигода стали прямим наслідком невиконання договірних зобов'язань.

І нарешті, здійснюється підготовка доказової бази: збір та оформлення документів (копії договорів, рахунки, платіжки) для подання до суду [62, с. 95-101].

Особлива увага в суді приділяється документам, що підтверджують, що сторона договору (кредитор) вживав заходів для отримання прибутку (для упущеної вигоди) та діяв розумно.

Отже, основними етапами методики визначення розміру збитків є: фіксація факту порушення договору, оформлення документів, що підтверджують невиконання або неналежне виконання зобов'язань (акти, претензії, листування); документальне підтвердження збитків, збір первинної документації, яка обґрунтовує витрати або упущену вигоду; розрахунок розміру збитків, економічне обґрунтування суми реальних збитків та/або упущеної вигоди; встановлення причинно-наслідкового зв'язку, доказ того, що збитки виникли через дії відповідача.

До документів, що підтверджують реальні збитки (витрати, псування майна) загалом відносять: договори, рахунки-фактури, платіжні доручення, що підтверджують оплату товарів/послуг для усунення порушень; акти комісійного обстеження, висновки експертів (у разі пошкодження майна); договори про заміну або ремонт (зокрема, підрядні договори).

До документів, що підтверджують упущену вигоду (неотримані доходи) відносять: розрахунки, що базуються на даних про минулі періоди (бухгалтерська звітність); договори з третіми особами, які не були виконані через порушення контрагентом зобов'язань; документи, що підтверджують

приготування для отримання вигоди (закупівлі матеріалів, найм персоналу, тощо).

Проведене дослідження методики визначення розміру збитків у договірних зобов'язаннях дає підстави сформулювати такі висновки.

По-перше, визначення розміру збитків є важливим елементом механізму цивільно-правового захисту прав учасників договірних відносин. Його правову основу становлять положення цивільного законодавства України, передусім статті 22 та 623 ЦК України, які закріплюють принцип повного відшкодування збитків.

По-друге, структура збитків у договірних правовідносинах традиційно включає реальні збитки та упущену вигоду, що відповідає як національній правовій доктрині, так і європейським принципам договірного права (PECL, DCFR). При цьому для їх стягнення необхідним є доведення повного складу цивільного правопорушення: протиправності поведінки боржника, наявності шкоди, причинно-наслідкового зв'язку між порушенням зобов'язання та збитками, а також вини боржника.

По-третє, методика визначення розміру збитків передбачає поетапний підхід, який включає: встановлення факту порушення договірного зобов'язання; визначення складу збитків; встановлення причинно-наслідкового зв'язку; здійснення економічного розрахунку збитків; документальне підтвердження їх розміру.

По-четверте, сучасна судова практика Верховного Суду формує підхід, відповідно до якого обов'язок доведення розміру збитків та причинного зв'язку покладається на кредитора, а сам розрахунок збитків має бути економічно обґрунтованим та підтвердженим належними доказами.

По-п'яте, значний вплив на формування національної практики відшкодування збитків мають європейські принципи приватного права та практика Європейського суду з прав людини, які закріплюють принципи передбачуваності збитків, пропорційності компенсації та обов'язку мінімізації шкоди.

По-шосте, у сучасних умовах особливого значення набуває застосування методик оцінки збитків, пов'язаних із наслідками збройної агресії Російської Федерації проти України, що включають визначення прямих матеріальних втрат, упущеної вигоди, додаткових витрат та втрат від неможливості використання активів.

Таким чином, ефективне визначення розміру збитків у договірних зобов'язаннях потребує комплексного застосування норм цивільного законодавства України, судової практики Верховного Суду, міжнародних стандартів оцінки та європейських принципів договірного права.

Пропонуємо, методику визначення розміру збитків у договірних зобов'язаннях визначити як комплекс правових, економічних та доказових процедур, спрямованих на встановлення факту порушення договірного зобов'язання, визначення складу та розміру завданих збитків (реальних втрат і упущеної вигоди), встановлення причинно-наслідкового зв'язку між порушенням і негативними наслідками, а також їх документальне підтвердження з метою забезпечення повного та справедливого відшкодування шкоди відповідно до норм цивільного законодавства та принципів європейського приватного права.

Крім того, інститут причинно-наслідкового зв'язку у сучасному цивільному праві України перебуває на етапі концептуальної трансформації, зумовленої як розвитком національної доктрини, так і впливом європейських правових підходів у межах рекодифікації цивільного законодавства.

По-перше, причинно-наслідковий зв'язок є обов'язковим елементом цивільно-правової відповідальності, що впливає із системного тлумачення норм ЦК України (зокрема, статей 22, 623, 1166), і виконує функцію юридичного фільтра, який обмежує відповідальність лише тими наслідками, що перебувають у юридично значимому зв'язку з протиправною поведінкою.

По-друге, сучасна судова практика, насамперед практика Верховного Суду, сформувала дворівневу модель встановлення причинності, яка поєднує: підхід адекватної (типової) причинності (через критерій

передбачуваності та звичайності наслідків); підхід фактичної причинності (*conditio sine qua non*).

По-третє, встановлення причинного зв'язку дедалі більше ґрунтується на оціночних категоріях, зокрема добросовісності, розумності та справедливості, що відповідає загальним засадам цивільного законодавства та європейській традиції приватного права.

По-четверте, важливим елементом сучасного підходу є врахування поведінки потерпілого, зокрема його обов'язку вживати розумних заходів для запобігання та мінімізації шкоди (*duty to mitigate damages*). Недобросовісна або нерозумна поведінка потерпілого може: перервати причинний зв'язок; або вплинути на обсяг відповідальності.

По-п'яте, у випадках множинності причин сучасне цивільне право України визнає можливість: встановлення причинного зв'язку на основі ймовірнісних критеріїв; покладення солідарної або часткової відповідальності на кількох осіб.

По-шосте, загальна тенденція розвитку інституту причинності полягає у його гармонізації з європейськими моделями (PECL, DCFR), що проявляється у: запровадженні гнучких стандартів доказування (*balance of probabilities*); орієнтації на передбачуваність наслідків; використанні принципу розподілу ризиків.

З урахуванням наведеного, причинно-наслідковий зв'язок у цивільному праві України на нашу думку доцільно визначити таким чином: причинно-наслідковий зв'язок у цивільному праві, це юридично значимий, об'єктивно зумовлений та нормативно оцінений зв'язок між протиправною поведінкою особи та шкодою, який встановлюється на основі поєднання критеріїв необхідності (*conditio sine qua non*) і адекватності (типовості та передбачуваності наслідків), з урахуванням стандартів добросовісності, розумності та поведінки потерпілого, а також допускає множинність причин і визначення відповідальності на засадах імовірності та справедливого розподілу шкоди.

Разом із тим, пропонується розширена класифікація способів розрахунку збитків, яка включає:

- . традиційні (конкретний та абстрактний методи);
- . економічно-аналітичні (економічне моделювання, дисконтовані грошові потоки);
- . часові (ретроспективні та перспективні методи оцінки);
- . нормативно-умовні (заздалегідь оцінені збитки, договірні формули розрахунку);
- . адаптивні (методи, що враховують вплив воєнного стану та кризових явищ).

3.2. Теоретичні та практичні аспекти доказування збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань

У більшості сучасних правопорядків, зокрема й в Україні, інститут відшкодування збитків спрямований на відновлення майнової сфери потерпілої сторони до стану, який існував до порушення зобов'язання (принцип «відновлення у повному обсязі» (*restitutio in integrum*)).

Вимога про відшкодування збитків має підтверджуватись належними доказами. Якщо збитки, відшкодування яких вимагає кредитор, є звичайними наслідками допущеного порушення, то причинно-наслідковий зв'язок між порушеннями і збитками презюмується. При цьому тягар доказування переноситься на боржника, який і повинен обґрунтувати відсутність такого зв'язку за допомогою надання відповідних доказів.

Доказування збитків за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань (згідно зі статтями 22, 623, 1016 ЦК України), як визначається у науковій літературі, є складним комплексним процесом, що передбачає встановлення сукупності юридично значущих обставин та вимагає від однієї сторони договірних відносин (кредитора, позивача)

надання переконливих доказів за окремими ключовими елементами. В українському праві діє принцип повного відшкодування збитків, якщо інше не передбачено законом чи договором [194; 195].

У національній доктрині та судовій практиці усталеною є позиція, відповідно до якої для стягнення збитків необхідно довести наявність повного складу цивільного правопорушення, а саме: факт порушення зобов'язання, невиконання чи неналежне виконання договору боржником (договір підряду, постачання тощо); наявність збитків та їх розмір, тобто документально підтверджені реальні збитки або упущена вигода; причинно-наслідковий зв'язок (збитки мають бути прямим і неминучим наслідком порушення договору, а чи не зовнішніх чинників); протиправність поведінки, тобто порушення умов договору чи закону.

При цьому у договірних зобов'язаннях діє презумпція вини боржника, що узгоджується з підходом, сформованим у практиці Верховним Судом. Зокрема, у низці постанов Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду наголошено, що позивач не зобов'язаний доводити вину відповідача, останній має довести її відсутність [114; 120; 121; 128; 129].

Особливу увагу в теорії та практиці приділено доказуванню розміру збитків. Відповідно до статті 22 ЦК України, вони поділяються на: реальні збитки (*damnum emergens*); упущену вигоду (*lucrum cessans*) [14, с. 94-98; 87].

Реальні збитки включають витрати, яких особа зазнала або повинна зазнати для відновлення свого порушеного права, а також втрату або пошкодження майна. Для їх підтвердження судова практика вимагає подання належних і допустимих доказів, зокрема: платіжних документів, актів виконаних робіт, договорів із третіми особами, експертних висновків тощо.

Важливою є вимога розумності та обґрунтованості витрат. Суди перевіряють відповідність заявлених сум ринковим умовам, що корелює з підходами європейського приватного права, зокрема принципів європейського договірного права (PECL) та принципів УНІДРУА. У цих актах закріплено, що компенсації підлягають лише ті витрати, які є

необхідними та передбачуваними [20, с. 177-185; 22, с. 32-37]. У такому разі, суд перевіряє, наскільки сума витрат на поновлення пошкодженого майна, на поновлення та виправлення недоліків, які спричиненні невиконанням або неналежним виконанням договірних зобов'язань, відповідає ринковій.

Упущена вигода є найбільш складною категорією для доказування, оскільки має імовірнісний характер. У практиці Верховний Суд сформовано підхід, відповідно до якого така вигода повинна бути доведена з «розумним ступенем достовірності» (reasonable certainty) [104; 136].

Для доказування упущеної вигоди у наслідок невиконання або неналежного виконанням договірних зобов'язань, тобто доказування наявності неотриманих доходів, які особа отримала б за звичайних умов цивільних відносин, якби її право не було порушено, необхідні докази реальності доходу: укладені або підготовлені до укладення контракти; фінансово-економічні розрахунки; дані про попередню господарську діяльність; ділове листування, що підтверджує реальність очікуваного доходу. При цьому звертається увага на складності такого доказування, так-як суди часто відмовляють через імовірнісний характер упущеної вигоди. Потрібно довести, що дохід було б отримано з розумною мірою достовірності [137].

Європейська судова практика, зокрема підходи Європейський суд з прав людини, також визнає можливість відшкодування упущеної вигоди за умови достатнього рівня її обґрунтованості, навіть якщо точний розмір не може бути встановлений математично.

Однією з ключових умов відповідальності є встановлення прямого причинно-наслідкового зв'язку між порушенням і збитками. Разом із тим, сторона договірних відносин, чиї права було порушено невиконанням або неналежним виконанням договірних зобов'язань, має довести причинно-наслідковий зв'язок між таким порушенням та діями іншої сторони договірних відносин, тобто довести, що збитки виникли саме через дії сторони договору – порушника.

У цьому контексті застосовується концепція «звичайного наслідку» завдання збитків порушенням договірних зобов'язань, що передбачає відшкодування лише тих збитків, які є типовими та передбачуваними. Для цього використовуються економічне обґрунтування, проведення відповідної експертизи, наявність листування сторін (претензії, відповіді), що показує, що порушення призвело до зупинення виробництва, непродажу товару, невиконання або неналежного виконання зобов'язань, ненадання замовлених послуг, тощо.

Такий підхід узгоджується з класичною позицією, сформульованою у справі «*Nadley v Waxendale*», яка стала основою сучасного розуміння принципу передбачуваності у договірному праві ЄС [215, с. 665-702; 217, с. 563-613].

У науковій літературі також звертається увага на особливості та тягар доказування наявності збитків за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань [201, с. 100-113].

Так, по-перше, доказуванню підлягає наявність вини контрагента – сторони договірних відносин, яка порушила договірні зобов'язання. У договірних відносинах діє презумпція винності боржника. Позивач не повинен доводити провину, а відповідач має довести її відсутність [161; 200, с. 46-51].

По-друге, вжиття заходів щодо зменшення збитків, тобто якщо сторона договірних відносин не вжила розумних заходів зменшення збитків, суд може зменшити розмір відшкодування завданих збитків (стаття 616 ЦК України) [160, с. 162-165].

Цей підхід повністю відповідає європейській доктрині «обов'язок пом'якшення» (*duty to mitigate*), яка закріплена у праві ЄС і широко застосовується в міжнародному комерційному арбітражі.

Уразі, якщо замість невиконаного договору укладено інший (дорожчий) або додатковий договір, можна буде стягнути різницю у цінах.

У разі неустойки та збитків, якщо договором встановлена «штрафна» неустойка, стягуються і неустойка, і збитки.

Неустойка є одним із найдавніших способів забезпечення зобов'язань. Поширеність цієї форми санкцій обумовлюється тим, що вона є зручною і легко застосовуваною мірою відшкодування збитків. У статті 16 ЦК України законодавець не відносить стягнення неустойки до одного із способів захисту цивільних прав, однак незважаючи на це ЦК України характеризує її як вид відповідальності, що застосовується тільки за порушення зобов'язань [77, с. 186-200; 185; 187]. У відповідності з різними типами договорів неустойка може визначатися самим законом, наприклад, за відношенням до договору, або вона встановлюється угодою контрагентів.

Отже, неустойка є ефективним інструментом спрощення доказування, оскільки у разі її встановлення кредитор звільняється від обов'язку доводити розмір збитків (у випадку погодженого розміру). У цьому контексті українська практика зближується з концепцією «неустойки» (liquidated damages), поширеною в англо-американському праві [1; 92].

У науковій доктрині зазначається, що саме упущена вигода як складова збитків, є складнішою правовою конструкцією і частіше викликає проблеми при кваліфікації, при відшкодуванні якої необхідно ретельно збирати докази.

За своєю суттю вигода включає доходи, які особа не отримала у зв'язку із порушенням зобов'язань контрагентом.

Як вже зазначалось, за загальним правилом для кваліфікації витрат або неотриманих доходів як збитки необхідно довести сукупність умов: факт заподіяння збитків та їх розмір; наявність причинно-наслідкового зв'язку між діями відповідача та заподіянням збитків. У цьому доведення кожної з умов має власну специфіку, зокрема з урахуванням суб'єктного складу сторін правовідносини.

Успішне стягнення збитків немислимо без доказу прямого і об'єктивного зв'язку між діями (бездіяльністю) відповідача і шкодою, що виникла.

Верховний Суд у справах про відшкодування збитків за порушення договірних зобов'язань сформував сталу практику, що базується на необхідності доведення повного складу цивільного правопорушення. Для стягнення збитків позивач має довести чотири елементи, а суд оцінити їх наявність [113; 133; 167].

Сучасні умови воєнного стану в Україні суттєво ускладнюють процес доказування збитків. Серед основних викликів:

- втрата первинної документації;
- порушення логістичних ланцюгів;
- неможливість виконання зобов'язань через форс-мажорні обставини;
- зміна ринкових умов і цін.

У цьому контексті особливого значення набувають сертифікати форс-мажору, що видаються Торгово-промисловою палатою України, а також гнучкі підходи судів до оцінки доказів, включаючи електронні докази, непрямі підтвердження та експертні висновки.

З урахуванням сучасних викликів доцільно сформулювати нову наукову позицію щодо доказування збитків у договірних відносинах.

Пропонується розглядати доказування збитків як динамічну модель розподілу доказового тягаря, що залежить від:

- доступності доказів у сторін;
- характеру порушення;
- зовнішніх факторів (зокрема воєнного стану);
- ступеня передбачуваності наслідків.

У межах цієї моделі доцільно:

- розширити застосування стандарту «вірогідності доказів» (balance of probabilities);
- допустити ширше використання непрямих і економічних доказів;

- імплементувати презумпцію причинного зв'язку у випадках системних порушень (наприклад, зупинення виробництва через невиконання поставки);

- адаптувати підходи до оцінки упущеної вигоди, знижуючи надмірні стандарти доказування в умовах об'єктивної невизначеності.

Такий підхід відповідає європейським тенденціям розвитку договірного права та дозволяє забезпечити баланс інтересів сторін, підвищуючи ефективність судового захисту в умовах кризових трансформацій.

Крім вищезазначеного, слід звернути увагу на те, що стосовно структури доказування збитків за порушення договірних зобов'язань, як визначається у теорії цивільного права, існує декілька моделей, зокрема доктринальна, класична та гнучка (сучасна) [12, с. 115-122].

Структура доказування збитків у доктринальному вимірі формується як багаторівнева система юридично значущих елементів, кожен із яких виконує самостійну функцію у встановленні підстав цивільно-правової відповідальності. У класичній конструкції приватного права (як континентального, так і англо-американського) доказування збитків не зводиться лише до арифметичного визначення їх розміру, а охоплює комплекс взаємопов'язаних фактів, що становлять предмет доказування.

Передусім, вихідним елементом є встановлення факту порушення зобов'язання (breach). У доктрині це розглядається як «тригер» відповідальності, без якого подальше дослідження шкоди втрачає правове значення. Як підкреслював Рональд Коуз, саме наявність порушення створює ситуацію перерозподілу ресурсів, що потребує правового реагування [37, с. 114-116; 48, с. 15-16; 208, с. 223-231; 209, с. 1-44].

Другим елементом є наявність збитків як негативного майнового результату. У доктрині континентального права (зокрема, німецькій та французькій) цей компонент традиційно описується через категорії «реальної шкоди» (*damnum emergens*) та «упущеної вигоди» (*lucrum cessans*). На цьому

рівні доказування спрямоване на встановлення факту зменшення активів або неодержання очікуваного приросту майна.

Третім ключовим елементом є причинний зв'язок між порушенням і збитками. Його доказування становить одну з найскладніших частин структури, оскільки вимагає відмежування юридично значущих причин від фактичних. У цьому контексті значний вплив має концепція адекватної причинності, розвинена у працях Гвідо Калабрезі, який обґрунтовував необхідність врахування економічної доцільності при встановленні причинного зв'язку [206].

Четвертим елементом є доведення розміру збитків. У доктринальній моделі цей компонент розглядається як автономний, хоча й похідний від попередніх. Як зазначають Річард Познер та Б. П. Карнаух, визначення розміру шкоди є процесом економічної оцінки, що має ґрунтуватися на об'єктивних ринкових показниках, бухгалтерських даних або експертних висновках [49, с. 122-132; 224; 227]. Водночас допускається використання оціночних підходів, якщо точний розрахунок є неможливим.

П'ятим елементом виступає критерій передбачуваності (*foreseeability*), який обмежує обсяг відшкодування. Його класичне формулювання бере початок із справи «*Hadley v Baxendale*», де було встановлено, що відшкодовуються лише ті збитки, які були передбачуваними на момент укладення договору. У сучасній дожектрині цей елемент розглядається як інструмент балансування інтересів сторін [217, с. 563-613].

Шостим елементом є доведення належності поведінки кредитора (зокрема, виконання обов'язку щодо мінімізації збитків). Доктрина «*mitigation of damages*» вимагає, щоб потерпіла сторона вживала розумних заходів для зменшення шкоди. Невиконання цього обов'язку може призвести до зменшення розміру відшкодування.

Системно структура доказування збитків відображає поєднання фактичних і нормативних компонентів. Вона не є статичною: сучасні тенденції розвитку приватного права, зокрема під впливом європейської

гармонізації та економічного аналізу права, зумовлюють її трансформацію у напрямі підвищення гнучкості. Зокрема, у практиці Суд Європейського Союзу визнається можливість спрощення доказування окремих елементів (насамперед розміру та причинного зв'язку) через використання презумпцій і оціночних підходів.

Отже, доктринальна модель структури доказування збитків являє собою комплексну систему, що включає: 1) порушення, 2) наявність шкоди, 3) причинний зв'язок, 4) розмір збитків, 5) передбачуваність та 6) належну поведінку кредитора. Її значення полягає в тому, що вона забезпечує логічну послідовність судового аналізу та створює методологічну основу для уніфікації правозастосовної практики, водночас залишаючи простір для судової дискреції в умовах доказової невизначеності.

Класична модель доказування у спрах про відшкодування збитків ґрунтується на принципі «вірогідності переваги доказів» (balance of probabilities), який історично сформувався в межах англо-американської правової традиції та був імплементований у різних модифікаціях у континентальне право. Його сутність полягає в тому, що суд визнає доведеним той факт, існування якого є більш імовірним, ніж його відсутність. У контексті відповідальності за порушення договірних зобов'язань це означає, що позивач повинен довести не лише сам факт порушення, причинний зв'язок і наявність шкоди, але й її розмір із достатнім ступенем точності.

У класичній парадигмі доказування розмір збитків розглядається як елемент предмета доказування, який підлягає встановленню з максимально можливою визначеністю. Такий підхід відображений у доктрині «впевненості у збитках» (certainty of damages), відповідно до якої компенсація допускається лише за умови, що шкода не є суто гіпотетичною або спекулятивною [95, с. 33-35]. У працях Річард Познер підкреслюється, що вимога точності виконує функцію запобігання надмірній компенсації та мінімізації судових помилок [227], тоді як Гвідо Калабрезі акцентує на

економічній ефективності такого стандарту, адже він стимулює сторони до збирання якісних доказів і знижує трансакційні витрати [206].

У праві Європейського Союзу класичний підхід знаходить відображення у практиці Суду Європейського Союзу, де послідовно наголошується на необхідності доведення «реальності та визначеності» шкоди. Водночас навіть у межах цієї моделі визнається, що абсолютна математична точність не завжди можлива, особливо у випадках втраченої вигоди.

Разом із тим, сучасний розвиток приватного права, зокрема в умовах цифровізації економіки, ускладнення ринкових процесів та кризових явищ (включаючи воєнний стан), зумовив еволюцію до більш гнучкої моделі доказування. Ця модель відходить від жорсткої вимоги абсолютної точності й допускає використання оціночних механізмів, коли точне визначення розміру збитків є надмірно складним або неможливим.

Одним із ключових інструментів гнучкої моделі є принцип «справедливості та добросовісності» (*ex aequo et bono*), який дозволяє суду визначати розмір компенсації на основі справедливості та розумності. Цей підхід закріплений, зокрема, у Принципах європейського договірної права (PECL) та знаходить підтримку в наукових працях окремих українських та зарубіжних науковців, які обґрунтовують необхідність «судової дискреції» у випадках доказової невизначеності [96, с. 272-278; 97, с. 6-15].

Крім того, гнучка модель передбачає застосування економічних презумпцій, які дозволяють суду виходити з типових ринкових закономірностей. У цьому контексті значний вплив має концепція, розроблена Роберт Кутер, відповідно до якої суд може використовувати статистичні та економічні моделі для апроксимації шкоди [211]. Наприклад, у справах про антимонопольні порушення чи недобросовісну конкуренцію допускається оцінка втраченої вигоди на основі середньо-ринкових показників або порівняльного аналізу.

У праві ЄС така тенденція яскраво проявляється в Директиві 2014/104/ЄС, яка прямо дозволяє національним судам оцінювати розмір шкоди приблизно, якщо його точне визначення є практично неможливим [146]. Це свідчить про інституціоналізацію відходу від класичної моделі до більш прагматичного підходу, орієнтованого на забезпечення ефективного захисту прав.

Таким чином, співвідношення класичної та гнучкої моделей доказування відображає баланс між принципами правової визначеності та справедливості. Класична модель забезпечує високий стандарт доказування та обмежує ризики зловживань, тоді як гнучка модель дозволяє уникнути ситуацій, коли формальна неможливість точного доведення розміру збитків призводить до відмови в захисті права. Сучасна тенденція полягає не у витісненні однієї моделі іншою, а у їх поєднанні: суди дедалі частіше застосовують гнучкі інструменти в межах загального стандарту вірогідності доказів, адаптуючи його до конкретних обставин справи.

3.3. Особливості стягнення збитків у окремих видах договорів

Цивільно-правова відповідальність заснована на принципі повного відшкодування заподіяної шкоди, що передбачає відшкодування потерпілій стороні не лише реальної шкоди, а й неотриманого прибутку. У зв'язку з викладеним цікаве питання співвідношення категорій неустойки та збитків.

Теоретично цивільного права загальновизнаним є виділення штрафної, виключної (або ж виняткової), залікової і альтернативної неустойки [40, с. 180-185].

Так, критерієм їхньої класифікації виступає фактор співвідношення встановленого розміру неустойки з юридичною конструкцією збитку, заподіяного порушенням умов цивільно-правового зобов'язання.

Як висвітлюється у науковій літературі, більшість науковців зазначають, що: штрафна неустойка дозволяє стягувати збитки, понесені

фізичною або юридичною особою у повному розмірі понад суму неустойки; своєю чергою, виключна (виняткова) неустойка не дає кредиту права вимагати відшкодування збитків навіть за наявності, обмежуючи стягнення лише сумою неустойки; разом із тим, залікова неустойка передбачає стягнення з правопорушника збитків у сумі, не вкритій неустойкою; водночас, альтернативна неустойка надає кредиту право вибору у стягненні або збитків, або неустойки [165, с. 20-28].

Під збитками, у традиційному розумінні, маються на увазі витрати, які потерпіла особа несе або має понести у процесі відновлення порушеного суб'єктивного цивільного права у вигляді втрати або пошкодження майна (реальний збиток), а також недоотриманого прибутку, який особа отримала б за умови належного виконання зобов'язання іншою стороною договірних відносин (упущена вигода) [181].

Аксіоматичним є положення, нормативно закріплене у статті 526 ЦК України, що відображає принцип реального виконання зобов'язання, у силу якого зобов'язання має бути виконане належним чином відповідно до умов договору та вимог ЦК України, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов, то вимог згідно із звичаями ділових відносин. У зв'язку із цим боржник, який сплатив неустойку, зобов'язаний також виконати прийняте зобов'язання у натурі, тобто передати річ, виконати роботи, надати послуги, сплатити грошові кошти тощо.

Згідно з нормами ЦК України, встановлюється презумпція штрафної неустойки (статті 552, 624 ЦК України).

Безумовно, учасники цивільно-правових зобов'язань мають право самотійно у договорі визначити співвідношення розміру збитків та неустойки, що підлягають сплаті винною стороною.

Принагідно, що відповідно до частин другої та третьої статті 624 ЦК України договором може бути встановлений обов'язок відшкодувати збитки лише у тій частині, де вони покриті неустойкою (залікова неустойка) [26].

Так само договором може бути встановлено стягнення неустойки без права на відшкодування збитків (виключна неустойка) або можливість вибору кредитора стягнення неустойки чи відшкодування збитків (альтернативна неустойка) [26].

Особливу увагу слід звернути на частину другу статті 551 ЦК України, яка закріплює положення про те, що сторони у договорі можуть збільшити розмір неустойки, встановлений законом. Сторони також мають право, домовившись про це, зменшити розмір неустойки, встановлений актами цивільного законодавства, за винятком випадків, передбачених законом [195, с. 606-608].

До різновидів засобів захисту суб'єктивних цивільних прав, що реалізуються у поза судовому порядку, належать заходи оперативного впливу, під якими традиційно розуміють вольову поведінку кредитора щодо односторонньої зміни умов цивільно-правового зобов'язання поза юрисдикційним способом, мета якого полягає у недопущенні розвитку цивільних правопорушень з боку боржника. Ці заходи оперативного впливу свого безпосереднього закріплення в нормах ЦК України не отримали, проте їхня цивільно-правова природа очевидна.

На думку окремих науковців, під час здійснення цивільних правовідносин нерідко виникає становище, у якому зобов'язана за законом або договором одна сторона договору ухиляється від виконання певних робіт, не приступає до них своєчасно, або ж надає іншій стороні договору послуги або виконання робіт з наявними вадами, які можуть бути усунені на місці [29, с. 37-42].

У всіх зазначених випадках закон надає право уповноваженій особі виконати вказані роботи власними коштами з перекладанням витрат на зобов'язану особу. У цьому закріплено загальний принцип виконання цивільно-правового зобов'язання, відповідно до якого уповноважена особа вправі автономно від боржника прийняти на себе виконання його зобов'язання за його необґрунтованого ухилення від нього [100, с. 204-209].

У цьому заході оперативного впливу структурно передбачені у кожному з інститутів зобов'язального права.

Звісно ж, що обраний юридико-технічний прийом дозволяє застосувати ті заходи оперативного впливу й у рамках інституту, де вони зафіксовані у вигляді нормо-проектування з максимальною ефективністю.

Насамперед їх можна класифікувати за окремими групами на заходи оперативного впливу, пов'язані: з виконанням робіт; із забезпеченням зустрічного задоволення; з відмовою від вчинення певних дій; із заходами, що застосовуються у сфері кредитних правовідносин [173, с. 234-236].

Як зазначалось у попередніх підрозділах, відповідно до статті 22 ЦК України збитками визнаються витрати, яких особа зазнала або повинна буде зазнати для відновлення порушеного права, втрати або пошкодження її майна (реальна шкода), а також доходи, які ця особа могла б реально отримати за звичайних умов цивільного обороту, якби її право не було порушено (упущена вигода) [39, с. 33-36]. При цьому, якщо особа, яка порушила право, одержала у зв'язку з цим доходи, потерпіла сторона має право вимагати відшкодування упущеної вигоди у розмірі не меншому, ніж такі доходи.

Водночас у сучасній цивілістичній доктрині питання відшкодування збитків розглядається крізь призму не лише класичної чотириелементної моделі цивільно-правової відповідальності, а й з урахуванням функціонального підходу, відповідно до якого інститут збитків виконує компенсаційну, превентивну та відновлювальну функції. У цьому контексті збитки розглядаються як універсальний інструмент відновлення економічної рівноваги сторін зобов'язання.

Відшкодування збитків є одним із основних способів захисту цивільних прав, передбачених статтею 16 ЦК України.

У практиці Верховного Суду простежується тенденція до конкретизації підходів до доказування збитків. Зокрема, у постановах Верховного Суду неодноразово наголошувалося, що для задоволення вимог про відшкодування

збитків позивач повинен довести наявність сукупності таких елементів цивільно-правової відповідальності:

- факт порушення зобов'язання або права;
- наявність та розмір збитків;
- причинно-наслідковий зв'язок між порушенням і збитками;
- вину боржника (крім випадків відповідальності незалежно від вини)

[123].

Водночас, Верховний Суд у своїй практиці зазначає, що недоведеність хоча б одного з наведених елементів є підставою для відмови у задоволенні позову про відшкодування збитків. При цьому обов'язок доведення факту завдання збитків, їх розміру та причинного зв'язку покладається на позивача, тоді як відсутність вини доводить відповідач.

Разом із тим, у практиці Верховного Суду неодноразово зазначалося, що: сам по собі факт порушення зобов'язання не є достатньою підставою для відшкодування збитків; розмір збитків має бути реальним, обґрунтованим і підтвердженим належними доказами, а не носити характер припущення; упущена вигода підлягає відшкодуванню лише за умови доведення реальної можливості її отримання, а не абстрактної ймовірності.

На практиці доведення розміру збитків часто є складним процесом, що значною мірою обмежує застосування цього способу захисту цивільних прав. Саме на це звертає увагу і Концепція оновлення цивільного законодавства України (рекодифікації), яка передбачає модернізацію інституту відшкодування збитків та гармонізацію українського приватного права з європейськими правовими підходами [43, с. 26-30; 86].

Зокрема, Концепція пропонує вдосконалити механізми визначення та доказування збитків, у тому числі шляхом закріплення правил щодо так званих абстрактних збитків. Такий підхід відповідає сучасним тенденціям європейського приватного права, зокрема положенням PECL [143] та DCFR [226], відповідно до яких збитки можуть визначатися як різниця між ціною

договору та поточною ринковою ціною відповідних товарів, робіт або послуг у разі невиконання договору.

Концепція також пропонує запровадити положення щодо відшкодування збитків у разі припинення договору внаслідок його порушення [86]. Зокрема, передбачається, що:

а) якщо внаслідок істотного порушення договору кредитор уклав замінний договір, він має право вимагати від боржника відшкодування збитків у вигляді різниці між ціною припиненого договору та ціною замінного договору;

б) якщо кредитор не уклав замінного договору, але для відповідних товарів, робіт або послуг існує поточна ринкова ціна, він має право вимагати відшкодування різниці між ціною договору та ринковою ціною на момент припинення договору.

Такий підхід спрямований на спрощення доказування розміру збитків та підвищення ефективності механізму захисту цивільних прав.

Окремої уваги потребує застосування інституту відшкодування збитків в умовах правового режиму воєнного стану. Воєнні дії, тимчасова окупація територій, руйнування інфраструктури та порушення логістичних ланцюгів значно впливають на виконання договірних зобов'язань. У таких умовах суди враховують можливість застосування положень про форс-мажорні обставини, передбачених статтею 617 ЦК України, а також відповідні положення законодавства про торгово-промислові палати щодо засвідчення обставин непереборної сили [66, с. 27-33; 84; 189]. Водночас сама наявність воєнного стану не звільняє автоматично сторону від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо не доведено причинний зв'язок між такими обставинами та неможливістю виконання договору.

Як зазначається у науковій доктрині стягнення збитків є одним із основних заходів цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань. Звертається увага на особливості стягнення збитків, що залежать від виду договору та характеру порушення.

Так, на загальних умовах здійснення стягнення збитків за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань, необхідно довести їх наявність за наступними елементами: безпосередньо факту збитків, протиправної поведінка контрагента, причинно-наслідкового зв'язку та розміру збитків.

При порушенні зобов'язань за договорами купівлі-продажу, зокрема при заміні товару неналежної якості або розірванні договору, збитки можуть включати різницю між ціною, встановленою договором, та ціною, визначеною у заміщувальній угоді (*cover transaction*). Такий підхід відповідає сучасній доктрині відшкодування договірних збитків, яка базується на принципі повного відшкодування (*restitutio in integrum*) та широко застосовується як у континентальній, так і в англо-американській правових системах.

Стягнення збитків порушення договору купівлі-продажу є цивільно-правовим заходом відповідальності, спрямованим на відновлення майнового стану потерпілої сторони. У межах української правової доктрини це відповідає концепції компенсаційної функції цивільної відповідальності, що розроблялася, зокрема, у працях О. О. Рубана, Є. О. Харитонova, А. І. Дришлюка та інших [158, с. 80-83; 188].

Особливу увагу слід приділити законодавству про захист прав споживачів. Закон України «Про захист прав споживачів» (який підлягає заміні новим Закон України № 3153-IX) передбачає широкий спектр способів захисту прав, серед яких: обмін (заміна) товару, ремонт (безоплатне усунення недоліків товару), відшкодування витрат за усунення недоліків товару самим споживачем, пропорційне зменшення ціни, розірвання договору та повернення грошей у розмірі вартості повернутого товару, неустойка за прострочення, компенсація моральної шкоди якщо вимоги задоволені судом (статті 8, 9) [148]. Важливим є те, що зазначені способи захисту не виключають можливості паралельного стягнення збитків, що відповідає усталеній позиції Верховного Суду, який неодноразово наголошував на

кумулятивному характері способів захисту за умови доведення складу цивільного правопорушення. Щодо особливості стягнення збитків у споживачів, то продавець відповідає, незалежно від вини, за недоліки товару, а збитки компенсуються у обсязі за наявності доказів розміру понесених збитків та причинного зв'язку.

У практиці Верховний Суд сформовано підхід, відповідно до якого для стягнення збитків необхідним є доведення чотирьох елементів: протиправної поведінки, шкоди, причинного зв'язку та (у загальному випадку) вини. Водночас у споживчих правовідносинах діє підвищений стандарт відповідальності продавця – відповідальність незалежно від вини (об'єктивна відповідальність), що узгоджується із європейськими підходами.

У цьому контексті релевантною є практика Європейський суд з прав людини, зокрема у справі *East/West Alliance Limited v. Ukraine*, де суд підкреслив необхідність реальності та обґрунтованості заявлених збитків, а також наявності причинного зв'язку між порушенням і шкодою [216].

Принагідно звернути увагу на те, що новий Закон України «Про захист прав споживачів» від 10 червня 2023 року № 3153-IX, деталізує підходи до захисту прав споживачів [147]. У положеннях зазначеного закону, стосовно захисту прав споживачів – сторін договорів купівлі-продажу, у частині, яка стосується стягнення збитків та поновлення прав, які були порушені невиконанням або неналежним виконанням договірних зобов'язань, також у наявності великий спектр вимог щодо поновлення порушених прав, серед яких: обмін та повернення неякісного товару (зазначене не застосовується до товарів виготовлених за індивідуальним замовленням; товарів, які мають властивість швидкого псування; товарів, придбаних на аукціоні; товари, що зіпсовані або пошкоджені споживачем, тощо (частина п'ята статті 5); проведення гарантійного ремонту (стаття 7); заміна товару на такий самий або інший аналогічної якості, без покриття різниці якщо ціна товару була змінена; зниження ціни товару.

Звертається увага на те, що для споживача є критичні терміни висування вимоги щодо поновлення порушених прав в межах гарантійного терміну, при цьому терміни стягнення збитків у сенсі позовної давності, зазвичай становить три роки, але при дефектах товару так-як вимоги про недоліки прив'язані до гарантійних періодів та терміну служби. Особливості стягнення збитків тут у тому, що гроші за експертизу, доставку, зберігання, перевезення, демонтаж / монтаж, виклик майстра, все це витрати, що відшкодовуються при підтвердженні причинного зв'язку з нестачею товару або порушенням продавця.

При дистанційній торгівлі застосовуються спеціальні норми про повернення товару, обмін та терміни. Якщо оплату здійснено через інтернет-агрегатора, можлива солідарна чи самотійна відповідальність агрегатора в межах отриманих коштів та у випадках, передбачених законом. Для правильного вибору відповідача важливо зафіксувати, хто прийняв гроші, хто вказаний продавцем, і через яку платформу укладався договір, це ключові особливості стягнення збитків в онлайні [28, с. 201-207].

Зазначений Закон імплементує елементи права ЄС, зокрема концепцію відповідності товару договору (*conformity of goods*), що розширює підстави для стягнення збитків.

У практиці Верховного Суду усталено підхід, відповідно до якого збитки як захід цивільно-правової відповідальності підлягають відшкодуванню за наявності повного складу правопорушення. Так, у постанові від 07 червня 2023 року у справі № 916/334/22 суд зазначив, що для стягнення збитків необхідною є сукупність елементів: протиправна поведінка, шкода, причинний зв'язок і вина, а обов'язок доведення цих обставин покладається на позивача [112].

Аналогічна правова позиція щодо змісту збитків як категорії цивільного права викладена у постанові від 03 лютого 2025 року у справі № 910/8714/18, де суд підтвердив, що збитки включають як реальні втрати,

так і упущену вигоду, а їх відшкодування має здійснюватися у повному обсязі [109].

Специфіка визначення розміру збитків у договорах купівлі-продажу розкрита у постанові Касаційного цивільного суду від 03 липня 2023 року у справі № 369/6092/20 (провадження № 61-1447сво22), де Верховний Суд зазначив, що розмір збитків може визначатися з урахуванням ринкових цін на момент пред'явлення позову або навіть на момент ухвалення рішення суду, якщо вартість майна істотно змінилася. Це положення є важливим для обґрунтування вимог щодо різниці між договірною та ринковою ціною (заміщувальні угоди) [110].

У контексті договорів купівлі-продажу важливе значення має також правова позиція, викладена у постанові від 30 березня 2023 року у справі № 726/529/21, де суд застосував положення статті 661 ЦК України та наголосив, що у разі евікції товару (вилучення за рішенням суду) продавець зобов'язаний відшкодувати покупцеві завдані збитки, якщо останній не знав і не міг знати про відповідні обтяження [131].

Крім того, у постанові об'єднаної палати Касаційного господарського суду від 01 грудня 2023 року у справі № 926/3347/22 деталізовано склад збитків у господарських правовідносинах, до яких віднесено: вартість втраченого майна, додаткові витрати та упущену вигоду [106]. Ця позиція має системне значення для кваліфікації витрат на заміщення товару, транспортування, зберігання тощо як реальних збитків.

Також у практиці Верховного Суду звертається увага на особливості договорів купівлі-продажу в специфічних формах. Наприклад, у постанові від 18 вересня 2025 року у справі № 922/82/20 суд підтвердив, що продаж майна на електронних торгах є різновидом договору купівлі-продажу, до якого застосовуються загальні положення про відповідальність, включаючи відшкодування збитків [124].

При порушенні зобов'язань за договорами підряду, збитки часто пов'язані з порушенням термінів або дефектами робіт, що відповідає підходу

«cost of cure». У такому разі, стягуються витрати на усунення недоліків третіми особами.

Практика Верховного Суду сформувала кілька ключових підходів щодо договорів підряду. Суд послідовно визнає можливість стягнення витрат на усунення недоліків третіми особами, за умови: належного документального підтвердження витрат; доведення факту неналежного виконання робіт підрядником; дотримання порядку повідомлення підрядника про недоліки.

Водночас суд підкреслює, що такі витрати мають бути розумними та необхідними, а не довільно визначеними кредитором.

При порушенні зобов'язань за договорами поставки та постачання, стягуються збитки, що виникли через недопостачання чи постачання неякісної продукції, включаючи витрати на придбання аналогічних товарів в інших постачальників (статті 712, 714 ЦК України).

Щодо договорів поставки, то у спорах про недопоставку або поставку неякісного товару суди виходять із того, що: різниця в ціні між договірною та фактичною (при закупівлі замінника) може визнаватися збитками; кредитор має довести, що придбання товару в іншого постачальника було вимушеним і економічно обґрунтованим; застосовується критерій звичайної ціни на ринку.

При порушенні зобов'язань за договорами оренди, стягненню підлягають збитки, пов'язані з пошкодженням майна орендарем, а також упущена вигода орендодавця через неможливість здати майно в оренду після розірвання договору. Судова практика звертає особливу увагу на доведення упущеної вигоди: необхідно підтвердити реальність наміру отримання доходу (наявність потенційних орендарів, попередніх договорів, ринкової кон'юнктури); сам факт володіння майном не є достатнім доказом можливості отримання доходу; упущена вигода не може ґрунтуватися на гіпотетичних розрахунках.

Подібні підходи також кореспондують із практикою Європейського суду з прав людини, який у справах щодо майнових прав наголошує на

необхідності доведення достатнього ступеня вірогідності отримання доходу, а не лише абстрактної можливості.

Таким чином, сучасний розвиток цивільного законодавства України свідчить про поступове формування більш ефективної моделі відшкодування збитків, яка поєднує традиційні положення національного права із європейськими підходами до регулювання договірної відповідальності [173, с. 234-236].

Продовжуючи проведення дослідження особливостей стягнення збитків за порушення договірних зобов'язань, слід окрему увагу звернути на сучасні виклики, які виникли у зв'язку із воєнним станом на території України.

Для стягнення збитків за невиконання договірних зобов'язань потрібно довести факт порушення, причинно-наслідковий зв'язок та розмір збитків (реальні збитки, упущена вигода). Основними інструментами виступають: неустойка (штраф або пеня, встановлені договором чи законом), відшкодування збитків, і навіть відсотки користування чужими грошовими коштами. Договір визначає, чи можна стягувати збитки та неустойку одночасно, чи лише одне з них, тому важливо чітко прописати умови у договорі.

Особливостями стягнення збитків за порушення договору визначаються: обов'язковий доказ наявності збитків (реальна шкода та втрачена вигода) та причинно-наслідкового зв'язку з порушенням, а також документальне підтвердження; можливість стягнення неустойки, яка може бути заліковою, штрафною (дозволяє стягнути і збитки) або винятковою (виключає відшкодування збитків понад неустойку) [94].

Стосовно стягнення збитків за невиконання договірних зобов'язань в умовах воєнного стану в Україні слід зазначити, що таке стягнення можливе, з урахуванням таких особливостей як: форс-мажор (обставини непереборної сили, пов'язані з бойовими діями) може звільнити від відповідальності, але несплата або непоставка товару все одно оспорується, а процес

ускладнюється, вимагаючи чіткої фіксації фактів порушення та доказів відсутності форс-мажорних обставин, часто зі зверненням до суду. При цьому, претензійний порядок щодо визначення форс-мажору може бути обов'язковим чи рекомендованим етапом.

Починаючи з 24 лютого 2022 року з повномасштабним вторгненням Росії на територію України та запровадженням воєнного стану в Україні [144; 149], життя українців кардинально змінилося, що призвело до унеможливлення, у окремих випадках, виконання або своєчасного виконання більшості договірних зобов'язань.

Принагідно звернути увагу на те, що листом Торгово-промислової палати України від 28 лютого 2022 року № 2024/02.0-7.1, дії РФ проти України, зокрема повномасштабне вторгнення РФ, були визнані актом збройної агресії, що стало підставою для запровадження воєнного стану, а також визнано форс-мажорною обставиною (обставиною непереборної сили) для належного та своєчасного здійснення договірних та інших зобов'язань, до дати офіційного звершення воєнного стану [74].

Указане вище рішення ТПП України має загальний характер для всіх учасників цивільних відносин і не вимагає надання окремого індивідуального сертифіката про посвідчення таких обставин як «форс-мажорні обставини».

Однак, Закон України «Про торгово-промислові палати в Україні» все ж таки покладає на ТПП України функцію посвідчення обставин непереборної сили на підставі заяви суб'єкта договірних відносин, коли палата може надати індивідуальний сертифікат виникнення форс-мажорних обставин [150].

Звертаючись до положень ЦК України (стаття 617), у зв'язку з виникненням форс-мажорних обставин (надзвичайних та невідворотних обставин) за невиконання, неналежне або несвоєчасне виконання договірних зобов'язань та умов договорів, сторона договірних відносин – виконавець звільняється від сплати штрафних санкцій (неустойки, штрафу, пені, інфляційних втрат, тощо) [150; 195].

До того ж, звертаючись до положень ЦК України та Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні», то цими нормативними актами визначено, що до ознак форс-мажорних обставин відносять: надзвичайність подій (тобто події нетипові і не піддаються звичайному прогнозуванню); невідворотність наслідків навіть при сумлінній та обережній поведінці сторони договірних відносин; прямий причинно-наслідковий зв'язок між подією та неможливістю виконання конкретного договірною зобов'язання [195].

Звертається увага на те, що при наявності форс-мажорних обставин, виниклих у зв'язку із військовою агресією РФ, веденням бойових дій, перебування у зоні бойових дій або у прифронтових зонах, сторона договірних відносин з метою звільнення від відповідальності за неналежне або несвоєчасне виконання договірних зобов'язань, зобов'язана повідомити іншу сторону договору письмово про неможливість виконати договірні зобов'язання через настання вказаних вище форс-мажорних обставин.

При цьому, як звертається увага на те, що, а ні військові дії, а ні введення воєнного стану самі по собі автоматично не звільняють сторону договірних відносин від цивільної відповідальності за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань, так як стороні – виконавцю необхідно довести, що саме ці обставини унеможливили виконання договірних зобов'язань, оплату або виконання робіт за конкретним договором.

У судовій практиці, після початку повномасштабного вторгнення та введення в дію воєнного стану, суди вимагають сторону договірних відносин конкретизувати вплив воєнного стану та бойових дій на виконання договірних зобов'язань, так-як одного воєнного стану або положень загального листа ТПП України недостатньо, і, зобов'язаній стороні договірних відносин потрібно довести неможливість виконання зобов'язань саме за конкретним договором та саме у зв'язку з виникненням конкретних форс-мажорних обставин (непереборної дії).

Так, враховуючи воєнний стан, ведення бойових дій, постійний ризик військової агресії РФ проти України, суб'єкти цивільних відносин при укладенні договорів, в умовах договорів включають спеціальні «військові» застереження як частину форс-мажорних обставин, де прямо вказують, що військові дії або воєнний стан визнаються форс-мажорними обставинами, порядок повідомлення контрагента, наслідки (відстрочення, розірвання без штрафів) та документи для підтвердження форс-мажорних обставин (сертифікат ТПП, акти тощо). Практика сучасних цивільних відносин в умовах воєнного стану показує, що сторони договірних відносин почали враховувати сучасні реалії та укладати договори із гнучкими механізмами поновлення виконання зобов'язань після припинення таких обставин, що допомагає знизити протиріччя та юридичні ризики.

Звертається увага, що слід розрізняти звільнення від відповідальності (стаття 617 ЦК України); виправдання невиконання у суді за наявності доказів; розірвання або зміну договору на підставі суттєвої зміни обставин (стаття 652 ЦК України) [195, с. 681-727].

Водночас, зміна місця поставки або відстрочка виконання договірних зобов'язань не звільняють від відповідальності, якщо зобов'язання можна було виконати в іншій формі, у тому числі з використанням альтернативних способів оплати або доставки.

Отже, стягнення збитків за невиконання договірних зобов'язань в умовах воєнного стану можливе, але ускладнене через виникнення форс-мажорних обставин, яким визнано бойові дії та військову агресію РФ проти України, що звільняє від цивільної відповідальності сторону договірних відносин, однак не від самого договірного зобов'язання, вимагаючи фіксацію шкоди, оцінки та судового розгляду, де сторона-порушник доводить причинно-наслідковий зв'язок між форс-мажорними обставинами та невиконанням або неналежним виконанням зобов'язань за договором [176, с. 227-230]. Необхідно довести, що саме військові дії та агресія РФ проти

України завадили суб'єкту цивільних відносин (фізичній або юридичній особі) виконати договірні зобов'язання.

З урахуванням викладеного доцільно запропонувати таке визначення: відшкодування збитків у договірних зобов'язаннях – це передбачений цивільним законодавством спосіб захисту порушеного права кредитора, що полягає у компенсації реальної шкоди та упущеної вигоди, завданих невиконанням або неналежним виконанням договору, розмір яких визначається з урахуванням фактичних втрат, ринкових показників та принципів добросовісності, розумності і справедливості.

Також, пропонується під збитками у договірних зобов'язаннях визначати виражене у грошовій формі зменшення майнової сфери кредитора, що виникло унаслідок невиконання або неналежного виконання зобов'язання боржником, включаючи як фактичні втрати, так і неодержані доходи, які з достатнім ступенем імовірності могли бути отримані за звичайних умов цивільних відносин, є передбачуваними для сторін на момент укладення договору та підлягають відшкодуванню за умови їх належного доказування.

Водночас, враховуючи викладене та проведений аналіз пропонується наступна класифікація збитків у договірних зобов'язаннях:

1. За характером втрат:

- прямі (витрати на усунення недоліків, придбання замінного товару);
- непрямі (втрата ділової репутації, зниження обсягів діяльності – у виняткових випадках).

2. За способом обчислення:

- фактично понесені (документально підтверджені витрати);
- розрахункові (упущена вигода, що визначається аналітичним шляхом).

3. За сферою договірних відносин:

- у відносинах купівлі-продажу (споживчі, комерційні, якість, дефекти);

- у підрядних зобов'язаннях (дефекти, строки);
- у поставці (кількість, якість, асортимент);
- в орендних відносинах (пошкодження майна, втрата доходу).

4. За джерелом виникнення:

- договірні;
- позадоговірні (деліктні).

5. За ступенем доведеності:

- очевидні (підтверджені первинними документами);
- ймовірні (потребують економічного та правового обґрунтування).

Крім того, з наукової точки зору, доцільно виділити такі підходи до розуміння збитків:

Класичний (деліктно-компенсаційний) – збитки як негативні майнові наслідки правопорушення.

Економічний (ефективності) – збитки як інструмент відновлення економічного балансу та стимулювання належного виконання.

Ризик-орієнтований – відповідальність як розподіл ризиків між сторонами (характерний для споживчих відносин).

Ба більше, доцільно надати наступні пропозиції щодо вдосконалення цивільного законодавства

З урахуванням викладеного пропонується внести такі зміни до ЦК України:

1. Доповнити статтю 22 ЦК України новою частиною такого змісту:

«У разі неможливості точного визначення розміру збитків суд має право визначити їх розмір на підставі наданих доказів із урахуванням принципів розумності, справедливості та добросовісності, а також ринкових показників і звичайних умов цивільного обороту.»

2. Закріпити положення про абстрактні збитки:

«Якщо зобов'язання не виконано або виконано неналежним чином, і для відповідних товарів, робіт або послуг існує ринкова ціна, збитки можуть

визначатися як різниця між ціною договору та ринковою ціною незалежно від фактичного укладення замінного договору.»

3. Встановити презумпцію упущеної вигоди у разі отримання доходу порушником:

«Якщо особа, яка порушила зобов'язання, одержала дохід у зв'язку з таким порушенням, вважається, що потерпіла сторона зазнала упущеної вигоди у розмірі не меншому за такий дохід, якщо інше не доведено відповідачем.»

4. Уточнити стандарт доказування:

«Доведення розміру збитків здійснюється з урахуванням принципу достатньої вірогідності, якщо їх точний розмір не може бути встановлений з об'єктивних причин.»

Таким чином, запропоновані підходи спрямовані на подолання існуючих проблем доказування збитків, підвищення ефективності судового захисту та гармонізацію національного цивільного законодавства із європейськими стандартами приватного права.

Водночас, доцільно запровадити однакові умови та порядок стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договорів них зобов'язань. Зазначене обумовлено тим, що, наприклад, в договірних зобов'язаннях щодо перевезення вантажу передбачена обмежена відповідальність перевізника, яка означає, що у разі втрати, нестачі або пошкодження майна він відшкодовує збитки лише в розмірі фактичної вартості, якщо інше не встановлено законом або договором, що фактично виключає стягнення упущеної вигоди (недоотриманого доходу). У зв'язку з цим доцільно внести відповідні зміни та доповнення до частини другої статті 924 ЦК України шляхом зазначення, що перевізник відповідає за втрату, нестачу, псування або пошкодження прийнятих до перевезення вантажу, багажу, пошти на загальних підставах;

ВИСНОВКИ

1. У результаті проведеного дослідження встановлено, що інститут стягнення збитків за порушення договірних зобов'язань у цивільному праві України сформувався як складна, багаторівнева правова конструкція, яка еволюціонувала під впливом римської правової традиції, романо-германської доктрини та англо-американського підходу до регулювання договірної відповідальності. Сучасна модель стягнення збитків характеризується поєднанням принципу повного відшкодування (реальні збитки та упущена вигода) із елементами передбачуваності, договірної автономії сторін та обмеження відповідальності, що забезпечує баланс приватних інтересів учасників цивільних правовідносин.

2. Проведений аналіз засвідчує, що відшкодування збитків за порушення договірних зобов'язань виступає ключовим та універсальним засобом цивільно-правової відповідальності, спрямованим на відновлення майнового становища потерпілої сторони шляхом компенсації як реальних збитків, так і упущеної вигоди. Сучасна модель відповідальності в цивільному праві України ґрунтується на поєднанні принципу повного відшкодування із диспозитивністю договірного регулювання та можливістю встановлення обмежень відповідальності, що забезпечує баланс інтересів сторін. Водночас реалізація права на відшкодування збитків значною мірою залежить від ефективності доказування їх наявності, розміру та причинного зв'язку з порушенням зобов'язання, що зумовлює практичну складність застосування відповідного інституту.

3. Запропоновано під збитками у договірних зобов'язаннях визначати виражене у грошовій формі зменшення майнової сфери кредитора, що виникло унаслідок невиконання або неналежного виконання зобов'язання боржником, включаючи як фактичні втрати, так і неодержані доходи, які з достатнім ступенем імовірності могли бути отримані за звичайних умов

цивільних відносин, є передбачуваними для сторін на момент укладення договору та підлягають відшкодуванню за умови їх належного доказування.

4. Вина заподіювача шкоди традиційно розглядається як суб'єктивний елемент складу цивільного правопорушення, що відображає психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її наслідків. Водночас у сучасній цивілістичній доктрині питання визначення вини залишається дискусійним, що зумовлено як різноманітністю підходів у науці, так і трансформацією судової практики.

5. Склад цивільного правопорушення охоплює чотири взаємопов'язані елементи: протиправність поведінки, наявність шкоди, причинний зв'язок між поведінкою та шкодою, а також вину. Відсутність хоча б одного з цих елементів, як правило, виключає можливість покладення цивільно-правової відповідальності, за винятком випадків відповідальності без вини, передбачених законом.

6. Протиправність полягає у порушенні норм права або суб'єктивного права іншої особи. У сучасній практиці вона дедалі частіше тлумачиться розширено — як невідповідність поведінки стандарту належної обачності (due diligence), що особливо характерно для правопорядків держав Європейського Союзу. Такий підхід поступово імплементується і в українську судову практику, зокрема у справах про відшкодування шкоди, завданої недбалістю.

7. Шкода як елемент складу правопорушення охоплює як майнові, так і немайнові втрати. В умовах воєнного стану особливого значення набуває питання відшкодування шкоди, завданої збройною агресією, руйнуванням майна, вимушеним переміщенням осіб. Судова практика демонструє тенденцію до розширення підходів до доказування шкоди, зокрема через використання електронних доказів, експертних оцінок та міжнародних механізмів компенсації.

8. Причинний зв'язок між протиправною поведінкою та шкодою є об'єктивною умовою відповідальності. У сучасній доктрині дедалі частіше

застосовується концепція адекватної причинності, яка передбачає оцінку того, чи була шкода типовим і передбачуваним наслідком відповідної поведінки. У практиці ЄС також використовується тест «but-for» (*conditio sine qua non*), доповнений критеріями розумної передбачуваності.

9. Вина як суб'єктивний елемент може проявлятися у формі умислу або необережності. Водночас у сучасних умовах спостерігається тенденція до об'єктивізації відповідальності, зокрема через розширення випадків відповідальності незалежно від вини (*strict liability*), що характерно для сфери підвищеної небезпеки, екологічних правопорушень, а також окремих категорій договірних зобов'язань.

10. В умовах рекодифікації цивільного законодавства України простежується прагнення гармонізувати національні підходи із правом Європейського Союзу, зокрема положеннями Принципів європейського деліктного права (PETL) та Принципів європейського договірного права (PECL). Це виявляється у посиленні ролі принципів добросовісності, розумності та справедливості при оцінці всіх елементів складу правопорушення.

10. Зроблено висновок про доцільність закріплення положення про абстрактні збитки наступним чином: «Якщо зобов'язання не виконано або виконано неналежним чином, і для відповідних товарів, робіт або послуг існує ринкова ціна, збитки можуть визначатися як різниця між ціною договору та ринковою ціною незалежно від фактичного укладення замінного договору».

11. Зроблено висновок про доцільність уточнення стандарту доказування при визначенні розміру збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань шляхом внесення змін та доповнення до статті 22 ЦК України наступного змісту: «Доведення розміру збитків здійснюється з урахуванням принципу достатньої вірогідності, якщо їх точний розмір не може бути встановлений з об'єктивних причин».

12. Запропоновані підходи, спрямовані на подолання існуючих проблем доказування збитків, підвищення ефективності судового захисту та гармонізацію національного цивільного законодавства із європейськими стандартами приватного права.

13. Удосконалено теоретичні підходи до визначення складу цивільного правопорушення («corpus delicti») шляхом уточнення співвідношення його об'єктивних і суб'єктивних елементів та обґрунтування можливості відступу від вимоги повного складу у випадках відповідальності незалежно від вини, що відображає посилення компенсаційної спрямованості цивільного права.

14. Удосконалено теза про те, що причинно-наслідковий зв'язок у цивільному праві України доцільно визначити таким чином: причинно-наслідковий зв'язок у цивільному праві - це юридично значимий, об'єктивно зумовлений та нормативно оцінений зв'язок між протиправною поведінкою особи та шкодою, який встановлюється на основі поєднання критеріїв необхідності (*conditio sine qua non*) і адекватності (типовості та передбачуваності наслідків), з урахуванням стандартів добросовісності, розумності та поведінки потерпілого, а також допускає множинність причин і визначення відповідальності на засадах імовірності та справедливого розподілу шкоди.

15. Окремої уваги потребує трансформація підходів до відповідальності в умовах воєнного стану. Зокрема, виникає необхідність переосмислення критеріїв вини та причинного зв'язку у випадках, коли шкода є наслідком складних багатофакторних обставин, пов'язаних із бойовими діями. Судова практика поступово формує підходи до розмежування відповідальності держави, третіх осіб та безпосередніх заподіювачів шкоди.

16. Таким чином, склад цивільного правопорушення є складною багаторівневою конструкцією, яка зазнає суттєвих змін під впливом європейської інтеграції, судової практики та сучасних викликів, зокрема воєнного стану. Традиційна чотириелементна модель зберігає своє значення, однак її зміст наповнюється новими підходами, що відображають тенденцію

до об'єктивізації відповідальності, розширення критеріїв протиправності та гнучкішого підходу до встановлення причинного зв'язку.

17. Склад цивільного правопорушення — це передбачена законом та сформована судовою практикою система взаємопов'язаних об'єктивних і суб'єктивних елементів (протиправності, шкоди, причинного зв'язку та вини або умов її заміщення), сукупність яких є необхідною і достатньою підставою для покладення цивільно-правової відповідальності з урахуванням принципів справедливості, розумності, добросовісності та сучасних соціально-правових умов, включаючи вплив європейської правової традиції та особливості правового режиму воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адаптація законодавства України до положень права Європейського Союзу: збірник матеріалів наук.-практ. конференції (м. Київ, 10 жовтня 2025 р.). Одеса: Юридика, 2025. 376 с.
2. Бааджи Н. П. Відшкодування збитків як одна із форм цивільно-правової відповідальності за порушення умов авторського договору. *Актуальні проблеми юридичної науки: зб. тез Міжнар. наук. конференції «Восьмі осінні юридичні читання»* (м. Хмельницький, 13-14 листопада 2009 р.). Хмельницький, 2009. С. 26-27.
3. Бааджи Н. П. Цивільно-правова відповідальність сторін за невиконання авторського договору. *Актуальні проблеми політики*. 2009. Вип. 38. С. 378-384.
4. Баранова Л. М. Невиконання та неналежне виконання як види порушення зобов'язання. *Актуальні проблеми приватного права: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 92-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова* (м. Харків, 28 лютого 2014 р.). Харків, 2014. С. 87-90.
5. Біленко М. С. Щодо питання цивільно-правової відповідальності в умовах уніфікації законодавства. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 6. С. 23-27.
6. Бондар Н. А., Калюжна С. В., Петрова Н. О. Вплив цивільного кодексу Франції 1804 року на формування правових систем світу: історико-правові аспекти. *Colloquium-journal*. 2021. № 2 (89). С. 12-15.
7. Борець Л. В. Проблема вини як умови цивільно-правової відповідальності. URL: <https://ivpp.kpi.ua/wp-content/uploads/%D0%91%D0%BE%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C-%D0%9B.%D0%92..pdf>.
8. Борисова В. І. Цивільне право: підручник: у 2 т. Харків: Право, 2011. Т. 1. 656 с.

9. Бригінець О. О. Цивільно-правова відповідальність за порушення умов договору. *Економіка. Фінанси. Право*. 2022. № 3. С. 19-21.
10. Бугріменко Р. М., Смірнова П. В. Ризикологія: навч. посіб. Харків: ТОВ «Видавництво «Форт», 2022. 148 с.
11. Важна К. А. Концепція суб'єктивної та концепція об'єктивної міжнародно-правової відповідальності держави. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2018. Вип. 1. С. 150-163.
12. Вапнярчук В. В., Беспалько І. П. Щодо окремих особливостей оцінки доказування в різних правових системах та в практиці Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. Вип. 73 (2). С. 115-122.
13. Васильків В. І. Проблемні аспекти відшкодування моральної шкоди у справах про захист честі та гідності фізичної особи. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України): у 2 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.)*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 588-590.
14. Ващинець І. І. Мета відшкодування збитків у договірних зобов'язаннях. Проблеми права інтелектуальної власності. *Часопис Київського університету права*. 2025. Вип. 1. С. 94-98.
15. Ведерніков Ю. А., Папірна А. В. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. 333 с.
16. Великанова М. М. Огляд напрямів оновлення приватноправового регулювання зобов'язальних відносин. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2025. № 9 (39). С. 536-545.
17. Великанова М. Розподіл ризику втрати чи пошкодження майна у речових відносинах. *Підприємство, господарство і право*. 2018. Вип. 2. С. 9-13.

18. Верховець А. А. Цивільно-правова відповідальність за порушення договору: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2010. 202 с.
19. Взаємодія правової системи ЄС з іншими правовими системами: навч.-метод. посіб. для аспірантів спец. 293 «Міжнародне право» / укл.: О. О. Сурілова, Ю. Ю. Акіменко; за ред. Х. Н. Бехруза. Одеса: Фенікс, 2022. 88 с.
20. Воронов К. Застосування принципів європейського договірного права та інших джерел «м'якого права» у міжнародному комерційному арбітражі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право*. 2025. Вип. 39. С. 177-185.
21. Габріадзе М. Р. Система цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язання. *Юридичний вісник*. 2020. Вип. 1. С. 85-92.
22. Галат В. І. Теоретичні аспекти поняття істотного порушення договору міжнародної купівлі-продажу товарів. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2024. Т. 34. С. 32-37. URL: <https://naukovipraci.nuoua.od.ua/arhiv/tom34/6.pdf>.
23. Галкевич С. В. Основні категорії цивільного деліктного права. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2017. Вип. 3. Т. 1. С. 78-82.
24. Галунько В. В. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України. Київ: Видавничий дім «Професіонал», 2021. 730 с.
25. Гапотій В. Д., Жильцов О. Л., Воржевітіна Г. І. Основні правові системи світу: навч. посібник. Мелітополь: ФОП Однорог Т.В., 2019. 279 с.
26. Голубєва Н. Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: метод. засади правового регулювання: монографія. Одеса: Фенікс, 2013. 642 с.
27. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 436-IV (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
28. Гринько Р. В. Принципи належного виконання цивільних договірних зобов'язань та правові наслідки їх порушення в сфері обігу цифрових об'єктів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2026.. Вип. 1 (1). С. 201-207.

29. Гринько Р. В. Щодо питання про виконання цивільно-правового зобов'язання. *Часопис цивілістики*. 2016. Вип. 21. С. 37-42. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/512b266b-d641-4e4c-9329-b444a1527395/content>.
30. Гринько С. Д. Деліктні зобов'язання римського приватного права: поняття, система, рецепція: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2012. 724 с.
31. Гринько С. Д. Причинно-наслідковий зв'язок як об'єктивна умова виникнення деліктних зобов'язань. *Університетські наукові записки*. 2010. № 2 (34). С. 66-78.
32. Гришко О. С. Порухення договірнoгo зобов'язання: поняття, види, правові наслідки: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2014. 20 с.
33. Давидова Н. О. Цивільне право у правовій системі США: нонсенс чи реальність. *Порівняльно аналітичне право*. 2014. № 2. С. 110-113.
34. Договірне право України. Загальна частина / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 723 с.
35. Донська Л. Д. Категорія причинного зв'язку у цивільному праві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2006. Вип. 25. С. 339-343.
36. Дончик М. П., Коваль І. Ф. Щодо поняття і складу збитків. *Вісник СНТ*. 2018. Вип. 10. Т. 1. С. 31-36.
37. Європеїзація українського корпоративного права: збірник матеріалів міжнар. наук.-практ. конференції, (м. Київ, 30 травня 2025 р.). Київ: Компанія ВАІТУ, 2025. 128 с.
38. Єдиний комерційний кодекс США. *Юридична енциклопедія*: у 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1999. Т. 2: Д-Й. 741 с.
39. Єсіпова Л. О. Цивільно-правова сутність понять збитки та шкода. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 18. С. 33-36.

40. Заверуха С. В. Значення штрафної та залікової неустойки в цивільному законодавстві. *Університетські наукові записки*. 2013. № 4 (48). С.180-185.
41. Заїка Р. Ю. Юридична природа цивільно-правової відповідальності без вини. *Юридична наука*. 2014. № 5. С. 7-14.
42. Золотарьов О. Щодо проблеми скасування Господарського кодексу України. *Юридичний вісник*. 2022. Вип. 5. С. 145-153.
43. Зуб І. В. Щодо окремих положень концепції оновлення цивільного кодексу України. *Нове українське право*. 2021. Вип. 4. С. 26-30.
44. Іванець Г. В., Толкунов І. О. Комплексна модель прогнозування збитків внаслідок надзвичайних ситуацій в державі. *Системи управління, навігації та зв'язку*. 2018. Вип. 6 (52). С. 68-73.
45. Іванець І. П. Дотримання меж здійснення цивільних прав як принцип захисту порушення цивільних прав. *Академічні візії*. 2024. Вип. 33. С. 1-10.
46. Кадук О. О. Причинно-наслідковий зв'язок як елемент складу правопорушення в приватно-правових відносинах. *Наукові записки НаУКМА. Серія: Юридичні науки*. 2021. Т. 8. С. 26-33.
47. Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2007. 453 с.
48. Карлін М. І., Івашко О. А. Політика і економіка: навч. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. 212 с.
49. Карнаух Б. П. Суворе деліктна відповідальність: економічний аналіз. *Економічна теорія та право*. 2015. № 2 (21). С. 122-132.
50. Карнаух Б. П. Сутність і явище цивільно-правової відповідальності. На початку творчого шляху. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2012. № 2 (69). С. 287-299.

51. Ківалова Т. С. Зобов'язання відшкодування шкоди за цивільним законодавством України: теоретичні проблеми: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса. 2008. 40 с.

52. Ключові рішення Верховного Суду з питань перевірки сторін за договором (станом на 05.09.2025). *Investment Lawyer Group*. URL: <https://investlaw-group.com/klyuchovi-rishennya-verhovnogo-sudu-z-pytan-perevirky-storin-za-dogovorom/>.

53. Коваленко І. Умови цивільно-правової відповідальності: загальнотеоретичний підхід. *Слово національної школи суддів України*. 2021. № 1 (34). С. 53-63.

54. Козуб І. Г., Боднарук М. І. Основи римського цивільного права: навч. посібник. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. 488 с.

55. Колобиліна О. О. Цивільно-правова відповідальність: поняття та ознаки. *Право.ua*. 2023. № 2. С. 186-190.

56. Колодін А. О. Правова природа цивільно-правової природи відповідальності учасників фрахтування. *Цивілістичні проблеми колізії приватних та публічних інтересів в умовах пандемії COVID-19*: матер. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 13 листоп. 2020 р.). Одеса, 2020. С. 75-78.

57. Колодязна В.В. Історія формування та сучасний стан романо-германської правової сім'ї. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 46-53.

58. Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11.04.1980 р.: набуття чинності для України: 1 лютого 1991 р.: Указ ПВР про приєднання від 23.08.1989 № 7978-XI (7978-11). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003#Text.

59. Конвенція про договір міжнародного дорожнього перевезення вантажів від 19.05.1956 р.: приєднання України до Конвенції з застереженням Закон № 57-V (57-16) від 01.08.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_234#Text.

60. Конвенція про цивільну відповідальність за шкоду, заподіяну при перевезенні небезпечних вантажів автомобільним, залізничним та внутрішнім водним транспортом від 10.10.1989. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU89411>.

61. Концепція оновлення цивільного кодексу України. Рекодифікація цивільного законодавства України. Київ, 2020. 134 с. URL: <https://www.rada.gov.ua/files/kontseptsia.pdf>.

62. Костякова А. А. Наукове обґрунтування та практичні аспекти визначення шкоди та збитків, їх оцінка та облік в умовах воєнного стану. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного. Серія: Економічні науки*. 2023. № 3 (49). С. 95-101.

63. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ: Алерта, 2017. 492 с.

64. Котенко О. М. Відповідальність сторін за порушення умов договору на виконання науково-дослідних робіт. *Аналітичне-порівняльне правознавство*. 2022. №4. С. 100-103.

65. Коцюба К. Форс-мажор як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності. *Підприємство, господарство і право*. 2020. Вип. 1. С. 4-10.

66. Кравчук Д., Захарчук А. Актуальні проблеми відшкодування упущеної вигоди. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Юридичні науки*. 2024. Вип. 127 (1). С. 27-33. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2024/1.127-5>.

67. Красніков Д. А. Еволюція поняття «збитки» та регулювання їх відшкодувань в Україні. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Серія: Економічні науки*. 2012. Вип. 22, ч. 2. С. 1-5.

68. Кривенко Ю. В. Поняття та підстави цивільно-правової відповідальності. *Шерешевські читання: Проблеми цивілістики в умовах*

пандемії та IT: матер. Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 10 грудня 2021 р.). Одеса: Фенікс, 2021. С. 31-34.

69. Крисань Т. Є. Визначення збитків у законодавстві та праві зарубіжних країн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2008. Вип. 9. С. 292-295.

70. Крисань Т. Є. Збитки як категорія цивільного права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2008. 19 с.

71. Кужко О. С. Підстави звільнення відповідальності в договорі перевезення вантажу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. № 5. С. 114-117.

72. Кузнецова Н. С. Інститут цивільно-правової відповідальності у цивілістичній доктрині України. *Правова доктрина України: у 5 т. Т. 3. Доктрина приватного права*. Харків: Право, 2013. С. 330-348.

73. Куцин А. В. Зобов'язання з відшкодування шкоди. Від римського приватного права до сучасного цивільного законодавства: основні поняття та визначення. *Від римського приватного права до права Європи*: матер. 15-ої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2017 р.). Одеса: Фенікс, 2017. С. 45-48.

74. Лист Торгово-промислової палати України від 28.02.2022 № 2024/02.0-7.1. URL: <https://uccr.org.ua/uploads/files/621cba543cda9382669631.pdf>.

75. Ловченко К. М., Жигачов Ю. С. Теорія адекватної причинності при встановленні об'єктивної сторони складу правопорушення. Експертна думка. 2025. № 3. URL: <https://expert-opinion.pp.ua/isst/article/view/352>.

76. Луцький А. І. Особливості класифікації шкоди та збитків за цивільним законодавством України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Вип. 1 (7). С. 29-32.

77. Мазур О. С. Цивільне право України: навч. пос. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 384 с.

78. Майданик Р. А. Цивільно-правова відповідальність. *Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення* / кол. авторів, відп. ред. Ю. В. Баулін. Донецьк: ПП «ВД «Кальміус», 2018. С. 86-147.

79. Маркус Я. І., Поздняков Ю. В., Максимов С. Й. Порівняльний аналіз нормативних баз використання вартісної оцінки вартості збитків в українських, міжнародних а інших закордонних стандартах. 64 с. URL: <https://www.afo.com.ua/doc/Comparative-analysis-of-regulatory-bases-for-damages-value-appraising.pdf>.

80. Мартинюк Л. П. Відшкодування збитків як правовий наслідок порушення договорів за законодавством України, Німеччини та Франції. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова*. 2017. Вип. 2 (31). Т. 22. С. 64-75.

81. Мельник О. О. Виконання умов договору внаслідок дії обставин форс-мажору під час воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. № 74. Т. 1. С. 98-102.

82. Мельник О. О. Умова про форс-мажор (непереборну силу) у зовнішньоекономічному контракті. *Часопис цивілістики*. 2016. Вип. 22. С. 83-87.

83. Міжнародна конвенція про уніфікацію деяких правил про коносамент 25.08.1924 р. (в ред. Протоколу від 23.02.1968 та Протоколу від 21.12.1979). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_221#Text.

84. Нагнибіда В. І., Мул А. М. Завдання та відшкодування шкоди в умовах правових режимів надзвичайної ситуації та воєнного стану: монографія. Київ: Науково дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2023. 255 с.

85. Надьон В. В. Цивільно-правова відповідальність у вітчизняній і зарубіжній доктрині та практиці: монографія. Харків: Право, 2024. 416 с.

86. Науково-експертний висновок до Концепції оновлення Цивільного Кодексу України / під заг. ред. В. А. Устименка. Київ: НАН України, ДУ «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова НАН України», 2021, 112 с.

87. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: у 2 т. / В. Г. Ротань та ін. 2-е вид., перероб. і доп. Харків: Фактор, 2010. Т. 1. 2010. 800 с.

88. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 747 с.

89. Нємцева А. О. Теоретичні аспекти відповідальності без вини у цивільному праві. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 4. С. 27-32.

90. Огляд постанови Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 29.04.2021 у справі № 910/4676/19. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=96755974>.

91. Огляд практики Європейського суду з прав людини щодо застосування принципу юридичної визначеності: окремі аспекти. Київ, 2023. 236 с. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/17_10_web_overview_of_the_practice_of_the_european_court_of_human_0.pdf.

92. Огляд практики Суду Європейського Союзу. Рішення за квітень – липень 2023 року // URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/oglyady/Oglyad_SES_04_07_2023.pdf.

93. Огляд судової практики Верховного Суду у спорах про відшкодування збитків, заподіяних юридичній особі діями (бездіяльністю) її посадової особи. Рішення Верховного Суду від з 2018 року до серпня 2025 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VSS01602>.

94. Огляд судової практики Верховного Суду щодо забезпечення виконання зобов'язань. Рішення, внесені до ЄДРСР, за січень 2018 року – грудень 2019 року. *Верховний Суд*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Oglyad_KGS.pdf.

95. Огнев'юк Т. Дискреція не без меж: перші рішення на користь кандидатів до апеляцій. *Юридичний вісник України*. 2025. № 13. С. 33-35. URL: https://lib.uu.ua/wp-content/uploads/2025/06/iuvu-13_2025.pdf.

96. Омельченко А. В. Дискреційні повноваження та судовий контроль за їх реалізацією. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 88 (4). С. 272-278.

97. Оніщук М.В. Проблемні питання здійснення судового контролю за дискрецією суб'єкта владних повноважень. *Слово Національної школи суддів України*. 2021. № 2 (35). С. 6-15. URL: <https://slovo.nsj.gov.ua/index.php/ua/arkhiv-nomeriv/2021/2-35-2021/28-arh-2021/658-problemni-pitannya-zdijsnennya-sudovogo-kontrolyu-za-diskretsieyu-sub-ekta-vladnikh-povnovazhen>.

98. Остапчук Л. Г. Правове моделювання як метод наукового пізнання інституту пробації. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 91 (4). С. 148-154.

99. Панченко В. А., Грабчук І. Л. Оцінка збитків та переїзд як інструменти збереження бізнесу під час воєнного стану. *Public Policy and Accounting*. 2023. Вип. 2 (8). С. 55-58.

100. Панченко С. В. Принципи здійснення цивільних прав у динаміці договірного зобов'язання. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 204-209.

101. Пленюк М. Д. Відповідальність сторін договору підряду за прострочення виконання договірних зобов'язань. Питання розвитку договірних правовідносин. *Приватне право та підприємництво*. 2011. Вип. 10. С. 119-122. URL: <https://ppp-journal.kiev.ua/archive/2011/10/33.pdf>.

102. Поздняков Ю. В. Методичні засади оцінки вартості збитків у міжнародних стандартах оцінки. *Російсько-українська війна (2014–2022): історичні, політичні, культурно-освітні, релігійні, економічні та юридичні аспекти*: кол. монографія. Дрогобицький державний педагогічний

університет імені Івана Франка, Центр українсько-європейського наукового співробітництва, 2022. С. 264-275.

103. Порівняльне правознавство: підручник / С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов, І. О. Биля-Сабадаш та ін. Харків: Право, 2012. 272 с.

104. Постанова Верховного Суду від 14.06.2017 у справі № 923/2075/15 (провадження № 3-2476гс17). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=67621495>.

105. Постанова Верховного Суду 16.11.2022 у справі № 910/6355/20 (провадження № 12-41гс21). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=107732483>.

106. Постанова Верховного Суду від 01.12.2023 у справі № 926/3347/22. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_obedn_palati_kgs_vs/2023_12_01_926_3347_22.

107. Постанова Верховного Суду від 02.04.2026 року у справі № 910/8338/25. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=135478941>.

108. Постанова Верховного Суду від 03.02.2022 у справі № 911/507/21 (провадження № 12-258гс21). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=102973761>.

109. Постанова Верховного Суду від 03.02.2025 у справі № 910/8714/18 (провадження № 12-15гс19). URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_sud_palat_kgs_vs/2025_02_03_910_8714_18.

110. Постанова Верховного Суду від 03.07.2023 у справі № 369/6092/20 (провадження № 61-1447сво22). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=112058227>.

111. Постанова Верховного Суду від 04.02.2026 у справі № 910/6654/24 (провадження № 12-28гс25). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=134266626>.

112. Постанова Верховного Суду від 07.06.2023 у справі № 916/334/22 (провадження № 12-19Гс23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111569737>.
113. Постанова Верховного Суду від 08.06.2021 у справі № 910/16803/19 (провадження № 12-114/Гс21). URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_sud_palat_kgs_vs/2021_06_08_910_16803_19.
114. Постанова Верховного Суду від 09.02.2022 у справі № 161/7881/20 (провадження № 61-11435св21). URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_09_02_2022_roku_u_spravi_161_7881_20/.
115. Постанова Верховного Суду від 09.02.2026 у справі № 910/10897/24. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=134196892>.
116. Постанова Верховного Суду від 12.02.2020 у справі № 926/16/19 (провадження № 12-113Гс19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87951273>.
117. Постанова Верховного Суду від 12.03.2019 у справі № 920/715/17 (провадження № 12-199Гс18). URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/81013412>.
118. Постанова Верховного Суду від 12.03.2020 у справі № 522/5315/15-ц (провадження № 61-40463св18). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=88322321>.
119. Постанова Верховного Суду від 13.03.2024 у справі № 686/16312/22 (провадження № 61-11710св23). URL: https://kma.court.gov.ua/sud4820/gromadyanam/1/nedogovirni_zob.
120. Постанова Верховного Суду від 15.07.2021 у справі № 520/4080/16 (провадження № 61-7662св20). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=98368086>.
121. Постанова Верховного Суду від 16.10.2023 у справі № 201/3326/19 (провадження № 61-3447св23). URL:

https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_16_10_2023_roku_u_spravi_201_3_326_19/.

122. Постанова Верховного Суду від 17.03.2026 у справі № 904/3376/22. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=135082702>.

123. Постанова Верховного Суду від 18.05.2023 у справі № 914/669/22. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=110998012>.

124. Постанова Верховного Суду від 18.09.2025 у справі № 922/82/20 (провадження № 12-42Гс24). URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_sud_palat_kgs_vs/2025_09_18_922_82_20.

125. Постанова Верховного Суду від 19.03.2026 у справі № 910/13546/24. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/135124343>.

126. Постанова Верховного Суду від 20.03.2019 у справі № 761/26293/16-ц (провадження № 14-64цс19). URL: https://zakononline.ua/court-decisions/show/81574008#google_vignette.

127. Постанова Верховного Суду від 21.01.2020 у справі № 754/17019/17 (провадження № 51-2568км19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87365803>.

128. Постанова Верховного Суду від 21.04.2021 у справі № 648/2035/17 (провадження № 61-6677св20). URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/96544653>.

129. Постанова Верховного Суду від 27.10.2021 у справі № 461/484/18 (провадження № 61-19122св20). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=100992832>.

130. Постанова Верховного Суду від 29.04.2021 у справі № 910/4676/19 (провадження № 12-42/2021). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=96755974>.

131. Постанова Верховного Суду від 30.03.2023 у справі № 726/529/21 (провадження № 61-10545св22). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=109933111>.

132. Постанова Верховного Суду від 30.09.2021 у справі № 910/16496/19. URL:

https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_sud_palat_kgs_vs/2021_09_30_910_16496_19.

133. Постанова Верховного Суду від 30.09.2021 у справі № 922/3928/20 (провадження № 12-53/2/21). URL:

https://zakon.cc/court/document/read/100918610_16f274a1.

134. Постанова Господарського суду міста Києва від 19.05.2025 у справі № 761/49194/19 (провадження № 12-28Гс25). URL:

<https://verdictum.ligazakon.net/document/127785978>.

135. Постанова КЦС Верховного Суду від 18.12.2024 у справі № 686/29638/23 (провадження № 61-10754св24). URL:

<https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=123948795&red=100003b1562cc4ef77417b2d560ce2f7409216&d=5>.

136. Постанова КЦС Верховного Суду від 06.11.2019 року у справі № 127/27155/16 (провадження № 61-30580св18). URL:

<https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=85493488&red=10000368dd41ac48ba240d02237f9b7eb3ba58&d=5>.

137. Постанова КЦС Верховного Суду від 16.02.2022 у справі № 2-161/11 (провадження № 61-4820св21). URL:

<https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=104497130&red=100003c2dadec685715a17149274088c640a0e&d=5>.

138. Постанова ОП КГС Верховного Суду від 19 квітня 2021 року у справі № 910/11131/19. URL:

https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_obedn_palati_kgs_vs/2021_04_19_910_11131_19.

139. Практика Верховного Суду щодо форсмажору та істотної зміни обставин. Верховний Суд. URL:

https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_fors_major_14_06_2024.pdf.

140. Приватноправові механізми здійснення та захисту суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб: колективна монографія / В. Л. Яроцький, В. І. Борисова, І. В. Спасибо-Фатєєва, І. В. Жилінкова та ін. Харків: Юрайт, 2013. 272 с.

141. Приленський І. Г. Поняття цивільно-правової відповідальності сторін за договором. *Юридичний вісник*. 2021. № 2. С. 159-165.

142. Примак В. Д. Система санкцій об'єктивного цивільного права. *Приватне право і підприємництво*. 2018. Вип. 18. С. 28-34. URL: <https://ppp-journal.kiev.ua/archive/2018/18/8.pdf>.

143. Принципи європейського контрактного права (Principles of European Contract Law). URL: <https://www.lawanalytics.top/pages/pecl/>.

144. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-pidpisav-ukaz-prozaprovadzhennya-voyennogo-stanu-73109>.

145. Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань: Закон України від 22.11.1996 № 543–96/ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/543/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

146. Про деякі правила, що регулюють позови про відшкодування збитків згідно з національним законодавством за порушення положень конкурентного права держав-членів та Європейського Союзу: директива Європейського парламенту та ради від 26.11.2014 № 2014/104/ЄС. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32014L0104>.

147. Про захист прав споживачів. Закон України від 10.06.2023 № 3153-IX (набирає чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3153-20#Text>.

148. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text>.

149. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19>.

150. Про торгово-промислові палати в Україні: Закон України від 02.12.1997 № 671/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

151. Проблематика документального оформлення, визначення шкоди та відшкодування збитків, завданих Україні та її громадянам внаслідок збройної агресії Російської Федерації: тези наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 червня 2022 р.). Харків: НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2022. 184 с.

152. Пучковський С. В. Неустойка серед правових наслідків порушення договору. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 6 (15). С. 55-58.

153. Реформування цивільного права в умовах євроінтеграції: навч. посіб. / кол. авт. Дніпро: Видавець Біла К. О., 2019. 180 с.

154. Рішення Господарського суду Волинської області від 26.09.2025 року у справі № 903/586/25. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/130752804/>.

155. Розізнана І. В. Підстави та умови відшкодування упущеної вигоди за порушення договірних зобов'язань. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 28. Т. 1. С. 152-157.

156. Розізнана І. В. Поняття і зміст збитків при порушенні договірних зобов'язань. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 26. С. 78-81.

157. Розізнана І. В. Поняття та ознаки упущеної вигоди у цивільному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. Вип. 2. С. 26-30. URL: https://lsej.org.ua/2_2014/9.pdf.

158. Рубан О. О. Реалізація компенсаційної функції в цивільному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2020. Вип. 61. Т. 1. С. 80-83.

159. Сірко Р. Б. Окремі аспекти цивільно-правової відповідальності сторін за договором перевезення вантажів залізничним транспортом за

законодавством України. *Jurnal ul Juridic national: Teori esi Practica*. 2017. № 2 (24). С.119-123.

160. Сліпенчук Н. А. Підстави та умови ефективного застосування вимоги про відшкодування збитків (майнової шкоди). *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2020. Вип. 62. С. 162-165.

161. Сліпченко О. І., Кройтор В. А. Докази та доказування в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: монографія. Київ: Паливода А. В., 2012. 244 с.

162. Стаднік В. С. Методологія та моделювання оцінки збитків упущеної вигоди підприємств усіх форм власності в Україні в умовах сучасних економічних та правових реалій. *Успіхи і досягнення у науці*. 2025. № 11 (21). С. 1410-1424.

163. Суца Л. М. Правові засади відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам в Україні: автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2018. 20 с.

164. Тимошенко Д. В. Щодо причинно-наслідкового зв'язку між протиправною поведінкою особи й упущеною вигодою. *Проблеми цивільного права та процесу*: тези доповідей учасників наук.-практ. конференції, присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 28 травня 2019). Харків, 2019. С. 293-296.

165. Тімуш І. С. Класифікація неустойок за цивільним законодавством України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 20-28.

166. Ткалич М. О., Толмачевська Ю. О. Рекодифікація цивільного законодавства України: від скасування господарського кодексу і уточнення правового становища фізичних і юридичних осіб до смарт-контрактів і діджиталізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 8. С. 368-372.

167. Ухвала Верховного Суду від 28.03.2023 у справі 911/1113/21.
URL:
<https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=110051308&red=1000030425e7613a0574a455246e0cdef45039&d=5>.

168. Халдай І. В. Деякі питання стягнення збитків за невиконання договірних зобов'язань. *Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 трав. 2025 р.): у 2 т. (м. Одеса, 16 травня 2025 р.). Одеса: Фенікс, 2025. Т. 2. С. 127-130. URL: <https://hdl.handle.net/11300/29968>.

169. Халдай І. В. Актуальні питання визначення поняття збитків за порушення договірних зобов'язань за законодавством України та окремих зарубіжних країн. *Право та державне управління*. 2025. № 3. С. 392-399. DOI: <https://doi.org/10.32782/pdu.2025.3.52>.

170. Халдай І. В. Актуальні питання стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань за законодавством України. *Право і суспільство*. 2025. № 6. С. 827-833. URI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.6.116>.

171. Халдай І. В. Вплив правових систем окремих зарубіжних країн на становлення законодавства України щодо стягнення збитків за порушення договірних зобов'язань. *Правові новели*. 2025. № 27. С. 364-373. DOI: <https://doi.org/10.32782/ln.2025.27.44>.

172. Халдай І. В. Деякі питання правового регулювання відповідальності за невиконання зобов'язань за Цивільним та Господарським кодексами України. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права*: матеріали X Міжнародної наук.-практ. конференції (м. Кременчук, 5-7 грудня 2024 р.). Львів–Торунь: Liha-Pres, 2024. С. 677-680.

173. Халдай І. В. До питання визначення особливостей відшкодування збитків, завданих неналежним виконанням договірних зобов'язань. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права*: матеріали XI

Міжнар. наук.-практ. конференції (м. Кременчук, 5 грудня 2025 р.). Львів–Торунь: Liha-Pres, 2025. С. 234-236.

174. Халдай І. В. До питання визначення особливостей цивільно-правового захисту за завдання збитків у результаті невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язань. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 11. С. 507-510. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/110>.

175. Халдай І. В. Окремі питання визначення видів відповідальності за невиконання договірних зобов'язань. *Одеські грудневі цивілістичні читання: приватне право, як концепт в умовах війни: людський вимір*: матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 12 груд. 2024 р.). Одеса: Фенікс, 2025. С. 128-132. URL: <https://hdl.handle.net/11300/29348>.

176. Халдай І. В. Особливості стягнення збитків за невиконання договірних зобов'язань в умовах воєнного стану. *Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни*: матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 3 груд. 2025 р.). Одеса: Фенікс, 2025. С. 227-230. URL: <https://doi.org/10.32837/11300.32206>.

177. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт. Том 3. Концепт приватного права і рекодифікації цивільного законодавства в Україні: рефлексії фронтиту: монографія. Одеса: Фенікс, 2019. 752 с.

178. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Принципи DCFR: сутність та значення для гармонізації цивільного законодавства України з правом Європейського союзу. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 18. С. 164-170. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/78acf88b-1c3b-4927-95ee-421f362df23f/content>.

179. Хаустова М. Правова система України серед правових систем сучасності. *Проблеми законності*. 2013. Вип. 123. С. 23-33.

180. Церковна О. В. Вина, як елементу складу цивільно-правового делікту. *Підтримка підприємництва та інноваційної економіки в праві ЄС*,

Латвії та України: I Міжнародна міжгалузева конференція (м. Рига, 7 груд. 2018 р.). Рига: Baltic International Academy, 2018 р. С. 129-135.

181. Цивільне право України (частина загальна): підручник / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: Екус, 2024. 568 с.

182. Цивільне право України. Договірні та недоговірні зобов'язання: підручник / С. С. Бичкова, І.А. Бірюков, В.І. Бобрик та ін. 3-тє вид., змін, та допов. Київ: Алерта, 2014. 496 с.

183. Цивільне право України. Загальна частина / за ред. І. Бірюкова, Ю. Заїки. Київ: Алерта, 2014. 510 с.

184. Цивільне право України: навч. посібник / за ред. І. С. Тімуш. Дніпропетровськ: ФОП Середняк Т.К., 2015. 236 с.

185. Цивільне право України: навч. посібник: у 2 ч. Ч. 1 / за заг. ред. В. А. Кройтора, О. Є. Кухарєва, М. О. Ткалича. Запоріжжя: 2016. 284 с.

186. Цивільне право України: підручник у 2 ч. 2-е вид., перероб. і доп. Ч. 1. Загальна / за ред Р. Б. Шишки. Київ: Видавництво Ліра-К, 2018. 736 с.

187. Цивільне право України: підручник: в 2 т. Т. 1 / кол. авторів; за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів: «Новий Світ-2000», 2014. 444 с.

188. Цивільне право України: підручник: у 3 кн. Кн. 1 / Є. О. Харитонов, Р. О. Стефанчук, А. І. Дрішлюк та ін. Одеса: Юридична література, 2005. 528 с.

189. Цивільне право України: погляд у майбутнє: збірник матеріалів XIII Міжнар. цивіліст. форуму (м. Київ, 04 квітня 2024 р.). Одеса: Видавництво «Юридика», 2024. 160 с.

190. Цивільне право. Загальна частина: навч. посіб. / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. Харків: ХНУВС, 2022. 332 с.

191. Цивільне право. Особлива частина: навч. посіб. / О. Е. Аврамова, Е. В. Вакулович, А. С. Горбенко та ін. Харків: ХНУВС, 2023. 420 с.

192. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/435-15#Text>.

193. Цивільний кодекс України: наук.-практ. комент. /за ред. Є. О. Харитонova, Н. Ю. Голубєвої. 6-е вид. доповн. і переробл. Харків: Одиссей, 2009. 952 с.
194. Цивільний кодекс України: наук.-практ. коментар / за ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. Київ: Істина, 2004. 928 с.
195. Цивільний кодекс України: наук.-практ. коментар: станом на 01 січн. 2023 р. / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova та ін.; за заг. ред. Є. О. Харитонova, О. М. Калітенко. Київ: Норма права, 2023. 1424 с.
196. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 1: Загальні положення / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ФОП Колісник А. А., 2010. 320 с.
197. Чебан О. М., Горецька Х. В. Особливості правового регулювання міжнародної купівлі-продажу товарів. *Вісник ЛТЕУ. Серія: Юридичні науки*. 2023. № 14. С. 67-72. URL: <https://journals-lute.lviv.ua/index.php/visnyk-law/article/view/1433/1350>.
198. Черних Ю. Застосування Віденської конвенції міжнародної купівлі-продажу в практиці МКАС при ТПП України. 36 с. URL: https://lhs.net.ua/wp-content/uploads/woocommerce_uploads/2018/01/4_Zastosuvannia-Videnskoii-konventsii-mizhnarodnoi-kupivli-prodazhu-v-praktytsi-MKAS-pry-TPP-Ukrainy.-Chernykh-Iuliia-arbitr-MKAS-pry-TPP-Ukrainy-partner-IuK-ARBITRADE.pdf.
199. Черняк Ю. С. Форма договору в контексті європеїзації цивільного законодавства України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2022. № 56. С. 117-120.
200. Чумак Р. В. Цивільно-правова відповідальність за невиконання та/або неналежне виконання договору про надання юридичних послуг. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 46-51.
201. Чумак Р. В., Кройтор В. А. Відшкодування збитків за неналежне виконання (невиконання) своїх обов'язків сторонами договору про надання юридичних послуг. *Право і суспільство*. 2024. № 4. С. 100-113.

202. Шишка Р. Б. Цивільно-правова відповідальність і деліктне зобов'язання. *Зб. наук. праць Ірпінської фін.-юрид. академії. Серія: Право*. 2013. Вип. 2. С. 206-216.
203. Шишка Р. Б., Шишка О. Р. Цивільно-правова відповідальність і деліктне зобов'язання. *Університетські наукові записки*. 2012. № 1 (41). С. 271-280.
204. Щербіна В. С., Ботнар Т. В. Деякі питання відповідальності за правопорушення у сфері державних резервів. *Право і суспільство*. 2025. № 2. С. 162-168.
205. Янчук А. В. Відшкодування збитків як спосіб захисту цивільних прав та інтересів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2011. 220 с.
206. Calabresi G. The Cost of Accidents: A Legal and Economic Analysis. New Haven: Yale University Press, 1970. 340 p.
207. Campbell D., Halson D. Expectation and Reliance: One Principle or Two? *Journal of Contract Law*. 2015. Vol. 32 (3). P. 231-243.
208. Coase R. H. The Firm, the Market, and the Law. *California Law Review*. Vol. 77 (1). P. 223-231. URL: <https://www.jstor.org/stable/3480533?origin=crossref>.
209. Coase R. H. The Problem of Social Cost. *Journal of Law and Economics*. 1960. Vol. 3. P. 1-44.
210. Code civil des Français (Code Napoléon) of 21 March 1804. URL: <https://data.globalcit.eu/NationalDB/docs/Code%20Civil%201804%20FR.pdf>.
211. Cooter R. D. Punitive Damages, Social Norms, and Economic Analysis. University of California, Berkeley - School of Law, 1998. 37 p. URL: <https://escholarship.org/uc/item/7h38w307>.
212. Court of Justice of the European Union. URL: https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-bodies/search-all-eu-institutions-and-bodies/court-justice-european-union-cjeu_en.

213. Damages in Arbitration – A Perspective from Germany. Insight Article. 2025. URL: <https://www.clydeco.com/en/insights/2025/06/damages-in-arbitration-a-perspective-from-germany>.

214. Der Begriff der höheren Gewalt (vis maior) im römischen und im heutigen Verkehrsrecht. Wien, 1883. 86 p. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044056930324&seq=5>.

215. Diamond T. A., Foss H. Consequential Damages for Commercial Loss: An Alternative to Hadley v. Baxendale. *Fordham Law Review*. 1994. Vol. 63. P. 665-702.

216. East/West Alliance Limited v. Ukraine: Judgment of the European Court of Human Rights of 23 January 2014 (application No. 19336/04). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-152981%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-152981%22]}).

217. Eisenberg M. A. The Principle of Hadley v. Baxendale. *California Law Review*. 1992. Vol. 80, No. 3. P. 563-613.

218. Eisenberg M. A., McDonnell B. H. Expectation Damages and the Theory of Overreliance. *UC Law Journal*. 2003. Vol. 54 (5). P. 1335-1374. URL: https://repository.uclawsf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3528&context=hastings_law_journal.

219. German Civil Code (Bürgerliches Gesetzbuch (BGB)): Article-by-Article Commentary. Vol. 1, Books 1–3 (§§ 1–1296) / ed. by G. Dannemann, R. Schulze; assistant ed. J. Watson. München: C.H. Beck; Baden-Baden: Nomos, 2020. 2130 p. URL: <https://www.marcialpons.es/media/pdf/BGB.pdf>.

220. Goldschmidt L. Das receptum nautarum, cauponum, stabulariorum. *Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht*. 1860. Bd. 3. S. 87-88.

221. Hadley v. Baxendale: 1854, 9 Exch. 341, 156 Eng. Rep. 145. URL: <https://www.lawteacher.net/cases/hadley-v-baxendale.php>.

222. Haferkamp H.-P. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB). *The Max Planck Encyclopedia of European Private Law*. Oxford, 2012. Vol. 1. P. 120-125.

223. Hristich D. Damages under English Law. URL: <https://danil-hristich.com/en/damages-under-english-law/>.

224. Landes W. M. The Economic Structure of Tort Law / William M. Landes, Richard A. Posner. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1987. 330 p.
225. Pressos Compania Naviera S.A. and Others v. Belgium: Judgment of the European Court of Human Rights of 03 July 2018 (application No. 17849/91). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58168%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58168%22]}).
226. Principles, definitions and model rules of european private law. Draft Common Frame of Reference (DCFR) Articles and Comments [Interim Edition, to be completed]. Prepared by the Study Group on a European Civil Code and the Research Group on the Existing EC Private Law (Acquis Group) Based in part on a revised version of the Principles of European Contract Law. 1620 p. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/EUROPEAN_PRIVATE_LAW/EN_EPL_20100107_Principles_definitions_and_model_rules_of_European_private_law_-_Draft_Common_Frame_of_Reference_DCFR_.pdf.
227. Richard A. Posner. Economic Analysis of Law. 3rd Edition. Digitized by the Internet Archive in 2012. Wolters Kluwer/ Law & Business, 1986. 686 p. URL: [https://cdn.oujdaibrary.com/books/637/637-economic-analysis-of-law-\(www.tawcer.com\).pdf](https://cdn.oujdaibrary.com/books/637/637-economic-analysis-of-law-(www.tawcer.com).pdf).
228. Scordino v. Italy: Judgment of the European Court of Human Rights of 29 March 2006 (application No. 36813/97). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-72925%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-72925%22]}).
229. The Principles Of European Contract Law 2002 (Parts I and II revised 1998, Part III 2002). 50 p. URL: <https://www.internationalcontracts.net/international-law-documents/Principles-of-European-Contract-Law.pdf>.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Халдай І. В. Актуальні питання визначення поняття збитків за порушення договірних зобов'язань за законодавством України та окремих зарубіжних країн. *Право та державне управління*. 2025. № 3. С. 392-399. DOI: <https://doi.org/10.32782/pdu.2025.3.52>.

2. Халдай І. В. До питання визначення особливостей цивільно-правового захисту за завдання збитків у результаті невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язань. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 11. С. 507-510. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/110>.

3. Халдай І. В. Актуальні питання стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань за законодавством України. *Право і суспільство*. 2025. № 6. С. 827-833. URL: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.6.116>.

4. Халдай І. В. Вплив правових систем окремих зарубіжних країн на становлення законодавства України щодо стягнення збитків за порушення договірних зобов'язань. *Правові новели*. 2025. № 27. С. 364-373. DOI: <https://doi.org/10.32782/ln.2025.27.44>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Халдай І. В. Окремі питання визначення видів відповідальності за невиконання договірних зобов'язань. *Одеські грудневі цивілістичні читання: приватне право, як концепт в умовах війни: людський вимір*: матеріали

Всеукр. наук. конф. (Одеса, 12 груд. 2024 р.). Одеса: Фенікс, 2025. С. 128-132. URL: <https://hdl.handle.net/11300/29348>.

6. Халдай І. В. Деякі питання правового регулювання відповідальності за невиконання зобов'язань зобов'язань за Цивільним та Господарським кодексами України. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права*: матеріали Х Міжнародної наук.-практ. конференції (м. Кременчук, 5-7 грудня 2024 р.). Львів–Торунь: Liha-Pres, 2024. С. 677-680.

7. Халдай І. В. Деякі питання стягнення збитків за невиконання договірних зобов'язань. *Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 трав. 2025 р.): у 2 т. (м. Одеса, 16 травня 2025 р.). Одеса: Фенікс, 2025. Т. 2. С. 127-130. URL: <https://hdl.handle.net/11300/29968>.

8. Халдай І. В. Особливості стягнення збитків за невиконання договірних зобов'язань в умовах воєнного стану. *Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни*: матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 3 груд. 2025 р.). Одеса: Фенікс, 2025. С. 227-230. URL: <https://doi.org/10.32837/11300.32206>.

9. Халдай І. В. До питання визначення особливостей відшкодування збитків, завданих неналежним виконанням договірних зобов'язань. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права*: матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конференції (м. Кременчук, 5 грудня 2025 р.). Львів–Торунь: Liha-Pres, 2025. С. 234-236.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні наукові положення дисертації були апробовані у виступах на наукових конференціях і семінарах, зокрема, на: X Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права» (м. Кременчук, 5-7 грудня 2024 р.) – дистанційна участь, Всеукраїнській науковій конференції «Одеські грудневі цивілістичні читання: приватне право, як концепт в умовах війни: людський вимір» (м. Одеса, 12 грудня 2024 р.) – дистанційна участь, Міжнародній науково-практичній конференції «Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час» (м. Одеса, 16 травня 2025 р.) – дистанційна участь, Всеукраїнській науковій конференції «Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни» (м. Одеса, 3 грудня 2025 р.) – дистанційна участь, XI Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права» (м. Кременчук, 5 грудня 2025 р.) – дистанційна участь.

« 19 »

про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження
Халдая Іллі Віталійовича на тему: «Стягнення збитків за невиконання
чи неналежне виконання договірних зобов'язань за законодавством
України» в навчальну діяльність Національного університету
«Одеська юридична академія»

Так, були враховані положення дисертації про необхідність розширити обсяг матеріалу, що викладається у рамках навчальних дисциплін «Цивільне право», «Сучасні проблеми цивільного права», «Проблеми цивільного права: теорія і практика», «Захист цивільних прав», зокрема, включити питання щодо розширеного визначення поняття та правову природу збитків, обмеження та звільнення від відповідальності за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань, а також розмір, способи та особливості стягнення збитків за невиконання чи

неналежне виконання договірних зобов'язань у різних видах договорів в сучасних умовах.

При розробці програми навчальних дисциплін «Цивільне право», «Сучасні проблеми цивільного права», «Проблеми цивільного права: теорія і практика», «Захист цивільних прав» були враховані висновки дисертаційної роботи, зокрема, щодо проблем поняття та правову природу збитків, обмеження та звільнення від відповідальності за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань, а також розмір, способи та особливості стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань у різних видах договорів в сучасному законодавстві України, які необхідно розширити, доповнити та запропонувати внести зміни у чинне законодавство України.

Крім того, рекомендовано до використання у навчальному процесі 9 наукових праць:

1. Халдай І.В. Окремі питання визначення видів відповідальності за невиконання договірних зобов'язань. Матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 12 груд. 2024 р.) [Електронне видання] / за заг. ред.: д.ю.н., проф. Є. Харитонов, д.ю.н., проф. І. Давидової; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса: Фенікс. 2025. С.128-132. URL: <https://hdl.handle.net/11300/29348>

2. Халдай І.В. Деякі питання правового регулювання відповідальності за невиконання зобов'язань зобов'язань за Цивільним та Господарським кодексами України. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права*: матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції, м. Кременчук, 5–7 грудня 2024 р. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2024. 684 с. С. 677-680

3. Халдай І.В. Деякі питання стягнення збитків за невиконання договірних зобов'язань. Міжнар. наук.-практ. конф. *Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 трав. 2025 р.): у 2 т. / за заг. ред. С. В. Ківалова. – Одеса: Фенікс, 2025. – Т. 2. С.127-130. URL: <https://hdl.handle.net/11300/29968>

4. Халдай І.В. Особливості стягнення збитків за невиконання договірних зобов'язань в умовах воєнного стану. *Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни*: матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 3 груд. 2025 р.) [Електронне видання] / за заг. ред. Є. Харитонов; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса: Фенікс, 2025. 250 с. С. 227-230. URL: <https://doi.org/10.32837/11300.32206>

5. Халдай І.В. До питання визначення особливостей відшкодування збитків, завданих неналежним виконанням договірних зобов'язань. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права*: матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції, м. Кременчук, 5 грудня 2025 р. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2025. 240 с. С. 234-236

6. Халдай І. В. Актуальні питання визначення поняття збитків за порушення договірних зобов'язань за законодавством України та окремих

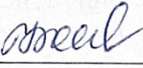
зарубіжних країн. *Право та державне управління*. 2025. № 3 с. 392-399. URL : <https://doi.org/10.32782/pdu.2025.3.52>

7. Халдай І. В. До питання визначення особливостей цивільно-правового захисту за завдання збитків у результаті невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язань. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 11 с. 507-510. URL : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/110>

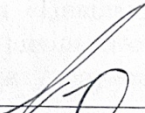
8. Халдай І. В. Актуальні питання стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань за законодавством України. *Право і суспільство*. 2025. № 6 с. 833-827. URL : <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.6.116>

9. Халдай І. В. Вплив правових систем окремих зарубіжних країн на становлення законодавства України щодо стягнення збитків за порушення договірних зобов'язань. *Правові новели*. 2025. № 27. С. 373-364. URL : <https://doi.org/10.32782/ln.2025.27.44>

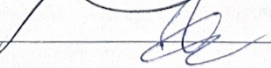
Використання зазначених результатів дозволило більш повно та ґрунтовно викласти матеріали вказаних навчальних дисциплін та надати здобувачам Національного університету «Одеська юридична академія» відомості про поняття та правову природу збитків, обмеження та звільнення від відповідальності за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань, а також розмір, способи та особливості стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань у різних видах договорів.

Голова комісії: _____ _____ Галина УЛЬЯНОВА

Члени комісії:

_____ _____ Людмила КУЗНЕЦОВА

_____ _____ Євген ХИЖНЯК

_____ _____ Євген ХАРИТОНОВ

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Начальник Одеського
міжрегіонального управління
Міністерства юстиції України
Анатолій БУРЯЧЕНКО

« 10 » 05 2026

АКТ

про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження

Халдай Іллі Віталійовича на тему: «Стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань за законодавством України» на здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії з галузі знань 08-Право, спеціальності 081-Право

Комісія у складі: начальника Одеського міжрегіонального управління Міністерства юстиції України – *Буряченка Анатолія Миколайовича*, в.о. заступника начальника Управління - начальника Центрального відділу судової роботи та міжнародної правової допомоги, в т.ч. головний спеціаліст з питань забезпечення діяльності уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини Управління судової роботи та міжнародної правової допомоги Одеського міжрегіонального управління Міністерства юстиції України – *Васильєвої Світлани Олегівни* та головного спеціаліста Центрального відділу судової роботи та міжнародної правової допомоги, в т.ч. головний спеціаліст з питань забезпечення діяльності уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини Управління судової роботи та міжнародної правової допомоги Одеського міжрегіонального управління Міністерства юстиції України – *Санагурської Роксолани Степанівни*, склали цей акт з приводу того, що результати дисертаційного дослідження Халдай Іллі Віталійовича на тему: «Стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань за законодавством України» на здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії з галузі знань 08-Право, спеціальності 081-Право, впроваджено у процес підготовки працівників, впроваджено у процес підготовки працівників Одеського міжрегіонального управління Міністерства юстиції України.

Комісія вважає, що викладені в публікаціях пропозиції та висновки заслуговують практичного використання у діяльності Одеського міжрегіонального управління Міністерства юстиції України.

Рекомендовано до використання наступні публікації:

1. Халдай І.В. Окремі питання визначення видів відповідальності за невиконання договірних зобов'язань. Матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 12 груд. 2024 р.) [Електронне видання] / за заг. ред.: д.ю.н., проф. Є. Харитонова, д.ю.н., проф. І. Давидової ; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс. 2025. С.128-132. URL: <https://hdl.handle.net/11300/29348>
2. Халдай І.В. Деякі питання правового регулювання відповідальності за невиконання зобов'язань зобов'язань за Цивільним та Господарським кодексами України. Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права : матеріали X Міжнародної науково-практичної

конференції, м. Кременчук, 5–7 грудня 2024 р. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. 684 с. С. 677-680

3. Халдай І.В. Деякі питання стягнення збитків за невиконання договірних зобов'язань. Міжнар. наук.-практ. конф. Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 трав. 2025 р.) : у 2 т. / за заг. ред. С. В. Ківалова. – Одеса : Фенікс, 2025. – Т. 2. С.127-130. URL: <https://hdl.handle.net/11300/29968>

4. Халдай І.В. Особливості стягнення збитків за невиконання договірних зобов'язань в умовах воєнного стану. Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни : матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 3 груд. 2025 р.) [Електронне видання] / за заг. ред. Є. Харитонова ; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2025. 250 с. С. 227-230. URL: <https://doi.org/10.32837/11300.32206>

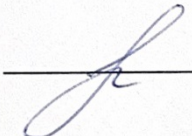
5. Халдай І.В. До питання визначення особливостей відшкодування збитків, завданих неналежним виконанням договірних зобов'язань. Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права : матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції, м. Кременчук, 5 грудня 2025 р. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2025. 240 с. С. 234-236

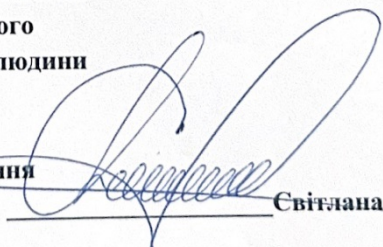
6. Халдай І. В. Актуальні питання визначення поняття збитків за порушення договірних зобов'язань за законодавством України та окремих зарубіжних країн. Право та державне управління. 2025. № 3 с. 392-399. URL : <https://doi.org/10.32782/pdu.2025.3.52>

7. Халдай І. В. До питання визначення особливостей цивільно-правового захисту за завдання збитків у результаті невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язань. Юридичний науковий електронний журнал. 2025. № 11 с. 507-510. URL : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/110>

8. Халдай І. В. Актуальні питання стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань за законодавством України. Право і суспільство. 2025. № 6 с. 833-827. URL : <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.6.116>

9. Халдай І. В. Вплив правових систем окремих зарубіжних країн на становлення законодавства України щодо стягнення збитків за порушення договірних зобов'язань. Правові новели. 2025. № 27. С.

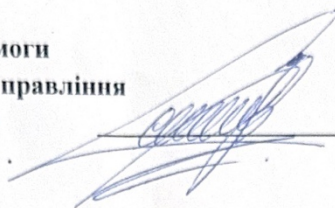
Начальник Одеського міжрегіонального управління Міністерства юстиції України **Анатолій БУРЯЧЕНКО**

В.о. заступника начальника Управління-
Начальника Центрального
Відділу судової роботи та міжнародної правової
допомоги, у т.ч. головний спеціаліст з питань
забезпечення діяльності уповноваженого
у справах Європейського суду з прав людини
Управління судової роботи
та міжнародної правової допомоги
Одеського міжрегіонального управління
Міністерства юстиції України

Світлана ВАСИЛЬСЬВА

Головний спеціаліст Центрального
Відділу судової роботи та міжнародної правової

допомоги, у т.ч. головний спеціаліст з питань
забезпечення діяльності уповноваженого
у справах Європейського суду з прав людини
Управління судової роботи
та міжнародної правової допомоги
Одеського міжрегіонального управління
Міністерства юстиції України

Роксолана САНАГУРСЬКА

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Голова Київського районного суду

С.А. Чванкін

05 2026 року

АКТ

про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження Халдая Іллі Віталійовича на тему: «Стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань за законодавством України» в практичну діяльність Київського районного суду м. Одеси

Комісія у складі: заступника голови суду Петренка В.С., судді Скриль Ю.А., судді Куриленко О.М., склала цей акт з приводу того, що результати дисертаційного дослідження Халдая Іллі Віталійовича на тему: «Стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань за законодавством України» на здобуття ступеня вищої освіти з галузі знань 08-Право, спеціальності 081-Право доктора філософії використовуються в практичній діяльності суду.

Комісія вважає, що викладені у публікаціях пропозиції та висновки заслуговують практичного використання у діяльності Київського районного суду м. Одеси. Рекомендовано до використання наступні публікації:

1. Халдай І.В. Окремі питання визначення видів відповідальності за невиконання договірних зобов'язань. Матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 12 груд. 2024 р.) [Електронне видання] / за заг. ред.: д.ю.н., проф. Є. Харитонова, д.ю.н., проф. І. Давидової ; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс. 2025. С.128-132. URL: <https://hdl.handle.net/11300/29348>

2. Халдай І.В. Деякі питання правового регулювання відповідальності за невиконання зобов'язань за Цивільним та Господарським кодексами України. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права* : матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції, м. Кременчук, 5–7 грудня 2024 р. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. 684 с. С. 677-680

3. Халдай І.В. Деякі питання стягнення збитків за невиконання договірних зобов'язань. Міжнар. наук.-практ. конф. *Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 трав. 2025 р.) : у 2 т. / за заг. ред. С. В. Ківалова. – Одеса : Фенікс, 2025. – Т. 2. С.127-130. URL: <https://hdl.handle.net/11300/29968>

4. Халдай І.В. Особливості стягнення збитків за невиконання договірних зобов'язань в умовах воєнного стану. *Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни* : матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 3 груд. 2025 р.) [Електронне видання] / за заг. ред. Є. Харитонова ; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2025. 250 с. С. 227-230. URL: <https://doi.org/10.32837/11300.32206>

5. Халдай І.В. До питання визначення особливостей відшкодування збитків, завданих неналежним виконанням договірних зобов'язань. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права* : матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції, м. Кременчук, 5 грудня 2025 р. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2025. 240 с. С. 234-236

6. Халдай І. В. Актуальні питання визначення поняття збитків за порушення договірних зобов'язань за законодавством України та окремих зарубіжних країн. *Право та державне управління*. 2025. № 3 с. 392-399. URL : <https://doi.org/10.32782/pdu.2025.3.52>

7. Халдай І. В. До питання визначення особливостей цивільно-правового захисту за завдання збитків у результаті невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язань. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 11 с. 507-510. URL : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/110>

8. Халдай І. В. Актуальні питання стягнення збитків за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань за законодавством України. *Право і суспільство*. 2025. № 6 с. 833-827. URL : <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.6.116>

9. Халдай І. В. Вплив правових систем окремих зарубіжних країн на становлення законодавства України щодо стягнення збитків за порушення договірних зобов'язань. *Правові новели*. 2025. № 27. С. 373-364. URL : <https://doi.org/10.32782/ln.2025.27.44>

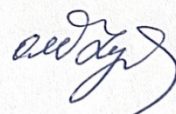
Заступник голови

Київського районного суду м. Одеси

 В.С. Петренко

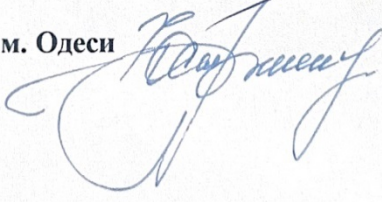
Суддя

Київського районного суду м. Одеси

 О.М. Куриленко

Суддя

Київського районного суду м. Одеси

 Ю.А. Скриль